

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY
Series

№ 2(102)/2021

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 2(102)/2021

Сәуір–мамыр–маусым
30 маусым 2021 ж.

Апрель–май–июнь
30 июня 2021 г.

April–May–June
June 30th, 2021

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2021
Караганда, 2021
Karaganda, 2021

Бас редакторы
филол. ғыл. д-ры
Ж.Ж. Жарылғапов

Жауапты хатшы
филол. ғыл. канд.
Л.М. Харитонова

Редакция алқасы

Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.Т. Абишева,	филол. ғыл. д-ры, Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева, С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Москва (Ресей); филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.И. Букетова,	филол. ғыл. д-ры, «Лингва» Орталық Қазақстан академиясы, Қарағанды (Қазақстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина, А. Бочковска,	филол. ғыл. д-ры, ППУ, Павлодар (Қазақстан); ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: +7 701 619 36 56, (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Д.В. Волкова

Компьютерде беттеген

І.Д. Бекбосын

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.06.2021 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 13,75 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 46.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ-тың баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2021

Главный редактор
д-р филол. наук
Ж.Ж. Жарылгапов

Ответственный секретарь
канд. филол. наук
Л.М. Харитонова

Редакционная коллегия

Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Т. Абишева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.И. Букетова,	д-р филол. наук, ЦКА «Лингва», Караганда (Казахстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, ППУ, Павлодар (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилитированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: +7 701 619 36 56; (внутр. 1026); факс (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. *Сайт:* philology-vestnik.ksu.kz

Редакторы
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Д.В. Волкова

Компьютерная верстка
І.Д. Бекбосын

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.06.2021 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 13,75 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 46.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2021

Main Editor

Dr. of philol. sciences
Zh.Zh. Zharylgapov

Responsible secretary

Cand. of philol. sciences
L.M. Kharitonova

Editorial board

Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.T. Abisheva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences Orenburg state University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences Uzbek state University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.I. Buketova,	Dr. of philol. sciences Central Committee "Lingua", Karaganda (Kazakhstan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences Al-Farabi Kazakh national university, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD. Philol. Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences M. AkmulliBashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences PPU, Pavlodar (Kazakhstan);
A. Baczkowska,	Habilitated doctor Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: +7 701 619 36 56, (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Web-site: philology-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, D.V. Volkova

Computer layout

I.D. Bekbossyn

Bulletin of the Karaganda University. "Philology" series.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC "Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov".

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.
Rediscount certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.06.2021. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 13,75 p.sh. Circulation 200 copies.
Price upon request. Order № 46.

Printed in the Publishing house of NLC "Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov".
28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov, 2021

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

<i>Takirov S.U., Zhakulaev A.M.</i> . Literary seaches of Kazakh dramaturgy in totalitarian system	6
--	---

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Kiikshi K.A., Suleimenova E.D.</i> . The Death Euphemisms in Kazakh language and their sociocultural interpretation	14
<i>Жұбаева О.С., Кегенбекова А.Д.</i> . Қазақ тіл біліміндегі өткен шақ түрлеріне қатысты атаулардың қалыптасып, дамуы.....	21
<i>Кондыбаева Р.Ж., Койшигулова Д.М.</i> . Инструментальный анализ длительности гласных казахского языка (на основе латинской графики).....	30
<i>Антонова Е.М.</i> . Речевые преступления против чести, достоинства и деловой репутации юридических и физических лиц (опыт лингвоэкспертного исследования).....	39
<i>Мартынова И.Н.</i> . Репрезентация концепта «Президентские выборы – 2020» в англоязычных СМИ	47
<i>Khamitova Sh.A., Adilova A.S., Olizko N.S.</i> . Historical backround of Turkizms in English language..	53
<i>Шахина С.Ж.</i> . Қазақ өтірік өлеңдерінің құрылымдық қызметі.....	59
<i>Mashimbayeva A.Zh., Suleeva G.S., Yessetova A.T.</i> . Suggestion and pragmatics of ‘tilek-bata’ words in kazakh language	68

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC AND FOREIGN LITERARY CRITICISM

<i>Жунусова А.К.</i> . Жазушы Кемел Тоқаев шығармашылығы және ұлттық детектив жанры	75
<i>Мустоянова А.Т.</i> . Теория травмы и нарратив	81
<i>Харитонова Л.М., Вишницкая В.А.</i> . Жанровая природа романа Е.Г. Водолазкина «Лавр»	93
<i>Мирзахметов А.А.</i> . Архетип және көркем шығармашылықтағы «түпсана».....	101

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	109
--	-----

S.U. Takirov, A.M. Zhakulaev*

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: sarzhan68@mail.ru, adil91kz@mail.ru)*

Literary searches of Kazakh dramaturgy in totalitarian system

This article is devoted to the literary traces of Kazakh drama in the 30s and 40s of the XX century, the consequences of ideological pressure in post-revolutionary literature and the transition of the nation's spirituality from collapse to collapse. The resolutions in literature and art, adopted in the 1930s, guided by the creation of socialism in Kazakhstan, marked the playwrights as “nationalist”, “alashist”, “enemy of the people”, repressed poets and writers, and aimed to ensure that the literary process did not deviate from the path of Marxist-Leninist teaching. Although the plays of originators of Kazakh drama such as M. Auezov, Sh. Kussainov, A. Abishev were actively discussed in literary criticism, achievements and gaps in the development of drama were studied. The articles of researchers in poetry, prose, and drama of M. Auezov, S. Mukanov, M. Gabdullin, A. Tokmagambetov, G. Musrepov, E. Ismailov, etc. have been re-differentiated and interpreted from the point of view of the present day in determining the direction of artistic development of the literary process of that period. This article considers the directions of development of Kazakh drama in the totalitarian system under the Soviet government from this point of view.

Keywords: literary criticism, drama, Kazakh drama, totalitarian system, literary development, Marxist-Leninist doctrine, literary process, nationalism, critical attitude, party.

Introduction

The independence of the Kazakh people led to radical changes in the spirituality of the nation. It gave a special impetus to the liberation of national knowledge and consciousness from the imperial shackles and towards spiritual modernization deeply rooted in the historical background.

The art of speech has its own nature of development, but it sometimes goes through a stage of decline, and now it goes through a stage of progress. According to this progress, significant works were written in the genre of poetry and drama. However, the works later considered the success of our literature were not appreciated in a timely manner. This was not without consequences for the creative search of poets and writers, which led to an artistic failure of literature.

Research material

Kazakh drama in the 30s and 40s of the XX century was used as the material of our research. The ideological pressure that arose after the October Revolution in particular hindered the natural course of development of Social Sciences and greatly damaged the scientific character. As a result, in the 30s the national literary science was destroyed, and its prominent representatives were repressed. In that confusion Kazakh people lost their true intelligentsia. For example, demographer M. Tatimov writes that during the Stalinistic policy, that is, in the period from 1937 to 1938, 22 thousand citizens of the Kazakh people, the most open and true intellectuals, were shot, 44 thousand students and employees were imprisoned and sentenced to long terms [1]. The history and national identity of any people are reflected in the literary and classical heritage. There were whole stages in the development and study of the spiritual and cultural

*Corresponding author's e-mail: adil91kz@mail.ru

heritage of the Kazakh people on a scientific basis accompanied by gross errors and distortions, which were carried out through party resolutions. Stalin's letter "On some issues of the history of Bolshevism" played a dangerous role in this, paving the way for subsequent ideological expansion. For example, according to this letter, an instruction document prepared in 1932 by the Department of culture and propaganda of the Kazakh Regional Committee of the All-Russian Communist Party (Bolsheviks) and the Institute of Marxism-Leninism of Kazakhstan "On the tasks of struggle on the theoretical front in Kazakhstan in connection with the letter of Comrade Stalin" was published in the form of an explanatory letter.

This document, which should be guided by ideological workers, clearly shows the direction in which literary criticism should work: "Pay special attention to the tasks of the period of building socialism in Kazakhstan and the problems of literary criticism" [2: 242]. Thus, the campaign to fight the "nationalist" and "alashshist" poets and writers was opened, which eventually led to the disclosure, repression, and shooting of "enemies of the people". This is, firstly, a strict policy aimed at perpetuating of subjugation of the entire nation by destroying the national intelligentsia, and secondly, it clearly showed the course of ideological oppression.

The abolition of party resolutions on literature and art adopted in the late 1930s-40s-50s led literary studies under the pressure of the totalitarian system out of the normal course of the narrow framework of the principles of the Marxist-Leninist methodology of class, people, and party.

Research methods

In the work the following methods were used: comparison, text analysis, systematization, as well as historical-typological, historical-genetic methods.

Results and discussion

The qualitative and artistic degree of literature is also a crucial problem in determining the aesthetic field and genre appearance of criticism. This, in turn, should have contributed to the activity of literary criticism. However, despite the fact that party resolutions did not allow this to happen, criticism has become an integral part of ideology, as evidenced by the articles that follow another policy direction. The real proof of this is not only the unfair assessment of works of high artistic level, but also the separation of criticism from the nature of its ability to influence the process of literary development.

In the middle of 1930s, i.e., during the repressions, the nature of polemical articles developed in the context of exposing "enemies of the people", defining the "nationalist" and "bourgeois" character of the work, and in the late 30s there was a clear desire to get rid of such a major flaw. For example, in the article "The high literature needs high criticism" G. Musrepov wrote: "I am not a critic, I am a writer, I am not a critic, I'm the one who gets the criticism. But I want to know who the critic is", he says, emphasizing the types of criticism, scientific criticism, popular criticism. The "empty" criticism has its consequences for the development of literature, as pointed by S. Mukanov, E. Ismailov, allowing superficial views on the problems of literature to fall into a scientifically justifiable and aesthetic polemic.

The warning "let a person strive for scientific criticism of culture in order to be a cultural literature" also indicates that literary critics are highly responsible for the need to express demands and tastes [3: 139]. Another manifestation of the turning of polemical criticism into an aesthetic channel was M. Auezov's article "Good criticism is not a pity".

M. Auezov expressed his opinion on some controversial issues in S. Mukanov's critical article "About prose and criticism". The writer, showing an excellent example of polemical criticism, proves his disagreement with the opinion of S. Mukanov regarding the play "Ayman-Sholpan". The writer focuses on the plot of the poem "Ayman-Sholpan" and the plot of his play, the nature of the struggle and the specifics of the character of the characters in folk oral literature. Academic opinions are particularly relevant to the image of Kotibar. S. Mukanov puts the scientific gap in the understanding of reason and science in revealing the relationship between the existence of the lyre-epic, libretto, play and real life. Here we also see a call for academic accuracy "No one will break your pen with the slogan: "Don't criticize". But is it not possible to prove what he said, to disseminate and objectively come to a conclusion?" [4]. M. Auezov, who called for a reasonable judgment, not a wise one, also notes that the need to correct the resulting quotation should be realized through scientific analysis based on the lyric-epic, libretto and play.

Despite the fact that the opinion "Let there be no falsehood in the name of criticism alone, and let there be no empty deceit instead of proof" is strongly expressed, the superficial toponymy of S. Mukanov's opinion once again proves the seriousness of M. Auezov's approach to criticism [4: 156].

G. Musrepov noted that the polemical articles of M. Auezov, first of all, represent the interests of critical literature, emphasize the need to adhere to academic research, literary-theoretical reality, and secondly, the objectivity, aesthetic and scientific foundations of criticism and give a clear direction to it. The definitions of G. Musrepov's "sharp criticism" and M. Auezov's "good criticism" in relation to the nature of criticism are also individualized by the fact that they put a sharp burden on the agenda, which is necessary only for scientific and aesthetic criticism.

During the war a number of new works were published in Kazakh literature, which gave a lot of responsibility to literary criticism, and a lot of critical articles were written that analyzed the state and tasks of literature, its successes and shortcomings. If literary criticism of the late 30s and early 40s was focused on the implementation of the history of literature in accordance with the new school curriculum, then now literary criticism has begun to pay special attention to the problematic, i.e., theoretical, genre problems of the art of speech. At the same time we can list these works: M. Gabdullin, A. Tokmagambetov's "About the problem of criticism in literature", M. Gabdullin's "About the positive image in literature", N. Sauranbayev's "About the language of Kazakh literature and its terminology", S. Seitov's "Good books", "A writer should be a figure of his era", A. Tazhibayev's "Modern tasks of Kazakh literature", E. Ismailov's "About the state and tasks of Kazakh poetry during the war", "About the poetry of modern life", "About modern life the theme of the defense of the Fatherland in poetry".

Academician R. Nurgali said: "If the world's dramaturgy has passed a long way, which is counted in centuries, the history of Kazakh drama has not yet reached a century. Despite this, the socio-economic, historical and cultural rapid development of our society, folklore, art, rich literature with thousands of years of traditions of the people combined with the traditions of the global culture brought to life a new high-quality Kazakh art — drama and theater. Thus, a holistic, systematic, comprehensive literary and cultural process emerged. Now Kazakh drama has all the qualities, genre structures and forms that are characteristic of drama in general. The genre system, which has developed in a short time, has grown and matured together with the new culture and literature of our nation" [5; 5–6].

In the first half of the XX century, along with Kazakh drama, the theater and art criticism were developing. Achievements and gaps in the development of Kazakh drama were considered in such critical articles. For example, M. Akynzhanov's "A weak play with good dreams" (about the play "Marabay" by Sh. Kusainov), M. Auezov's "Marabay and Mardan", K. Badyrov's "The beginning of a new task" (about the play "Comrades" by A. Abishev), B. Kenzhebayev's "Comrades", E. Ismailov's "Image of Abay" (about the play "Abay"), A. Lekerov's "Calls to victory" (about the play "Guard of honor").

In these peer-reviewed articles more attention was paid to the ideological themes of the aforementioned plays than to their artistic nature. This is due to the fact that the historical period required the glorification of amateur figures in art and the ambition of the defender of the fatherland.

It should be noted that the literary criticism of the depiction of the realities of life in the conditions of war in Kazakh drama was not so deep. In this regard, the opinion of B. Momyshuly about M. Auezov's "Guard of honor" is valuable due to an objective consideration of the problem, which literary criticism could not go into. "Where did you send a brave, simple, obedient, very fair, valiant soldier? Your Tolegen has become a stage clown, not a soldier on the battlefield", which is explained by the fact that in Kazakh drama written during the Great Patriotic War, it is difficult to write about it without seeing or knowing the battlefield [6: 229]. In addition, Kazakh playwrights had their own reasons for leaving out the realities of life when writing plays with a high artistic and ideological character. After all, time did not allow to deeply master the knowledge of the battlefield and the psychology of soldiers.

"For young poets who began to be recognized in the 30s, it is clear that these years were a new period of ascent. At the same time, the poetic talents of the famous Kazakh poets Zh. Zhabayev, S. Mukanov, A. Tazhibayev, A. Tokmagambetov, T. Zharokov, K. Amanzholov, G. Ormanov, A. Sarsenbayev, Zh. Sain, D. Abilov, K. Bekhozhin were recognized with their originality. During the war the ranks of Kazakh poets grew and joined poetry. A new generation of poets such as H. Yergaliyev, S. Maulenov, Zh. Moldagaliyev, S. Seitov, K. Zharmagambetov, K. Skangytbayev, Z. Kalauova and others came to literature" [7: 17]. The works of these poets and writers were evaluated from the point of view of their artistic originality without ignoring literary criticism and its impact on artistic development.

The desire of literary criticism to identify topical issues, directly related to the development of Kazakh literature was not only a requirement of the period. In poetry, prose and drama prominent representatives who actively worked in the literary process of that period appeared in new works, and after the collapse of

the 30s, when the artistic level and ideological channel narrowed, they made efforts to revive Kazakh literature, develop each genre in a short period of time.

"It is known that in the era of socialist realism, the theme and necessity, rather than the artistry and skill of the work were put at the forefront, and when analyzing works of art the emphasis was placed on its thematic state. There is also truth in the opinion that this tradition was continued in literature during the war" [7: 53]. Of course, it is well known that the artistic method of Soviet literature, socialist realism, did not allow describing the reality of life fully, and writers did not have freedom of thought. And we should not forget that poets and writers who ventured into forbidden topics were politically distrusted and repressed. "During the Great Patriotic War the weight of Kazakh literature was heavy. The lack of experience in presenting the theme of war, in itself, has already lost many masters, the best talents of our literature. It was difficult and difficult to fill the place of heavy death, to heal the wound without the time requirement", wrote R. Nurgali in his opinion [8: 68]. Literary critic Sh. Yeleukenov also wrote on this, and we cannot ignore his opinion that "It is impossible to hide the fact that the coolness of socialist realism affects the high-rise works of Kazakh literature to varying degrees. However, the name of art is art. His talent, which was deeply aware of his inner laws, did not succumb to many exaggerations" [9: 233].

In the second half of the 1940s there were also advances in theater and drama criticism. Of course, if A. Tazhibayev's play "We are also Kazakhs" was severely criticized and hung in the Union resolution, it would be illogical to demand articles from the drama criticism on the academic and aesthetic principle. Literary criticism could not break away from the development of vulgar sociology, giving room for mistakes, and from the form of erroneous principles, such as criticism and quoting, in the analysis of the work of a writer, a literary work. Criticism began to lose its authority and influence on the ideological strengthening of literature, its poetic maturity, on creativity in assessing the expansion of the artistic level and aesthetic orientation. In 1947, on the 14th of March, S. Bayeshev said in the article "Professor M. Auezov in the abyss of mistakes of the past" published in the newspaper "Socialist Kazakhstan": "Everything he has written over the past 15 years, from the plays "Ayman-Sholpan", "Khan Kene", to the latest novel "Abay" is devoted to the old theme", he denies the writer's academic and research works related to the history of Kazakh literature, Abay studies, as well as artistic works, including dramatic ones.

However, T. Alimkulov's "Picture of the truth of life", M. Gabdullin's "Epic of the young" (about S. Abishev's play "Friendship and love"), K. Yerzhanov's "Theater work should be improved", Zh. Zhumakhanov's "In Semipalatinsk theaters", Sh. Aimanov's "About theater and drama", S. Bakbergenov's "Shanshars" (play by Sh. Kusainov and Kuanyshbayev), I. Duysenbayev and Zh. Kusainov's "Theatrical and dramatic elements in Kazakh oral literature and folk games", G. Mustafin's "The name is one, a matter is laugh" articles (about the work of the Republican House of people's creativity) were of no less importance in touching on the state of drama, theater, and expressing reviews of plays.

G. Mustafin's critical article "About Kazakh art" attracts attention with its consistent views on artistic art, performances in opera houses. "There is no need to look directly at the difficult times in the opera house. As a result, the same "Kyz Zhibek" and the same "Ayman-Sholpan" were no better. The manager, who is really tormented by the authors of music, librettos, attracting and multiplying new forces from the inside, from the outside, is not yet visible".

"...In the use of epic materials, it has become a habit of opera to challenge the concept of the people, historical facts. Akzhunis, who has been revered by the people for centuries, is called evil. If it is necessary to show an evil woman, it was possible to show an evil woman without Akzhunis", the writer correctly pointed out the main shortcomings of the art [10: 53]. And "...in the artistic management there were always some kind of helpless people, people who did not know art, did not like it. It is not true that Kazakh art, culture, history, literature have suffered for many years because of the management, evaluation of random people who do not know or love National Art" [10: 54]. During this period Kazakh literary criticism sought to prove that it was not completely separated from its main purpose and nature. From this point of view, although there were few articles in the late 40s that seemed to have a growing aesthetic character in its true meaning, there were also qualitative achievements. "It would be one-sided to seek the success of criticism only in the quantity and quality of critics and critical works. Therefore, it should be sought both from his authority and influence and from the result of his influence on the literary process, and from the result of his influence on the individual writer", M. Karatayev writes. Of course, it should be emphasized that in this period, that is, by the end of the 1940s, literary criticism did not have an authoritative and influential force in critical analysis of the course of literary development, but there were attempts to make a consistent, serious analysis of the main works.

In accordance with this breakthrough of the criticism of poetry, prose, and drama, and getting rid of bias, it began to focus on a serious opinion about outstanding works, thereby carefully observing the trends of literary development. Criticism has made a decisive turn in literary criticism, in determining its place in artistic development.

In drama and theater criticism, B. Amanshin's, M. Duzenov "Shokan Ualikhanov" (about the play of the same name by S. Mukanov), R. Berdibayev "Theater and theater criticism", B. Dauletbayev "Enlik-Kebeke" (about the play by M. Auezov), K. Kanafiev's "Enlik-Kebeke", A. Nurkatov's "Plays by M. Auezov", S. Ordaliyev's "Enlik-Kebeke" on the stage", A. Tokpanov appeared in the articles "Theater has become a real word" were shown.

This turning point does not contribute to the broad promotion and strengthening of problematic issues of criticism but to the rise to a new qualitative level.

In general, we can see that this era was a time when searches and failures were falling in parallel, trying to manifest themselves in a purely principled and academic degree of criticism, but the requirements of the time did not allow it. During the period under consideration Kazakh literary criticism turned to getting rid of the main mistakes and shortcomings that occurred, despite the ideological barrier and the harsh requirements of the Marxist-Leninist methodology. Literary criticism contributed to an increase in the quality of genre branches of fiction in accordance with requirements and tastes, and a creative approach to a serious solution of artistic and ideological problems of literary development. Most importantly, the national literary science has made efforts to get rid of the harmful influence of the theory of "vulgar sociology".

Criticism, having a broad impact on the process of literary development, has made a decisive turn to enter the leading field of literary criticism, moving from aesthetic, literary-theoretical and scientific-research to a qualitative level. Along with the older generation, a new wave of literary criticism has made a special contribution to it. Literary criticism has overcome such a disadvantage as an analysis of new works, a purely ideological assessment of the main achievements and shortcomings, guided by the nature of criticism, scientific and aesthetic foundations.

In the second half of the 1950s, large-scale work was carried out to eliminate the shortcomings caused by critical articles written in accordance with the prevailing sociological background and the requirements of "vulgar sociology".

In the evaluation of the works, which were recognized as a success of Kazakh literature during the Great Patriotic War, criticism turned to its high taste and requirements. Literary criticism not only continued the academically-based tradition of literary criticism and science of the 1920s and 30s, despite ideological obstacles, but also developed the direction in the process of checking and studying the history, theory of literature from the point of view of historical continuity. It is necessary to emphasize that this was a great achievement, the main success of national literary studies, which quickly lost outstanding critics, literary scientists, and qualified specialists under Stalinism. Of course, literary criticism has passed the stage of formation from a genre point of view, but there are shortcomings and gaps inherent in the course of development. This, in turn, did not affect the aesthetic nature of criticism, the lack of scientific consistency in the course of research and analysis. And it is clear that we cannot consider literary criticism outside of the political and social situation in society. National literary criticism has also taken a decisive step towards the qualitative level of literature, the creative development of the writer, determining the scope and direction of research, improving the aesthetic taste of readers in the art of speech, and determining its place in literary criticism.

The second half of the 40s was difficult not only for Kazakh literary studies and literary criticism, but also for the culture and literature, as well as for the spirituality of the republics of former Soviet Union as a whole. The main reason for this was the adoption of another party resolution which was accompanied by the peak of totalitarian power. Researchers consider totalitarianism a phenomenon of the XX century... ("Totus" from lat. generalize, include everything), which means to take control of the private life of every citizen. According to the American sociologist S. Andersky, a totalitarian regime is observed in the USSR reached 100 % in the late 1940s and early 1950s; in Hitler's Germany — 85 %, on the eve and during the war — 95 %; in Fascist Italy — 55 %. Of course, this was only a comparative analysis, not a real measure of totalitarian power.

In the end, the establishment of control of one Communist Party over public life and the popularization of a cult of the individual is probably the main meaning of totalitarianism. The field of humanitarian science has served as an ideological tool for shaping and justifying it. Thus, it is a serious crime of the holders of totalitarian power to deliberately formally interfere with science, to expose its progressive development, and

to resort to a narrow ideological Marxist-Leninist dogma. The concealment of crime was based on the Marxist-Leninist theory [11: 151]. This view, which reflects the realities of the period, reveals the inherent nature of Soviet ideology.

During the Great Patriotic War the ideology, which allowed each nation to revive its historical memory and plunge into the past in order to raise national feelings, patriotic spirit and courage, quickly returned from its course and launched another political campaign against “nationalism”. The ideology, which did not want to revive the historical memory and consciousness of each nation, opened the way to another political oppression, terror of repression. This was skillfully combined not only with the cult of Stalin's personality, but also with the idea of bowing to the West in the course of another campaign against “nationalism”.

The resolutions of the Central Committee of the All-Russian Communist Party (Bolsheviks) on ideological issues adopted in 1946 in the magazines “Zvezda” and “Leningrad” and “On the repertoire of drama theaters and measures to improve it” in the course of its implementation in the Union fueled ideological campaigns such as the implementation of a policy of personal worship, opening the way for distortions and left-wingism. The adoption of numerous resolutions of Central Committee of Kazakhstan Communist Party's (Bolsheviks) “On gross political errors in the work of the Institute of language and literature of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR” (1947. 21.01), “On the implementation of the resolution of the Central Committee of the CPSU(B)”, “On the repertoire of drama theaters and measures to improve it” (1947, 29.04), etc. had serious consequences for Kazakh literary criticism and seriously damaged its research, literary-theoretical and critical-aesthetic character. The consequences of this were also experienced by Kazakh drama. It weakened the leading role of analysis in literary criticism, turning it into a tool for implementing resolutions. These years were a period in the history of national literary criticism, when there were more shortcomings than achievements in genre searches. From a historical point of view, national literary criticism has experienced an irreconcilable struggle on the way to its formation due to the consequences of a separate cult. In a socialist society it has clearly proved that freedom of thought and freedom of expression are limited, and that the research and critical approach depend on the requirements of politics and ideology. Taking into account that any branch of science proceeds only in the process of correcting its shortcomings in the past, national literary criticism has also experienced the emergence of erroneous theories that should be treated with extreme caution, which should not be ignored in the future.

Conclusion

In conclusion, it should be noted that this era was a period in which searches and failures were parallel, which, although purely principled and sought to manifest themselves in the degree of scientific criticism, did not allow the requirements of the time.

In the formation of aesthetic and artistic knowledge of readers about literature, in the analysis of the achievements and shortcomings of the creative search of each writer, in a serious analysis of the work, Kazakh literary criticism did not go beyond its height, the demands and tastes inherent in the nature of criticism. The field of creative search in national research, critical and aesthetic thought has narrowed.

By the second half of the 50s Kazakh literary criticism, despite the ideological barrier and the strict requirements of the Marxist-Leninist methodology, turned to get rid of the main mistakes and shortcomings that had occurred. Literary criticism contributed to an increase in the quality of genre branches of fiction in accordance with requirements and tastes, and a creative approach to a serious solution of artistic and ideological problems of literary development. Most importantly, the national literary science has made efforts to get rid of the harmful influence of the theory of “vulgar sociology”.

References

- 1 Тәгімов М. Зұлматтың ауыр зардабы / М. Тәгімов. — Алматы: Жазушы, 1991. — 63 б.
- 2 Қирабаев С. 20–30 жылдардағы қазақ әдебиеті. 1-кітап / С. Қирабаев. — Алматы: Ғылым, 1997. — 512 б.
- 3 Мүсірепов Ғ. Суреткер парызы / Ғ. Мүсірепов. — Алматы: Жазушы, 1970. — 330 б.
- 4 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19 т.: Зерттеулер, мақалалар / М. Әуезов. — Алматы: Жазушы, 1985. — 496 б.
- 5 Нұрғали Р. Жеті томдық шығармалар жинағы. 1 т.: Драма өнері / Р. Нұрғали. — Астана: Фолиант, 2005. — 572 б.
- 6 Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап / Б. Момышұлы. — Алматы: Қазақстан, 1991. — 400 б.
- 7 40–50 және 60 жылдардағы қазақ әдебиеті. 2-кітап. — Алматы: Ғылым, 1998. — 440 б.
- 8 Нұрғалиев Р. Арқау. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы / Р. Нұрғалиев. — Алматы: Жазушы, 1991. — 573 б.

9 Елеукенов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры / Ш. Елеукенов. — Алматы: Жалын, 1997. — 368 б.

10 Мұстафин Ғ. Бес томдық шығармалар жинағы. 5 т.: Ой әуендері: әңгімелер, очерктер / Ғ. Мұстафин. — Алматы: Жазушы, 1984. — 400 б.

11 Сабырғалиұлы Е. Тоталитарлық шеңберде өскен ОШАҒАН немесе О. Сүлейменов тағылымы / Е. Сабырғалиұлы // Жұлдыз. — 2003. — № 3. — Б. 151–160.

С.У. Такиров, А.М. Жакулаев

Тоталитарлық жүйедегі қазақ драматургиясындағы ізденістер

Мақалада ХХ ғасырдың отызыншы-қырқыншы жылдарындағы қазақ драматургиясындағы әдеби ізденістер, төңкерістен кейінгі әдебиеттегі идеологиялық қыспақтың зардабы мен ұлт руханиятының құлдыраудан қияға бет алуы сөз болады. Әдебиет пен өнердегі 1930 жылдары қабылданған қаулы-қарарлар Қазақстанда социализм құруды басшылыққа ала отырып, «ұлтшыл», «алашшыл», «халық жауы» дегенді жалау етіп, ақын-жазушыларды қуғын-сүргінге ұшыратып, әдеби үрдістің маркстік-лениндік ілімнің жолынан танбай жүруін мақсұт етті. Дегенмен, қазақ драматургиясының бастауындағы М. Әуезов, Ш. Құсайынов, Ә. Әбішев сынды және т.б. жазушылардың әдеби сында қызу талқыланған пьесалары, драманың даму жолындағы жетістіктер мен олқылықтар зерделенді. М. Әуезов, С. Мұқанов, М. Ғабдуллин, А. Токмағамбетов, Ғ. Мүсірепов, Е. Ысмайылов т.б. зерттеушілердің поэзияда, прозада, драматургияда сол кезеңдегі әдеби үрдістің көркемдік даму бағытын айқындаудағы мақалалары бүгінгі күн тұрғысынан қайта сараланып, пайымдалды. Осы тұрғыдан келгенде, мақалада кеңес үкіметі тұсындағы тоталитарлық жүйедегі қазақ драматургиясының даму бағыт-бағдары қарастырылды.

Кілт сөздер: әдеби сын, драма, қазақ драматургиясы, тоталитарлық жүйе, әдеби даму, маркстік-лениндік ілім, әдеби үрдіс, ұлтшылдық, сыншылдық көзқарас, партиялық.

С.У. Такиров, А.М. Жакулаев

Литературные изыскания в казахской драматургии при тоталитарном режиме

Статья посвящена литературным поискам в казахской драматургии 30–40-х годов XX века. Авторами рассмотрены последствия идеологического гнета в послереволюционной литературе и преодоление деградации духовности нации. Руководствуясь принятыми в 1930-е годы постановлениями-резолюциями в литературе и искусстве, на писателей-драматургов навешивали такие ярлыки, как «националист», «алашист», «враг народа»; подвергали их репрессиям; стремились к тому, чтобы литературный процесс шел по пути марксистско-ленинского учения. Тем не менее у истоков казахской драматургии стоят произведения М. Ауэзова, Ш. Кусаинова, А. Абишева и других, подвергнутые необъективной, нещадной критике. В настоящей статье переосмыслены статьи М. Ауэзова, С. Муканова, М. Габдуллина, А. Токмагамбетова, Ғ. Мусрепова, Е. Исмаилова и других в целях определения направления художественного развития литературного процесса 30–40-х годов XX века. Выявлены основные факторы развития казахской драматургии при тоталитарном режиме советской власти.

Ключевые слова: литературная критика, драма, казахская драматургия, тоталитарная система, литературное развитие, марксистско-ленинское учение, литературный процесс, национализм, критический подход, партийность.

References

- 1 Tatimov, M. (1991). Zulmattyn auyr zardaby [Severe consequences of evil]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 2 Qirabaeв, S. (1997). 20–30 zhyldardagy qazaq adebiety [Kazakh literature of 20–30 years]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 3 Musirepov, G. (1970). Suretker paryzy [The duty of the artist]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 4 Auezov, M. (1985). Zhiyrma tomдық shygarmalar zhinagy. 19-t. [Collection of works in twenty volumes. Vol. 19]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 5 Nurgali, R. (2005). Zheti tomдық shygarmalar zhinagy. 1-t. Drama oneri [Collected works in seven volumes. Vol. 1. Dramatic Art]. Almaty: Foliant [in Kazakh].
- 6 Momyshuly, B. (1991). Qanmen zhazylgan kitap [A book written in blood]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 7 40–50 zhane 60 zhyldardagy qazaq adebiety. 2-kitap (1998). [Kazakh literature of the 40s-50s and 60s. Book 2]. Almaty: Gylym [in Kazakh].

- 8 Nurgaliev, R. (1991). Arqau. Eki tomdyq tandamaly shygarmalar zhinagy [Two-volume collection of selected works]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 9 Eleukenov, Sh. (1997). Adebiet zhane ult tagdyry [Literature and the fate of a nation]. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 10 Mustafin, G. (1984). Bes tomdyq shygarmalar zhinagy [Collected works in five volumes]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 11 Sabirgaliuly, E. (2003). Totalitarlyq shenberde osken OSHAGAN nemese O. Suleimenov tagylymy [Thistle or O. Suleimenov, who grew up in a totalitarian circle. He Said]. Almaty [in Kazakh].

K.A. Kiikshi^{*}, E.D. Suleimenova

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: kiikshikaussar@gmail.com, esuleim@gmail.com)*

The Death Euphemisms in Kazakh language and their sociocultural interpretation

Talking about death has been a taboo subject in many societies and cultures, including the Kazakh culture. One of the most common ways to talk about death is through the use of euphemisms. The research aims to determine the most common euphemisms that Kazakh people use to describe death, and explore how their meanings reflect common socio-cultural beliefs about the notion of death. The descriptive survey model and the summative content analysis method are used to collect and analyse data. The connotations of the euphemisms are explored, and the Kazakh people's cultural beliefs were interpreted and discussed in the context of the "death" euphemisms. As a result of the research, it is shown that the euphemisms that convey "death" used by Kazakh people correlate with their socio-cultural beliefs, often based on religion.

Keywords: euphemism, death, taboo, sociocultural beliefs, Kazakh people.

Introduction

The subject of death has been one of the most common themes across communities over the centuries across the world. It is the rule of nature that has remained unchanged over human history. It might be because of this reason that death has an important place in a nation's culture with its different beliefs. These beliefs shaped the people's attitude towards death and were also reflected in literature, art, and social interactions. As in many societies, among Kazakhs death and the dead carry significant meaning to people.

Nevertheless, in Kazakh culture death has been a taboo, which should not be broached too directly. While this lack of straightforwardness can be attributed to superstitious beliefs or social norms of politeness, it remains unclear whether this is because of the death denial or making it sound less hurtful and severe. There is a Kazakh tradition of "estirtu", which means "making someone hear". It is a tradition when someone's close one dies; it should be told to him/her by someone trustworthy and authoritative by a song or a poem, metaphors, etc. Many examples of this have reached this day, through which we can see the notions old Kazakh people held about death, especially of their close ones. One thing that can be deduced from the past to the present is that people seldom used the words "died" and "death" directly. This trend continues to this day, as can be seen in the traditional media or everyday language. Kazakh people have found many ways to express death without explicitly mentioning it for different purposes. One of these ways is the use of euphemisms.

According to R. Slovenko, euphemisms can be defined as "speaking with good words" or "in a pleasant manner" [9: 533]. They function as a way to avoid unpleasant or painful subjects [8]. Euphemisms are used to substitute offensive or taboo words with more inoffensive terms and are more commonly used in cultural

^{*}Corresponding author's e-mail: kiikshikaussar@gmail.com

areas considered taboo by the society and thus tend to reflect its beliefs and cultural norms. It can be seen that death is a common topic that is usually substituted by euphemisms [3: 412]. It is debatable whether these euphemisms that replace the word “death” and “died” have a positive effect on the receiving end. The research focuses on determining the most common euphemisms that people use to describe death and explore how the formation of and meanings behind these euphemisms reflect common beliefs about the concept of death the Kazakh people hold.

Materials and Methods

The descriptive survey model was used to determine the data trends and patterns in the use of euphemisms by Kazakh people. By combining certain aspects of both qualitative and quantitative observation, this method is ideal for this study to find the quantitative results of the conducted research and interpret the findings using summative content analysis. To obtain the data of different variations of euphemism people used to convey the subject of death surveys were conducted.

Data collection

In order to obtain the content for analysis a survey was used to determine how a person would inform someone of someone's death. The answers were gathered and categorised by their contextual meanings and interpretation. The survey consisted of 1 open-end question. The question asked from participants was: “How would you inform a person of someone's death?” Participants were given 5 minutes to fill in the survey anonymously, and 50 people responded. The participants replied via an online survey application, and there were overall 252 different answers collected. The responses were transferred to the data analytics software.

Data analysis

The collected data was analysed through a qualitative summative content analysis approach [7: 1284]. The frequency and number of the euphemisms were counted, and their contextual use and interpretation were discussed. First, frequency analysis was conducted on the data obtained from the survey. Next, the results were classified according to their meaning using the content analysis method and their interpretations were presented according to the beliefs in Kazakh culture.

Results and Discussion

After the collected data was analysed it was divided into categories according to the euphemisms' conceptual meanings. The following results were obtained. The categories will be individually analysed below.

Table 1

Categories of euphemisms used in the context of “death”

Death euphemisms	Frequency	Percentage, %
Journey/Gone	51	20,24
Return	42	16,67
To the other world	36	14,29
Eternity	33	13,10
Closed eyes	28	11,11
Fate	21	8,33
Soul	16	6,35
Other	25	9,92
	252	100,00

In the context of “giving the news of death”, the participants mainly chose the euphemism in the form of “gone somewhere” or use words that convey the meaning of “journey”. The next in frequency was the interpretation of death as “return”, which implies that a person is gone to a place in which he has been before. There were also cases when the participants chose not to use any euphemisms and directly mention the death.

a. Death as a journey

Table 2

Euphemisms used to describe death as a “journey”

Gone	Жүріп кетті	8
	Кетті	
	Өтіп кетті	
Gone from the world	Дүниеден өтті	16
	Дүниеден озды	
Set off to an irreversible journey	Қайтпас сапарға аттанды	5
Set off to journey	Сапарға аттанды	2
	Сапар шекті	
Gone to another world	Басқа әлемге кетті	1
Flew to the sky	Аспанға ұшып кетті	2
	Аспанға ұшты	
Gone from this life	Өмірден өтті	17
	Өмірден озды	
		51

As shown in the table above, there were many variations of euphemisms that conveyed the meaning of “journey” (51). This category was the most widely used among participants and can be divided into other numerous subcategories according to the meaning they carry. Nevertheless, from these euphemisms that were used to replace the word “death” it can be deducted that people believe death to be a continuation or a start of a journey and not a point of destruction or start of being non-existent. The euphemisms “gone from the life” (17) and “gone from the world” (16) can be interpreted that people believe there to be “another world”, which is clearly presented in another variation of “gone to another world”. The word “gone” and its various original Kazakh counterparts (8) carry the meaning that a person has moved from one place to another, which implies that when a person dies, he goes to a specific place and does not stop existing. We can conclude that this category of interpretation of death strongly suggests that there is a wide belief in some kind of afterlife among Kazakh people, which reflects in their choice of words.

b. Death as return

Table 3

Euphemisms used to describe death as a “return”

Returned	Қайтыс болды	34
	Қайтты	8
		42

The phrase “қайтыс болды” (34) is the most common phrase used to describe the death of a person. The root of the word is the verb “қайт”, which means “go back, return”. The word “қайтты” is literally translated as “returned”, “went back”. The use of these words to describe death means that the deceased person went somewhere he had been to before, presumably before coming to this world. This category further insinuates that not only there is an afterlife, but it is a place of return, a place not unfamiliar to humankind. These phrases hold significant meaning, and it can be seen from their everyday use that this meaning carries significant weight in the Kazakh culture.

c. Death as going to “the other world”

Table 4

Euphemisms used to describe death as a “the other world”

Gone/Made way/Went off to the other/further/that world	О дүниеге аттанды	17	28
	О дүниеге кетті	4	
	Арғы дүниеге аттанды	6	

Continuation of table 4

	Ана дүниеге жол салды	1	
Became otherworldly	О дүниелік болды	7	
Gone to the place of Allah (God)	Алланың мекеніне кетті	1	
		36	

Another category of euphemisms that represent “death” is “the other world”. The reason it was separated from the category that conveys death as a “journey” is that while the first category includes all the phrases that have a content of going to some indefinite place, this category directly mentions what place that is i.e., “the other world” (35). Therefore, considering the contextual frame of Kazakh cultural and religious beliefs, we can confidently say that they believe there to be two worlds: this world and another one to which all people go when they die. There is also a euphemism “gone to the place of Allah” (1), which further reinforces the idea of the existence of another world, as well as the divine nature of that world. This euphemism suggests the belief in god and that there is a continuation of life in the other world, and that it is ruled by god.

d. Death as eternal place

Table 5

Euphemisms used to describe death through the concept of “eternity”

Gone/Went off /to eternity, eternal world, eternal place; became eternal	Бақиға аттанды	12	18
	Бақиға кетті	2	
	Бақилық болды	4	
	Мәңгі дүниеге аттанды	10	14
	Мәңгіге кетті	1	
	Мәңгілік мекенге аттанды	3	
Parted with the temporary world	Пәни дүниемен қоштасты	1	
		33	

The portrayal of death through the subject of “eternity” is another common method as seen from participants’ answers. Two translations of the word “eternity”, “мәңгі” and “бақи”, which are synonyms, and the words derived from them were used to express the notion of death being eternal. There was also a phrase “Пәни дүниемен қоштасты” (Parted with the temporary world), which, while does not express the eternity of the other world, suggests it by saying that this world is temporary while the other is, on the contrary, eternal. This category of euphemisms shows people’s belief in the eternity and finality of death, compared to other forms of beliefs, like reincarnation.

e. Death through “closing eyes”

Table 6

Euphemisms used to describe death as “closing eyes”

Closed his/her eye(s)	Көз жұмды	28
-----------------------	-----------	----

The phrase “көз жұмды” is a widely-used euphemism to inform of someone’s passing. This metonymy conveys a lighter meaning and attempts to conceal the gravity of death. While it does not directly connote any form of religious belief, closing a deceased person's eyes is considered a form of respect and tribute to the person and his death [1: 108].

f. Death through “fate”

Table 7

Euphemisms used to describe death as “fate”

He found what was predestinated	Қаза болды	8	16
	Қаза тапты	8	

Continuation of table 7

The fated time of death caught/came to him/her	Ажал кұшты	3	5
	Ажалы келді	2	
			21

The category of phrases that convey the meaning of death as an occurrence that was meant to happen strongly suggest people's belief in predestination or preordainment. It is a form of determinism, a theological determinism to be exact, which means that it is a belief that everything happens with the will and knowledge of the divine being or god. "Қаза" and "ажал" are specific terms native to the religion of Islam that were presumably borrowed and integrated into Kazakh word bank. The word "қаза", according to the Islamic belief, contextually translated as "fate", can be defined as the fact that god has long known and determined the time, place, features, and how things will happen in the world. Additionally, the word "ажал" can be defined as "the predestinated duration of life and time of death of a person". Therefore, these euphemisms show that people believe death to be god's will and that there is a particular predetermined time specific to every person.

g. Death through the "soul"

Table 8

Euphemisms used to describe death through the notion of "soul"

His/her soul departed/was given	Жан салды	2	15
	Жан тапсырды	12	
	Жаны шықты	1	
Azrael took his/her soul	Өзірейіл жанын алды	1	
			16

According to The Encyclopedia Britannica, the soul is an "immaterial aspect or essence of a human being" and a "part of the individual which partakes of divinity and often is considered to survive the death of the body" [5]. Many religions have different notions about the essence of human being, and the soul is a common topic in theology. The belief that the soul departs the human body after death is common in several religions. From these euphemisms it can be seen that Kazakh people also have adopted this belief that there is a separate spiritual essence of human being that is temporarily contained in the body until person's death. The euphemism "Azrael took his/her soul", in which "Azrael" is defined as an "angel of death" in some religions, most important of them being Islam and Judaism [4], further strengthens this interpretation, as it signifies that people believe in the religious beliefs of Judaism or Islam, and it shows in the figures of speech of Kazakh people. It can be assumed that the religion in question is Islam, considering the fact that Judaism is an ethnic religion of Jewish people [6], and Kazakh people have been predominantly considered a Muslim ethnicity [2].

h. Other

Table 9

Other euphemisms used to describe death

Died, became dead, deceased	Өлді	6	14
	Мерт болды	5	
	Марқұм болды	3	
His/her life was finished; lost his/her life	Өмірі бітті	2	7
	Өмірінен айрылды	5	
He/she is no more	Енді жоқ		4
			25

This category includes the phrases that did not fit into any other category by their meaning. It can be seen that usually, these phrases are synonyms of the word "died" or its other prototypes that have different word choice and structure. Thus, they do not carry any contextual meaning that can be analyzed in the context of cultural beliefs.

Conclusion

One of the most painful truths that a person can accept is death. It is also one of the most painful messages to deliver. This delivery can be done in various ways, and often it is carried out indirectly, using some tools to soften the harsh truth or convey some additional meaning behind the words. One of those tools, and the one discussed in this paper, is euphemisms used to define death. The conducted research based on euphemisms used in the Kazakh language and Kazakh religious beliefs as sociocultural factor shows that the way people talk about and deliver the news of death often correlates with the spiritual beliefs of the people. The semantic formation of the euphemisms that Kazakh language speakers use in the context of “death” mainly has its roots in widely accepted cultural beliefs and concepts regarding death. In the course of the study the category in which the word “death” was most euphemistically used was its description as “journey”, and the specific phrase with which Kazakh people tend to describe death was “return”. Other notions that Kazakh people seem to hold about death as discovered by the research were that death was eternal, that the soul is departed from the body at the moment of death, and that death was predestinated by God.

These results can be used for further research in the fields of psycholinguistics and discourse analysis.

References

- 1 Ad, Macleod (2009). Eyelid Closure at Death. *Indian journal of palliative care*. 15. 108–10. 10.4103/0973–1075.58454.
- 2 Allworth, E., Sinor, Denis, Smith, David Roger and Hambly, Gavin R.G. (2021). Kazakhstan. People Of Kazakhstan. Religion. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Kazakhstan>.
- 3 Battistella, Edwin & Allan, Keith & Burrige, Kate. (1993). Euphemism & Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon. *Language*. 69. 406. 10.2307/416552.
- 4 Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2020). Azrael. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/Azrael>.
- 5 Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2020). Soul. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/soul-religion-and-philosophy>.
- 6 Gaster, T. H., Novak, David, Cohen, Gerson D., Dimitrovsky, Haim Zalman, Baron, Salo Wittmayer, Feldman, Louis H., Silberman, Lou Hackett, Hertzberg, Arthur, Pines, Shlomo, Vajda, Georges and Greenberg, Moshe (2020). Judaism. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/Judaism>.
- 7 Hsieh, Hsiu-Fang & Shannon, Sarah. (2005). Three Approaches to Qualitative Content Analysis. *Qualitative health research*. 15. 1277–88. 10.1177/1049732305276687.
- 8 In McArthur, T., Lam-McArthur, J., & Fontaine, L. (Eds.), (2018). Euphemism. *The Oxford Companion to the English Language*. Oxford University Press. Retrieved 31 Mar. 2021, from <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199661282.001.0001/acref-9780199661282-e-448>.
- 9 Slovenko, R. (2005). Euphemisms. *Journal of Psychiatry and Law*, 33(4), 533–548.

К.А. Киікші, Э.Д. Сулейменова

Қазақ тіліндегі «өлім» сөзіне эвфемизмдер және олардың әлеуметтік-мәдени тұрғыдан талдануы

Өлім тақырыбы қазақ халқымен қатар көптеген қоғам мен мәдениеттер үшін ашық айтылмайтын тақырып болып табылады. Өлімді талқылау мен жеткізу үшін көп жағдайда эвфемизмдер қолданылады. Зерттеу жұмысы қазақтар арасында өлімді сипаттау үшін жиі қолданылатын эвфемизмдерді анықтау және оларды талдау арқылы эвфемизмдердің қазақ халқының «өлім» туралы нанымдарын көрсететінін зерттеуге бағытталған. Деректерді жинау және талдау үшін сипаттамалық сауалнама моделі және жиынтық мазмұнды талдау әдісі пайдаланылды. Эвфемизмдердің мағынасы зерттеліп, қазақ халқының мәдени сенімдері «өлім» жайындағы эвфемизмдер аясында түсіндіріліп, талқыланды. Зерттеулер нәтижесінде қолданылған «өлім» эвфемизмдерінің көп жағдайда қазақ халқының дінге негізделген әлеуметтік-мәдени сенімдерімен тікелей байланысты екендігі көрсетілген.

Кілт сөздер: эвфемизм, өлім, әлеуметтік-мәдени сенімдер, қазақ халқы, қазақ мәдениеті.

К.А. Киикши, Э.Д. Сулейменова

Эвфемизмы к слову «смерть» в казахском языке и их социокультурная интерпретация

Разговоры о смерти были запретной темой во многих обществах и культурах, в том числе и в казахской. Один из наиболее распространенных способов говорить о смерти — использовать эвфемизмы. Целью исследования являются определение наиболее широко распространенных эвфемизмов, которые казахи применяют при описании смерти, и изучение того, как их значения отражают общие социокультурные представления о понятии «смерть». Описательная модель опроса и метод сводного контент-анализа применены для сбора и анализа данных. Изучены значения эвфемизмов, а культурные верования казахского народа интерпретированы и обсуждены в контексте этих эвфемизмов. В результате исследования выявлено, что эвфемизмы, передающие значение слова «смерть», используемые казахами, коррелируют с их социокультурными верованиями, часто основанными на религии.

Ключевые слова: эвфемизм, смерть, табу, социокультурные верования, казахский народ, свободный контент-анализ.

О.С. Жұбаева*, А.Д. Кегенбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: alm_ornai@mail.ru, kegenbekova.altyn@gmail.com)

Қазақ тіл біліміндегі өткен шақ түрлеріне қатысты атаулардың қалыптасып, дамуы

Мақала қазақ тіліндегі өткен шақ категориясына қатысты терминдердің қалыптасуын, дамуын зерттеуге арналған. Зерттеу пәніне сәйкес өткен шақ категориясына қатысты терминдер қазақ тіл білімі терминдерінің негізін салушы — Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінен бастап қазіргі кездегі қолданыстағы академиялық грамматикалық еңбекке дейін талданды. Қазақ тіліндегі грамматикалық еңбектердің авторларының өткен шақ категориясының тұлғаларын анықтаудағы, өз ішінен жіктеудегі, оларға атау берудегі ұстанымдары анықталды. Өткен шақты беретін тұлғалардың грамматикалық мағыналарының берілген атауға сай келуі, соған сай жұмсалуды басты назарда болды. Соған сәйкес әрбір термин талданып, грамматиканы меңгерудегі рөлі де айтылды. Зерттеудің нәтижесінде А. Байтұрсынұлы, Қ. Кемеңгерұлы, Қ. Жұбанов, Т. Қордабаев, Ы. Маманов, А. Ысқақов сынды ғалымдардың еңбектерін зерделеп, ондағы ұстанымдарды басшылыққа алуымыз қажет деген қорытындыға келдік.

Кілт сөздер: өткен шақ, термин, бұрынғы өткен шақ, ауыспалы өткен шақ, жедел өткен шақ.

Kipicne

Қазіргі кезде тіл білімі тілдің лексикалық, грамматикалық жүйесінде ғаламның концептуалдану ерекшелігін, яғни тілдің ғаламды қалай жіктейтінін, оны қалай көрсететінін, бейнелейтінін зерттеп, табиғи тілдің метатілге айналу үрдісін тексеруді мақсат етіп отыр. Бұл орайда әсіресе грамматикалық категорияға, яғни сөз таптарына семантикалық интерпретация жасау, семантикалық тұрғыдан сипаттау ерекше маңызды болады. Сөз таптарының когнитивті сипаты тілдің мәнін түсінуге мүмкіндік береді, сондай-ақ таным ерекшелігін, тілдің қызметін айқындауға жол ашады. Концептуалды мазмұнды талдамайынша, тілдік формалардың қолданыс ерекшеліктерін түсіндіріп беру мүмкін емес. Адамның болмысты түсінуі таным әрекетінің маңызды үдерістерінің бірі — концептуалдаумен тығыз байланысты. Ол адамның ақпаратты қабылдап, тәжірибесіндегі ең кіші бірліктерді айқындауына, заттар мен құбылыстарды концепт түрінде жіктеуіне байланысты болады. Бұл концептілердің негізгі бөлігі тілде сөз мағынасы арқылы бекиді, сол арқылы білім сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп отырады. Тілдің сөздік құрамын зерттеу арқылы сөйлермендердің тілінде көрініс тапқан негізгі құндылықтарды айқындауға болады. Бұл орайда тілдің тұрпат межесімен қатар мазмұн межесін де ескеру қажет. Адамның, тұтас халықтың дүниетанымын бейнелейтін адамзат санасы мәдениеті мен тілі арқылы көрініс табады. Тілдік білім морфологияның концептуалды кеңістігінде сақталып, репрезентацияланады. Онда тілдік мағына, категориялар мен тұлғалар туралы білімдер сақталып, ғаламның тілде қалай концептуалданатыны көрінеді.

Негізгі бөлім

Қазақ тілінде өткен шақ — өте күрделі категория болып табылады. Ф.Т. Гришко «Прошедшее время в русском и казахском языках» атты еңбегінде орыс тіліндегі, қазақ тіліндегі шақтардың берілуін салыстыра келіп: «В сравнении с русским языком казахский язык богаче формами прошедшего времени: в нем есть вербальные, причастные и деепричастные формы времени, которые подразделяются на достоверные (очевидные) и недостоверные (неочевидные), на недавно и давнопрошедшие» [1; 3], — дейді. Өткен шақтың бұл ерекшелігі, біріншіден, басқа шақ түрлерімен салыстырғанда, өткен шақтың тілде (тілдік санада) ертерек қалыптасқанын танытса, екінші жағынан, зерттеушілердің өткен шақ тұлғаларын тануда түрлі ұстанымдарды басшылыққа алуына байланысты деп ойлаймыз.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: alm_ornai@mail.ru

Ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезеңде өткен шақ тұлғалары 1-кестеде берілген:

1 - к е с т е

Ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезеңде өткен шақ тұлғаларының танылуы

Н.Ильминский «Материалы к изучению киргизского наречия»	М.Терентьев «Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская»	П.М. Мелиоранский «Краткая грамматика казак-киргизского языка»	И. Лаптев «Краткий грамматический очерк казак-киргизского языка»	Н.Созонтов «Записки по грамматике киргизского языка»
Пр. вр. <i>жаздым</i>	Пр. вр. <i>жазды</i>	Пр. вр. I прошедшее -ды/-ді	Пр. вр. прошедшее безотносительное -ды/-ді	Пр. время прош. вр. I. -ды/-ді
<i>жазыптын</i>	—	Прошедшее совершенное I: -ып/-іп	Прошедшее совершенное I -ып/-іп	Прошедшее время II: -ып/-іп
—	—	Прошедшее совершенное II: -ған	Прошедшее совершенное II: -ған	—
<i>жазып еді</i>	Давно прошедшее: -ып еді	Прошед. повествовательное: -ып еді	Прошед. повествовательное (предварительное): -ып еді	Прошедшее время III: -ып еді
—	—	Давно-прошедшее: -ған еді	Давно-прошедшее: -ған еді	—
—	—	Давно-прошедшее II: -ған екен	—	—
—	Условное прошедшее -са еді	—	—	—
—	—	—	Прошедшее предположительное: -р еді	—

Атаулары әртүрлі болғанымен, зерттеушілер бұрынғы өткен шақ тұлғалары ретінде **ып/-іп, ған/-ген, -ып еді, -ған еді, -ған екен** қосымшаларын көрсетеді. Бұл бүгінгі тілтанымдағы ұстанымдармен ұқсас. М.Терентьевтің **-са еді** (условное прошедшее) [2] және И.Лаптевтің **-р еді** (прошедшее предположительное) [3] тұлғаларын өткен шақ көрсеткіштері ретінде тануы шатастырудан туған болуы керек. *Давно прошедшее время* атауына амал-әрекеттің сөйлеу сәтінен бұрын болып өткені; іс-әрекеттің сөйлеу сәтінен біршама уақыт бұрын болғандығы негіз болса, *прошедшее повествовательное (предварительное)* (П.М. Мелиоранский [4], И.Лаптев) атауына амал-әрекеттің жалпы түрде болып өткендігі негіз болғанын көреміз.

А.Байтұрсынұлы өткен шақты өз ішінен **баяғылық (-ған екен)** және **бұрынғылық (-ушы еді)** деп жіктейді [5]. Қ.Кемеңгерұлы өткен шақтың түрлі реңктерін, атап айтқанда, іс-әрекет, қимылдың өте ертеде болуы не жуық арада өтуі, сөйлеушінің оған қатысы, қимылдың өткен шақта тұрақты, қалыпты түрде өткізіліп тұруы т.с.с. мәндерін көрсеткен [6]. Ғалымның өткен шақты жіктеу 2-кестеде беріледі.

2 - к е с т е

Қ. Кемеңгерұлының өткен шақты жіктеуі

Прежде-прошедшее 1-ое	Действие, которое совершилось прежде	<i>Ол сұрап еді</i>
Прежде-прошедшее 2-ое		<i>Ол сұраған еді</i>
Прошедшее постоянное	а) действие которое совершилось обыкновенно по обычаю и по привычке	<i>Ол қойын бағушы еді — он обыкновенно пас своих баранов</i>

2-кестенің жалғасы

Давно прошедшее	Действие или состояние давно происходившее	<i>Жоғалтқам — жоғалтқанмын — жоғалтқамын — я давно потерял</i>
Прошедшее не определенное	а) действие или состояние, время совершения которого точно неизвестно по давности или по неопределенности	<i>Сен келіпсің — (когда-то) ты приходил</i>

Қ. Кемеңгерұлының шақ түрлерін, оның мәні мен реңкін түсіндіруі өзіне дейінгі ғалымдардан өзгеше екенін көреміз. Зерттеуші олардың еңбектеріне сүйенгенімен, қолданған терминдерін қайталамай, өзінше атау беріп, шақтардың түрліше мән, реңкін де өзінше түсіндіреді. Мәселен, ғалым бұрын дағдылы, қалыпты түрде өтіп тұрған істі білдіретін өткен шақ түрін «прошедшее постоянное» деп атаса, әлі толық аяқтала қоймаған істі білдіретін шақ түрін «несовершенное прошедшее» деп атайды.

Қ. Жұбановтың өткен шақты танып, түсіндіруінде де елеулі өзгешеліктер байқалады:

Өткен шақ:

1. Айғақ өнді өткен шақ: *жазыпты*
2. Аулақ өнді өткен шақ: *жазған*
3. Мойындау өнді өткен шақ: *жазған шығар*
4. Күмән өнді: *жазған шығар*
5. Айғақ баяғылық: *жазған екен*
6. Аулақ баяғылық: *жазған екен*
7. Әдетше баяғылық: *барушы еді, баратын еді*
8. Опық баяғылық: *баратын еді*
9. Арман баяғылық: *бармас па едім* [7].

Қ. Жұбанов өткен шақты тануда амалдың ертеректе не жуық арада өткенін, сөйлеушінің іс-әрекетті өз көзімен көргендей етіп жеткізуін немесе басқа біреудің айтқанына сүйеніп қана айтып отырғанын, сол сияқты қимылдың бұрынғы кезде бірнеше рет қайталанғанын, яғни әдетке айналған іс-әрекет екенін т.с.с. ескеріп, соған байланысты өткен шақ түрлеріне өзінше ат берген. Ғалым өткен шақты тануда амалдың, қимыл-әрекеттің ертеректе не одан бұрын жасалуын негіз етіп алады. Сонымен қатар ғалымның оларды өз ішінен айғақ өнді өткен шақ **(-ып)**, айғақ баяғылық өткен шақ **(-ып еді)**, аулақ өнді өткен шақ **(-ған)**, аулақ баяғылық өткен шақ **(-ған екен)** деп топтастыруы, яғни сөйлеушінің іс-әрекетке қатысын, яғни субъект өзі істің басында болғандай, өз көзімен көргендей баяндауына немесе өзі басы-қасында болмай, басқа біреудің айтқанына немесе басқа мәліметтерге сүйеніп айтуына қарай жіктеген. Қ. Жұбанов **-ушы еді, -атын еді** формаларын өткен шақта дағдылы, қалыпты түрде орындалып тұрған іс-әрекет, қимылды білдіретінін ескеріп, өткен шақтың бір түрі ретінде көрсетіп, «әдетше баяғылық» деп атайды. Негізгі мағынасы өткен уақыттағы дағдылы, әдетке айналған қимылды білдіру болғандықтан, ғалым **-ушы еді, -атын еді** көрсеткіштерін өткен шақ қатарында береді.

Қ. Кемеңгерұлы мен Қ.Жұбановтың өткен шақты тануларынан ұқсастықтар бар:

а) Екі ғалым да амалдың, қимыл-әрекеттің ертеректе не одан бұрын жасалуын негіз етіп алады. Мәселен, Қ.Кемеңгерұлы прежде прошедшее I, II **(-ып еді, -ған еді)**, давнопрошедшее **(-ған)** деп жіктесе, Қ.Жұбанов айғақ өнді өткен шақ **(-ып)**, айғақ баяғылық өткен шақ **(-ып еді)**, аулақ өнді өткен шақ **(-ған)**, аулақ баяғылық өткен шақ **(-ған екен)** деп топтастырады.

ә) Екі ғалым да өткен шақты сөйлеушінің іс-әрекетке қатысын, яғни субъект өзі істің басында болғандай, өз көзімен көргендей баяндауына немесе өзі басы-қасында болмай, басқа біреудің айтқанына немесе басқа мәліметтерге сүйеніп айтуына қарай жіктейді.

б) Екі ғалым да **-ушы еді, -атын еді** формаларын өткен шақта дағдылы, қалыпты түрде орындалып тұрған іс-әрекет, қимылды білдіретінін ескеріп, өткен шақтың бір түрі ретінде көрсетеді. Қ. Кемеңгерұлы оны «прошедшее определенное» десе, Қ. Жұбанов «әдетше баяғылық» деп атайды. Негізгі мағынасы өткен уақыттағы дағдылы, әдетке айналған қимылды білдіру болғандықтан, Қ. Кемеңгерұлы **-ушы еді, -атын еді** көрсеткіштерін өткен шақ қатарында береді. **-ушы** қосымшасын Қ. Кемеңгерұлы осы шақ есімше, **-атын** жұрнағын осы келер шақ есімше деп атайды. Бірақ аталған есімшелердің *еді* көмекші етістігімен тіркескенде, осы шақтық мәнінен айырылып, өткен шаққа ауысып кететінін байқаған.

1930-жылдарға дейінгі еңбектерде **-атын/-етін** қосымшасы шақ көрсеткіші ретінде берілмейді. Қ. Кемеңгерұлы, Қ. Жұбанов еңбектерінде **-атын** қосымшасының *еді* көмекші етістігімен тіркесі (**-атын еді**) өткен шақ түрі ретінде қарастырылады. **-атын/-етін** жұрнақтарының жалаң түрін Қ. Жұбанов *кесімді келер шақ* ретінде сипаттайды, ал І. Кеңесбаев, С. Аманжолов оқулықтарында бұл қосымша өткен шақтың көрсеткіші ретінде түсіндіріледі. Қ. Кемеңгерұлы **-атын/-етін** қосымшасын контекстке қарай бірде келер шақты, бірде өткен шақты, бірде осы шақты білдіруіне байланысты *осы келер шақ есімше* деп атағанымен, шақ көрсеткіші ретінде қарастырмайды.

І. Кеңесбаев өткен шақты «простое прошедшее, давнопрошедшее I, II, III, прошедшее переходное» түрінде саралайды. Ғалым бұрынғы уақытта әдет болған, дағдылы қимылды білдіретін **-ушы еді, -атын еді** қосымшаларын **-ып еді, -ған еді** формаларымен қатар бұрынғы өткен шақ (давнопрошедшее III) түрінде сипаттаған. Алайда бұл көрсеткіштердің біраз ерекшеліктері бар: *келіп еді, келген еді* деген тіркестерде келу қимылы бір-ақ рет болғанын білдірсе, *келетін еді, келуші еді* десек, келу қимылы бір рет емес, бірнеше рет, дағдылы түрде болғанын, әдетке айналған амал-әрекетті білдіреді.

С. Аманжолов, Ғ. Бегалиев, Н. Сауранбаев оқулықтарында **-ып еді, -ған еді, -ушы еді, -атын еді** көрсеткіштері мүлде берілмеген. Аталған ғалымдар өткен шақты өз ішінен жедел өткен шақ, ауыспалы өткен шақ, бұрынғы өткен шақ деп жіктейді де, бұрынғы өткен шақ көрсеткіштері ретінде **-ған, -ып** жұрнақтарын ғана атайды.

Сонымен, 1930-жылдардың аяғынан бастап өткен шақтың көрсеткіштерін топтастыра, жинақтай беруге тырысушылық белең алып, амалдың жуық арада немесе ертеректе өткені ғана негізге алына бастаған. Алайда шақ категориясының арнайы зерттеу нысанына айналуына байланысты оның өзіндік ерекшеліктері айқындала түсті. Т. Қордабаевтың 1949 жылғы «Категория времени в современном казахском языке» деген еңбегінен [8] кейін шақтың өзіндік ерекшелігіне үңіле түсу, шақ көрсеткіштерінің уақыт, мезгілді білдіруімен қатар басқа да мәндерді аңғартатыны негізге алына бастады.

«Қазақ грамматикасында» бұрынғы өткен шақ былайша сипатталған: «*Бұрынғы өткен шақ* қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтпен салыстырғанда, әлдеқашан бұрын болғандығын білдіреді [9; 516]. Бұрынғы өткен шақтың екі түрлі жолмен жасалатыны туралы сөз болады: а) **-ған/-ген, -қан /-кен** тұлғалы есімшенің жіктеліп келуінен жасалады; ә) етістікке көсемшенің **-ып/-іп** жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Бұрынғы өткен шақтың күрделі түрі **-ған/-ген, -қан /-кен** тұлғалы есімшеге немесе **-ып/-іп** тұлғалы көсемшеге (*еді*) көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады [9; 516].

Бұрынғы өткен шақ көрсеткіштері (**-ған/-ген**) барлық зерттеушіде кездесетінін байқаймыз. Оның атауы, негізінен, бәрінде бірдей. «Современный казахский язык» оқулығында ғана бұрынғы өткен шақ көрсеткіштеріне **-ып/-іп** жұрнақтарын атап, **-ған/-ген** қосымшасымен келген тұлғаны *обычное прошедшее* деп берген. «Қазақ тілінің грамматикасы», Ғ. Әбуханов «Қазақ тілі», М. Серғалиев, А. Айғабылов, О. Құлкенованың «Қазіргі қазақ әдеби тілі» сияқты еңбектерде бұрынғы өткен шақ көрсеткіштерінің қатарында **-ған/-ген** жұрнақтарынан басқа **-ған еді, -ып еді** түрін де атайды. Ы. Маманов **-ған еді, -ып еді** формаларын бұрынғы өткен шақ құрамында қарастырмай, *қатысты өткен шақ* қатарында таниды.

Т. Қордабаев [8], А. Ысқақов [10] өткен шақты сөйлеушінің амалды өзі басы-қасында болғандай, өз көзімен көргендей, тыңдаушысы сенерліктей етіп хабарлауына байланысты айғақты (немесе анық), айғақсыз (немесе танық) деп жіктесе, «Современный казахский язык», Ы. Маманов, «Қазақ тілі грамматикасы» (Қ. Неталиева), Ғ. Әбуханов, М. Серғалиев, А. Айғабылов, О. Құлкенованың «Қазіргі қазақ әдеби тілі», Ш. Бектұров, М. Серғалиевтің «Қазақ тілі» сияқты еңбектерде іс-әрекеттің бұрынырақта не жуық арада өтуіне байланысты жедел өткен шақ, бұрынғы өткен шақ, ежелгі өткен шақ деп топтастырылған. Сонымен қатар «Современный казахский язык», Ы. Маманов, М. Серғалиев, А. Айғабылов, О. Құлкенова еңбектерінде бұрынғы уақытта дағдылы түрде өтіп тұрған қимыл-әрекетті жеке топтастырып, «дағдылы өткен шақ» деп берілген.

-ған/-ген қосымшасының негізгі мағынасы — сөйлеу сәтіне дейін болған іс-әрекетті білдіру. Бұл форманы тануда ғалымдар арасында екі түрлі бағыт бар: бірі — **-ған/-ген** тұлғасының негізгі мағынасы ретінде нәтижелі қимылды білдіруін атаса, енді бірқатары шақтық мәнін негізгі деп есептейді. Ы. Маманов **-ған/-ген** тұлғасының мағыналық ерекшелігі туралы былай дейді: «Бұрынғы өткен шақ формасын сөйлеуші сөйлеу кезінен бұрын болған істі жай хабарлау түрінде емес, тыңдаушыға сол өткендегі істің, қимылдың болу, болмау нәтижесін баса түсіндіріп, соған көңіл аудару керек болған жағдайда қолданады» [11; 106]. Сонымен қатар түркітануда Н.К. Дмитриев,

Б.А. Серебренников, Д.Г. Тумашева сияқты ғалымдар да **-ған/-ген** тұлғасының негізгі мағынасы істің нәтижесін білдірумен байланысты сипаттайды.

А. Жаңабекова уақытты қатыстық тұрғыдан ғана сипаттауға болатынын, тілдік уақыт та қатыстық уақытқа жататынын айта келіп былай дейді: «Темпоралдылық — актуалданған категориялардың межелі типіне жататын векторлық категория; сөйлеу сәті — шақтық меженің орталығы және шақтық қатынастардың негізгі бастау нүктесі болып табылады; бастау нүкте — (точка отсчета) шақ (темпоралдылық) категориясын межелі категория деп атаудың негізгі критерийі. Бастау нүкте — шақ түрлерінің анықтағышы, ол осы анықтағыштық сипатына сәйкес шақтық дейктикалық орталық болады. Шақтық дейктикалық орталыққа тілдік емес сөйлеу сәтімен қоса басқа да бастау нүктелер, яғни екіншілік шақтық межелер де енеді; сөйлеу сәті дейктикалық орталық болу қызметін атқарып тұрса, шақ абсолютті болады да, дейктикалық орталық болу қызметі сөйлеп тұрған уақыттағыдан басқа екінші бір қимылдың өту мерзімін атқарса, онда ол қатыстық шақ болады» [12]. Яғни Б.А. Мамановтың **-ған еді, -ып еді** тұлғаларын қатыстық өткен шақ ретінде тануын өткен шақтың бұл тұлғаларында «дейктикалық орталық болу қызметі сөйлеп тұрған уақыттағыдан басқа екінші бір қимылдың өту мерзімін атқаруына» байланысты түсіндіруге болады. Ғалым *дағдылы өткен шақты*: «қимыл иесінің ертеде дағдысына айналған іс-әрекетін, қимылын білдіретін етістік формасы», — деп сипаттайды [11; 132]. Сонымен қатар «Современный казахский язык», М. Оразов, М. Серғалиев, А. Айғабылов, О. Құлкенованың «Қазіргі қазақ әдеби тілі», т.б. еңбектерінде де **-шы еді, -атын еді** көрсеткіштері *дағдылы өткен шақ* ретінде берілген. Т. Қордабаев, А. Ысқақов еңбектерінде өткен шақтың бұл түрі жеке сараланбай, *айғақты (анық) өткен шақ* көрсеткіштерінің қатарында түсіндіріледі. Аталған ғалымдар өткен шақты өз ішінен *айғақты (анық) және айғақсыз (танық)* деп жіктейді де, айғақты өткен шақ түрлеріне **-атын, -ған, -ған еді, -ып еді, -ушы еді** көрсеткіштерін атайды. Ал айғақсыз немесе танық өткен шақ түрлеріне **-ып, -ған екен, -ады екен** көрсеткіштерімен қатар **-са керек, есімше + шығар, сияқты, білем, тәрізді, көрінеді** сияқты формаларды қосады. Бұл көрсеткіштерді Қ. Неталиева бұрынғы өткен шақ қатарында түсіндірген [13]. Ал басқа ғалымдарда өткен шақтың мағыналық топтарының ішінде бұл көрсеткіштер кездеспейді. Н. Сауранбаев, Ғ. Бегалив, Б.А. Маманов, Ғ. Әбуханов, М. Серғалиев, А. Айғабылов, О. Құлкенова оқулықтарында **-ып/-іп** жұрнақты өткен шақ түрі **ежелгі өткен шақ** деп аталған. Өткен шақтың бұл түрі туралы Т. Қордабаев былай деп жазады: «Өткен шақтық көсемше етістіктер, біріншіден, баяғыда болған, қазір ұмытыла бастаған ертегілерде көбірек қолданылса, екіншіден, іс-әрекеттің басы-қасында айтушының өзі болмағандығын, оны басқа біреулерден есту арқылы білгендігін немесе іс-әрекеттің қашан, қалай болғандығын өзінің ұмытқанын, есінен шығып кеткенін байқату үшін де қолданылады» [14; 79]. Т.Қордабаев өткен шақты *айғақты, айғақсыз өткен шақ* деп бөледі. Ғалым айтушы я жазушы іс-әрекеттің болған-болмағанына өз көзі әбден жететіндей, өзі соның басы-қасында болғандай сеніммен айғақ бола сөйлеген өткен шақтың түрін *айғақты өткен шақ* деп атап, оны өз ішінен айғақты өткен шақтың жедел түрі (**-ды/-ді**) және айғақты өткен шақтың бұрынғы түрі (**-ған /-ген, -атын/-етін, -ушы/-уші**) деп топтастырады. Ғалым өткен шақтың бұл түрінің өзіндік ерекшелігін былайша сипаттайды: «Мұндағы әңгіменің түйіні, іс-әрекет, жай-күйлердің болу мезгілінде, көнелігінде ғана емес, сол іс-әрекеттердің қалай болғандығын айтушының өз көзімен көрмегендігінде немесе ұмытқандығында, сондықтан оған өзінің айғақ бола алмайтындығында. Өткен шақтық көсемше формаларының бұл айтылған айғақсыздық мағынасы — оны өткен шақтық есімше формаларынан да, өткен шақтың басқа көрсеткіштерінен де жекелеп танытатын ең басты мағыналық ерекшелігі» деп анықтайды [14; 79]. Б.А. Маманов **-ып/-іп** тұлғасын ежелгі өткен шақ ретінде танып, оны былайша сипаттайды: «сөйлеуші сөйлеу кезінен бұрын болып өткен істі, қимылды өз көзімен көрмей, екінші бір адамның айтуымен, немесе басқа бір жағдай арқылы білсе, осы ежелгі өткен шақ формасында баяндайды» [11; 130]. А. Ысқақов **-ып/-іп** тұлғасын *танық өткен шаққа* жатқызады [10; 323]. Яғни ғалымдар *ежелгі, айғақты, анық және айғақсыз, танық өткен шақ* түрлерін саралауда сөйлеушінің іс-әрекетке қатысын негізге алған.

«Современный казахский язык» оқулығында өткен шақтың мағыналық реңктерінің қатарында **-мақ еді, -мақшы еді** (форма намерения), **-ар еді** (сослагательная форма) көрсеткіштерін атайды. Осы формалармен қатар А. Ысқақов **-ғай еді, -са еді, -са игі еді, -са керек еді, -ар екен, -са екен, -йын деп еді, -йын деген екен** формаларын да өткен шақтың мағыналық топтары ретінде көрсетіп, оны «неғайбыл (ауыспалы) өткен шақ» деп атайды. Неғайбыл (ауыспалы) өткен шақты А. Ысқақов: «сөйлеушінің бұрын істелмекші болған, жүзеге асырылмақшы болған ниетті, мақсатты, шартты, болжалды, тілекті сөйлеп отырған кезге дейін орындалған-орындалмағанын белгісіз етіп

көрсететін формалар», — деп түсіндіреді [10; 340]. Ғалым **-са игі еді, -ғай еді, -са екен** формаларын қалау рай қатарында түсіндіреді.

Зерттеушілер арасында жедел өткен шақ атауының өткен шақтың бұл түрінің мәнін ашып бере алмайтыны, оның сөйлеу сәтінің алдындағы қимыл-әрекетті білдіру үшін қолданыла бермейтіні туралы сөз болады. Мұндай ұстаным Т. Қордабаев, Ж. Түймебаев, «Современный казахский язык» т.б. еңбектерінде сөз болады. Осыған байланысты Ж. Түймебаев: «Между тем, если мы обратимся к контекстуальным оттенкам прошедшего времени на **-ды** или сравним эту форму в казахском языке с аналогичными формами в других тюркских языках, то нетрудно убедиться, что аффикс **-ды**, хотя и употребляется в целом для выражения конкретного действия, имевшего место в прошлом, тем не менее имеет ряд оттенков в основном своем значении. Так, например, глагол с этим аффиксом, иначе говоря, форма на **-ды**, употребляется не только для обозначения недавно происходившего действия, скажем, совершенного несколько дней, несколько часов и т.д. назад, но и передает такое действие, которое имело место давно или очень давно. Поэтому следует признать, что термин, принятый в казахском языкознании «жедел өткен шақ», соответствующий по значению принятым в тюркологических работах, написанных на русском языке, терминам «достоверное», «категорическое», «определенное», далеко не является наиболее подходящим и единственно приемлемым» [15; 21].

Ы. Маманов жедел өткен шақ формасы (**-ды/-ді**) басқа шақ формалары сияқты, өткен шақтық мағынадан басқа үстеме мағына білдірмейтінін, ол сөйлеу кезінен бұрынғы қимыл, іс туралы хабарлау түрінде баяндайтынын айтады [11; 107]. «Современный казахский язык» атты еңбекте оны «незавершенное прошедшее время» деп атаған [16]. Бұл Қ.Кемеңгерұлының «несовершенное прошедшее время» деген атауына ұқсас. Оның мәнін ғалым «не вполне оконченное действие» деп түсіндіріп, оған **-ды/-ді** қосымшаларын (жедел өткен шақ) жатқызады. Т. Қордабаев өткен шақтың бұл түрі «іс-әрекеттердің жақында болған емес, хабаршының сол іс-әрекеттердің болғандығына өзінің көзі әбден жететіндей, өзі соның басы-қасында болғандай сенімді етіп беруінде» екенін айта келіп, оны «айғақты өткен шақ» деп атау керектігін айтады [14; 56]. Ғалым жедел өткен шақ пен бұрынғы өткен шақтың мағыналық ерекшеліктерін талдай келіп, былай дейді: «**-ды /-ді** аффиксті айғақты өткен шақтың жеделді түрі дегенде, мұндағы жеделділік мағынаны тек жақында болғанына көп уақыт болмаған іс-әрекеттерді білдіру үшін қолданылатындығынан деп қарауға болмайды. Асылында, шақтық көрсеткіштердің қай-қайсысы болса да, болып өткен немесе болашақ іс-әрекеттерді жалпы білдіргені болмаса, олардың болған я болатын мезгілін нақты білдіре алмайды. Ондай нақтылық — шақтық көрсеткіштердің емес, мезгіл үстеулерінің міндеті. Өткен шақ көрсеткіштерінің мағыналарынан байқалатын жеделділік я бұрынғылық ұғым іс-әрекеттердің болу мезгіліне байланысты болмайды, оның не динамикалық күйде, не статикалық күйде берілуіне байланысты болады. Мысалы, *Ол кеше жиналыста болды* деп те, *Ол кеше жиналыста болған* деп те айтуға болады. Осындағы *болды* мен *болғанның* екеуі де — бір мезгілдегі іс-әрекеттің көрсеткіштері. Бұлардың алдындағысы жақында болған істі білдіріп тұр да, соңғысы одан бұрын болған, баяғыдағы істі білдіріп тұр деу шындыққа үйлеспейді» [14; 57].

Бұл орайда «жедел өткен шақ» терминінің өткен шақтың осы түрінің мәнін толық ашып бере алмайтынын атап өткіміз келеді. Мұнда істің өту сапасы — тез өтуі, кенеттен өтуі, жай өтуі т.б. мүлде сөз болмайды. Мысалға *қарады, сөйледі, тұрды, көрді, бастады, күлді* т.с.с. етістіктерді алсақ, мұнда істің жедел, тез өткен сипатынан гөрі бұл процестің әлі аяқтала қоймағанын, яғни *әлі қарап тұрғанын, әлі сөйлеп тұрғанын, әлі тұрғанын, әлі көріп отырғанын, әлі күліп жатқанын* т.с.с. түсінеміз. Сондықтан амалдың әлі де өтіп жатқанын немесе жуық арада ғана өткенін білдіретін өткен шақ түрін «жедел өткен шақ» дегеннен гөрі «аяқталмаған өткен шақ» деп атаған түсініктірек әрі өткен шақтың осы түрінің мәнін аша түсетін сияқты. Ал оның көрсеткіштеріне **-ды/-ді** қосымшасы мен жоғарыда келтірілген — **отыр, тұр, жатыр, жүр + еді** формасын жатқызуға болады деп ойлаймыз.

Сонымен, жедел өткен шақты тануда ғалымдар бірнеше ұстанымды негізге алған. Бұл орайда С. Аманжолов, І. Кеңесбаев, С. Жиенбаев, Н. Сауранбаев пен Ғ. Бегалиев, Ы. Маманов, С. Исаев, М. Серғалиев, А. Айғабылов, О. Күлкенова, «Қазақ грамматикасы» т.б. еңбектерде жедел өткен шақтың сөйлеу сәтіне жақын арада болып өткен амал-әрекеттің өту мерзімін білдіруі негізгі жіктелік белгі ретінде алынса, Т. Қордабаев, Ж. Түймебаев, А. Ысқақов еңбектерінде жедел өткен шақ қимылдың нақты болғаны, сөйлеушінің сенімділігі сияқты модальдық реңктеріне сүйене отырып, модальдық ұстаным басшылыққа алынған. Соның негізінде жедел өткен шақтың бұл түрін

А. Ысқақов *анық өткен шақ* деп атаса, Т. Қордабаев *айғақты өткен шақ* деп атаған. «Современный казахский язык» атты еңбекте аспектілік ұстаным негізге алынған.

Бүгінде ауыспалы өткен шақ көрсеткіші ретінде аталып жүрген **-атын/-етін** тұлғасын М. Терентьев, Н. Созонтов *осы шақ есімше* деп, П. Мелиоранский, И. Лаптев *долженствовательное причастие* деп атаса, А. Байтұрсынұлы *ұйғарынды есімше* деп, Қ. Жұбанов *дағдылы тел есімше* деп, І. Кеңесбаев, Т. Ерғалиев, Ғ. Бегалиев, Н. Сауранбаев *ауыспалы келер шақ есімше*, Н. Сауранбаев *келер шақ есімше*, С. Аманжолов *өткен келер шақ есімше*, Ы. Маманов *дағдылы өткен шақ*, Ж. Болатов, Ғ. Әбуханов *ауыспалы шақ*, М. Серғалиев, Ш. Бектұров *ауыспалы өткен шақ есімше*, А. Ысқақов *жалпы осы шақ есімше* деп атаған. **-атын/-етін** жұрнақтарының жалаң түрін Қ. Жұбанов *кесімді келер шақ* деп түсіндіреді, ал І. Кеңесбаев, С. Аманжолов бұл қосымшаны өткен шақтың көрсеткіші ретінде түсіндіреді. Яғни зерттеушілер бұл тұлғаны мәнмәтін ыңғайына қарай келер шақ, өткен шақ мәнінде келетінін ескере отырып атау берген. Т. Қордабаев ауыспалы өткен шақ тұлғасының келер шақ пен осы шақ мәнінде жұмсалуды мәнмәтінге байланысты болатынын айта келіп, бұл қосымшаның ертеде болған іс-әрекеттің бір емес, бірнеше рет болғанын немесе дағдыға айналғанын білдіретінін ескертеді өткен шақтағы дағдыға айналған амал-әрекетті білдіруі **-атын/-етін** тұлғасының төл мағынасы екенін айтады [14; 64].

-атын/-етін тұлғасының өткен шақтағы дағдыға айналған амал-әрекетті білдіретіні туралы Қ. Жұбанов еңбектерінде де сөз болады. Ғалым есімшенің бұл түрін *дағдылы тел есімше* деп атайды. Т. Қордабаев өткен шақты айғақты және айғақсыз өткен шақ деп жіктеп, **-атын/-етін** тұлғасын *айғақты өткен шақтың бұрынғы түріне* жатқызады. Ғалым мұнда сөйлеушінің іс-әрекет, жай-күйдің болғандығына күмәнданбайтынын, өз көзімен көргендей сеніммен айғақ бола айтатынын негізге алады. Сол сияқты А. Ысқақов та ауыспалы өткен шақ тұлғасын *анық (айғақты) өткен шақ* ретінде айқындайды. Бұл жұрнақтың ерекшелігін ғалым былайша сипаттайды: **«-атын (-етін, -йтын, -йтін)** жұрнағы арқылы жасалатын есімшенің қай мезгілді білдіруі контекске байланысты, өйткені оның қай шақты білдіру айналасындағы сөздерге қарай ауысып отырады. Бірақ бұл форма, әдетте, бұрынғы я ертерек кезде болған амал-әрекетті қазіргідей етіп, қалтқысыз сенерліктей етіп көрсету үшін көбірек қолданады да, осы шақ пен келер шақта болатын әрекетті білдіру үшін сирек жұмсалады. Оның бұл ауыспалы сипаты жұрнақтың күрделілігінен туған сияқты, мысалы, өткен шақтың мән жұрнақтың құрамындағы әуелі **-ған (тұр + ған)** бөлшегінен тиген енші болса, осы мән шақтық мән әуелгі **-а (-е, -й)** жұрнағы тұр етістігінен қалған болса керек. Ал **-атын** жұрнағының келер шақтық мәні (*баратын жұмысым бар; жөнелетін жолаушыларым бар*) сөз тіркестерінің ауқымынан пайда болатын ерекшелік тәрізді. Мысалы: *біздер уақыт-уақыт жиналатынбыз да, әлеуметтік жай, әдебиет мәселелері жөнінде пікір алысатынбыз, тіпті, кейде қатты таласатынбыз...* сияқты тексте, әрине, өткен бір кездерде болған іс-әрекет жайында сөз болып отырғаны айқын. Сонымен қатар ол формадан өткен уақыттарда болған іс-әрекет бір жолғы құбылыс емес, үнемі болып отырған, әдетке айналған, дағдылы машық болған амал-әрекет екені де бағдарланады. Осыдан бұл форманың, контекске қарай, бірде осы шақ, бірде келер шақ мәнін білдіру қасиеті қалыптасқан» [10; 302]. Яғни Қ. Жұбанов, Т. Қордабаев, А. Ысқақов сияқты ғалымдар **-атын/-етін** тұлғасының мәнін айқындауда модальдық ұстанымды басшылыққа алған.

Қазақ тіл білімінде шақ категориясына қатысты «ауыспалы» атауының қолданылуы әлі де түбегейлі зерттеулерді талап етеді. Себебі ауыспалы осы шақ, ауыспалы келер шақ, ауыспалы өткен шақ, ауыспалы келер шақ ретінде танылып жүрген тұлғалар (**-а/-е/-й; -атын/-етін, -йтын/-йтін**) бірінің орнына бірі алмасып (ауысып) қолданылмайды. Олар әрдайым осы шақтық, келер шақтық немесе өткен шақтық мағына береді. Бұл тұлғалардың шақтық мәні контекст арқылы нақтыланады. Сондықтан «ауыспалы» деген атау бұл тұлғалардың қызметін көрсете алмайды, керісінше, шатастыруға әкеледі.

Қорытынды

Сонымен, өткен шақ категориясын танып-танытуда терминдердің ала-құлалығы байқалады. Бұл орайда А. Байтұрсынұлы, Қ. Кемеңгерұлы, Қ. Жұбанов, Т. Қордабаев, Ы. Маманов, А. Ысқақов сынды ғалымдардың еңбектерін зерделеп, ондағы ұстанымдарды басшылыққа алуымыз қажет. Себебі *жедел өткен шақ, бұрынғы өткен шақ, ауыспалы өткен шақ* сияқты атаулар оқыту барысында елеулі қиындықтар тудырып, оқушылардың танымында жалған ақпарат тудырумен қатар жас зерттеушілердің тілдік білімінде шатастыру, түсініксіздіктердің туындауына себеп болады. Термин аталымның мәнін ашып, нақтылауға тиіс болғанмен, шақ категориясының метатілінен ондай

айқындық, нақтылық байқалмайды. Морфологиялық концепт — тілдің морфологиялық құрылымын айқындайтын ментальді сапаның бірлігі, сонымен қатар ол — морфологияны ғылым ретінде сипаттайтын ұғым. Морфологиялық концептілер метатілдік морфологиялық концепт ретінде грамматикалық терминологияға енеді. Морфология — тілдік білімді объективтендіретін, ғалам туралы білімді құрайтын сала. Онда морфологиялық категориялар мен тұлғалардың тілде қалай концептуалданатыны туралы білім қоры жинақталып, адамның концептуалды жүйесін құруда маңызды орын алатын, ғалам бейнесін қалыптастыратын іргелі концептілердің тіл туралы білімді құраудағы орны сипатталады. Сондықтан бұл саланың терминдері әлі де нақтылауды, жүйелі зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гришко Ф.Т. Прошедшее время в русском и казахском языках / Ф.Т. Гришко. — Алматы, 1964. — 28 с.
- 2 Терентьев М. Грамматика турецкая, персидская, киргизская, узбекская / М. Терентьев. — СПб., 1875. — 149 с.
- 3 Лаптев И. Краткий грамматический очерк казак-киргизского языка / И. Лаптев // Материалы по казак-киргизскому языку. — М., 1900. — С. 83, 84.
- 4 Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Фонетика и этимология / П.М. Мелиоранский. — Ч. II. — СПб., 1897. — 92 с.
- 5 Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. — Астана: Алашорда, 2017. — 740 б.
- 6 Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. 2-том / Қ. Кемеңгерұлы. — Алматы: Алаш, 2006. — 262 б.
- 7 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер / Қ. Жұбанов. — Алматы: Ғылым, 1999. — 581 б.
- 8 Кордабаев Т. Категория времени в современном казахском языке / Т. Кордабаев. — Алматы, 1949. — 138 с.
- 9 Қазақ грамматикасы / ред. Е. Жанпейісов. — Астана: «Астана» полиграфия, 2002. — 783 б.
- 10 Ысқаков А. Қазіргі қазақ тілі / А. Ысқаков. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 382 б.
- 11 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Ы. Маманов — Алматы: Арыс, 2007. — 488 б.
- 12 Жаңабекова А. Қазақ тіліндегі уақыт ұғымының тілдік парадигмасы: филол. ғыл. докт. ... автореф.: 10.02.02 — Қазақ тілі / А. Жаңабекова. — Алматы, 2010. — 56 б.
- 13 Неталиева К. Имена действия в современном казахском языке: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.02 — «Казахский язык» / К. Неталиева. — Алма-Ата, 1963. — 23 б.
- 14 Кордабаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің шақ категориясы / Т. Кордабаев. — Алматы, 1953. — 113 б.
- 15 Түймебаев Ж. Прошедшее время индикатива в казахском языке / Ж. Түймебаев. — Алматы, 1987. — 21 б.
- 16 Қазіргі қазақ тілі / І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев. — Алматы: Ғылым, 1962. — 453 б.

О.С. Жұбаева, А.Д. Кегенбекова

Формирование и развитие названий видов прошедшего времени в казахском языкознании

Статья посвящена изучению образования и развития терминов, относящихся к категории прошедшего времени в казахском языке. По предмету исследования были проанализированы термины по материалам работ основоположника терминологии казахского языкознания Ахмета Байтурсынова до современной академической грамматики. Определены принципы выявления, классификации и наименования категорий прошедшего времени авторов грамматических трудов на казахском языке. Основное внимание было уделено грамматическим значениям прошедшего времени, их соответствию названия совершенного того или иного действия, а также их использованию. Соответственно, была проанализирована роль каждого термина в изучении грамматики. Работы таких ученых, как А. Байтұрсынулы, К. Кемеңгерұлы, Қ. Жұбанов, Т. Кордабаев, Ы. Маманов, А. Ысқаков заложили основы формирования и развития названий видов прошедшего времени в казахском языкознании.

Ключевые слова: прошедшее время, термин, давно прошедшее время, переходное прошедшее время, очевидное прошедшее время.

O.S. Zhubaeva, A.D. Kegenbekova

Formation and development of names related to past tense types in Kazakh linguistics

The article is devoted to the study of the formation and development of terms related to the category of past tense in the Kazakh language. On the subject of the research, the terms related to the past tense category were analyzed, starting from the works of A. Baitursynov, founder of Kazakh linguistics terminology, to modern academic grammar. The principles of identifying, classifying, and naming the past tense categories by the authors of grammatical works in the Kazakh language are determined. The main attention was paid to the grammatical meanings of the past tense, their correspondence to the name of this or that action, as well as their use. Accordingly, the role of each term in the study of grammar was analyzed. We studied the works of such scientists as A. Baitursynuly, K. Kemengeruly, K. Zhubanov, T. Kordabaev, Y. Mamanov, A. Yskakov, and concluded that it is necessary to be guided by the principles of their work.

Keywords: past tense, term, pluperfect reliable obvious tense, past transitional tense, simple past reliable obvious tense.

References

- 1 Grishko, F.T. (1964). Proshedshee vremia v russkom i kazakhskom yazykakh [Past simple in Russian and Kazakh languages]. Almaty [in Russian].
- 2 Terent'ev, M. (1975). Grammatika turetskaia, persidskaia, kirgizskaia, uzbekskaia [Grammar Turkish, Persian, Kyrgyz, Uzbek]. Saint Petersburg [in Russian].
- 3 Laptev, I. (1900). Materialy po kazak-kirgizskomu yazyku [Materials on the Kazakh-Kyrgyz language]. Kratkii grammaticheskii ocherk kazak-kirgizskogo yazyka — Short grammatical essay of the Kazakh-Kyrgyz language. Moscow [in Russian].
- 4 Melioranskij, P.M. (1897). Kratkaia grammatika kazak-kirgizskogo yazyka. Fonetika i yetimologiya [Short grammar of the Kazakh-Kyrgyz language. Phonetics and etymology]. Chast II — Part 2. Saint Petersburg [in Russian].
- 5 Akhmet Baitursynuly nyn tiltanyndyq murasy [Linguistic heritage of Akhmet Baitursynov], (2017). Astana [in Kazakh].
- 6 Kemengeruly, Q. (2006). Ush tomdyq shygarmalar zhynagy. 2-tom. [Collection of works in three volumes. Vol. 2.]. Almaty: Alash [in Kazakh].
- 7 Zhubanov, K. (1999). Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 8 Kordabaev, T. (1949). Kategoriiia vremeni v sovremennom kazakhskom yazyke [The category of time in the modern Kazakh language]. Almaty [in Russian].
- 9 Zhanpeisov, E. (Ed.) (2002). Qazaq grammatikasy [Kazakh grammar]. Astana: «Astana» poligrafiiia [in Kazakh].
- 10 Isakov, A. (1991). Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 11 Mamanov, Y. (2007). Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 12 Zhanabekova, A. (2010). Qazaq tilindegi uaqyt ugymynyn tildik paradigmasy [Linguistic paradigm of the concept of time in the Kazakh language]. Extended abstract of Doctor's thesis. Almaty [in Kazakh].
- 13 Netalieva, K. (1963). Imena deistviia v sovremennom kazakhskom yazyke [Action names in the modern Kazakh language]. Extended abstract of Candidate's thesis. Almaty [in Russian].
- 14 Qordabaev, T. (1953). Qazirgi qazaq tilindegi etistiktnin shaq kategoriiiasy [Tense category of verbs in the modern Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- 15 Tuimebaev, Zh. (1987). Proshedshee vremia indikativa v kazakhskom yazyke [Past tense of the indicative in the Kazakh language]. Almaty [in Russian].
- 16 Kenesbaev, I., Musabaev, G. (Eds.) (1962). Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].

Р.Ж. Кондыбаева*, Д.М. Койшигулова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: rkraushan7@gmail.com, dickosh@mail.ru)

Инструментальный анализ длительности гласных казахского языка (на основе латинской графики)

В статье рассмотрен инструментальный анализ длительности гласных звуков в изолированных казахских словах. В связи с переходом на латиницу перед отечественными фонетистами стоит большая задача — описать акустическую особенность казахских звуков. Авторы статьи проанализировали длительность гласных в инструментальном аспекте. Как правило, изолированно произнесенные слова, по сравнению со словами в потоке речи, имеют свои фонетические особенности. Также длительность является одним из основных фонетических коррелятов, отвечающих за выделенность (проминентность) того или иного слога в слове. Во введении авторы рассмотрели теоретическую предпосылку данного вопроса и особо отметили, что длительность относится к общим условиям образования звуков. В основной части приведены результаты инструментально-фонетического анализа длительности гласных звуков казахского языка. Авторы статьи опирались на работы ученых, исследовавших тюркские языки, тем самым выявляя особенности и общие черты. В практической части исследования они использовали метод инструментального анализа с помощью компьютерной программы *Praat*. В качестве языкового материала выступили одно- и многослоговые слова с разными вокальными составами. Кроме того, авторы отмечают необходимость использования разных подходов и методов для рассмотрения данного вопроса, а также проведения эксперимента для получения объективных данных в целях интерпретации указанной проблемы.

Ключевые слова: длительность гласных, проминентность, восприятие ударения, просодика, словесное ударение, фонетические корреляты.

Введение

Длительность относится к общим условиям образования звуков. Протяженность гласного звука во времени обычно находится в зависимости от фонетической позиции. Квантитативные параметры гласных могут зависеть от нескольких параметров:

- характера последующего согласного (смычный или щелевой, глухой или звонкий);
- количества следующих за гласным согласных;
- количества слогов;
- позиции слога в слове [1; 8].

Кроме того, стоит учитывать, что открытые (широкие) гласные по своей антропофонической природе более длительны, чем узкие.

В тюркских языках, в частности казахском языке, исключена всякая возможность существования одного лишь количественного ударения, и длительность является фонематическим признаком, где различаются краткость и долгота фонем. Однако в таких языках временной компонент может выполнять функцию вспомогательного компонента ударения или влиять на реализацию его разновидностей [2; 530]. Поэтому изначально предполагая, что в казахском языке словесное ударение не может иметь чисто долготные характеристики, все же следует рассмотреть влияние временного фактора на просодическую организацию слова в современном казахском языке.

Другая причина, согласно которой не признается квантитативность в качестве основного компонента словесного ударения, — изменение квантитета гласного в определенных позиционно-комбинаторных условиях. Речь идет об относительном удлинении широких гласных перед узкими, чаще всего наблюдаемом в двусложных словах, а также в полисиллабах. Позиционная долгота широкого гласного открытого слога перед узким гласным следующего слога встречается во многих тюркских языках: хакасском, кумандинском, в западных диалектах татарского языка, в языке сибирских татар, а также азербайджанском [3]. Согласно А. Жунисбеку, исследовавшему гласные казахского

* Автор-корреспондент. E-mail: rkraushan7@gmail.com

языка, гласные /y/, /i/, /u/, /ü/ противопоставляются широким гласным /a/, /o/, /ä/, /ö/, как узкие гласные [4; 75].

Методы и материалы

Для определения роли временного компонента словесного ударения в словах казахского языка были получены экспериментальные данные, которые обрабатывались с использованием компьютерной программы *Praat*. Материалы получены от 2 дикторов.

Длительность гласных в односложных словах. В таблице 1 представлены абсолютные данные по длительности гласных в односложных словах, начитанных диктором 1 (далее Д 1) в назывной интонации. Основная программа эксперимента содержит 10 односложных слов. В них отсутствует возможность сравнения длительности двух гласных в составе одного слова, так как в них всего один гласный, который, естественно, является ударным. Данная особенность обеспечивает наиболее отчетливое произношение гласного, а все его фонетические корреляты выражаются наиболее ярко. Указанные особенности дают возможность выявить закономерности функционирования гласных в односложных словах и сравнить их с дву-, трех- и четырехсложными словами.

Т а б л и ц а 1

Длительность в односложных словах

№ п/п	Слово Д 1	Слоговая структура	Абсолютная длительность слова, мс	Длительность гласного, мс
1	Qar (снег)	CVC	495	242
2	Sät (миг)	CVC	478	239
3	Biz (мы)	CVC	469	194
4	Gül (цветок)	CVC	465	200
5	Syn (критика)	CVC	458	200
6	Toq (сытый)	CVC	415	278
7	Bes (пять)	CVC	490	262
8	Kök (синий)	CVC	477	298
9	Qım (песок)	CVC	453	240
10	Kıř (сила)	CVC	465	244

По приведенным данным появляется возможность проследить зависимость длительности гласных в односложных словах от типа слога. Для выполнения этой цели все примеры состояли из закрытого слога. Примеры свидетельствуют о том, что широкие гласные длительнее узких, эта закономерность распространяется и на казахскую звуковую систему. Об этом А. Жунибек писал следующее: «В количественном отношении узкие гласные являются наиболее краткими звуками. Длительность их колеблется в зависимости от фонетического окружения и позиции в слове» [4; 72]. Например, в словах с закрытым слогом *qar*, *sät* длительность широких гласных, хоть и не так значима, но превышает длительность узких гласных (*göl*, *biz*). Данная особенность произнесения характерна для обоих дикторов.

Абсолютная длительность исследуемых слов зависит от качества отдельных согласных, которые имеют собственную длительность. О таких гласных звуках в фонетических исследованиях накоплен значительный опыт проведения инструментального анализа, свидетельствующий о существовании ряда согласных звуков, которые имеют индивидуальную длительность. К ним можно отнести сонорные согласные *к, л, н, м, у, р*, акустические характеристики которых требуют особого рассмотрения [5; 325]. Определенную сложность вызвало установление длительности в односложных словах *syn*, *qım*, *göl*, которые имеют в составе данные согласные. Было отмечено, что на слух часто оказывается невозможным точно определить, где кончается один звук и начинается другой. Поэтому в словах с данными согласными границы слогов или звуков устанавливаются с некоторой условностью.

Длительность гласных в двусложных словах. В данной части на основе экспериментально-фонетического метода, а именно акустическо-инструментального анализа, описывается один из фонетических коррелятов словесного ударения в изолированных двусложных словах. В таблице 2 представлено соотношение длительностей гласных в двусложных словах в произнесении диктора № 1.

Длительность гласных в двусложных словах

№ п/п	Слово Д 1	Слоговая структура	Абсолютная длительность слова, мс	Длительность 1-го гласного, мс	Длительность 2-го гласного, мс
1	as-paz (повар)	VC-CVC	713	336	376
2	sa-baq (урок)	CV-CVC	746	269	476
3	jas-tar (молодежь)	CVC-CVC	864	510	354
4	za-man (время)	CV-CVC	740	324	416
5	än-şi (певец)	VC-CV	784	343	441
6	däp-ter (тетрадь)	CVC-CVC	865	338	526
7	bai-lyq (богатство)	CVC-CVC	748	305	442
8	til-şi (языковед)	CVC-CV	615	142	473
9	hat-şy (секретарь)	CVC-CV	746	314	432
10	mal-şy (пастух)	CVC-CV	697	300	396
11	ü-zyn (длинный)	V-CVC	618	167	451
12	kö-ñil (чувство)	CV-CVC	663	192	470

Основная программа эксперимента содержит 23 двусложных слова с различной слоговой структурой: VC-CVC, CV-CVC, CVC-CV, CVC-CVC. Инструментальный анализ длительности двусложных слов показал, что в словах, имеющих слоговую структуру CVC-CV, длительность второго гласного намного превышает длительность первого гласного, что вызвано открытостью последнего слога и неприкрытостью гласного.

Похожая картина наблюдается и в остальных примерах, где имеются слова с разной слоговой структурой. Например, слова, имеющие закрытый конечный слог, т.е. структуру VC-CVC, CV-CVC, также, в основном, имеют долгие гласные в конечном слоге. Стоит отметить, что длительность последнего слога может быть вызвана не только долготой гласного, но и протяженностью согласного в одинаковой мере. Как известно, это, может быть, связано с акустической характеристикой сонорных согласных.

При инструментальном анализе для каждого исследуемого слова были созданы текстовые рисунки, которые наглядно демонстрируют границы между слогами. Тексты всех слов были внесены в соответствующие рисунки, поэтому там нетрудно увидеть границу между слогами.

Результаты и их обсуждения

Инструментальный анализ двусложных слов с однородным составом гласных и полученные данные показывают, что, в основном, разница в длительности гласных первого и второго слогов данной группы незначительна. Следует отметить, что чаще длительнее оказывается последний слог. К этой группе относятся слова с одинаковым составом гласных, например, *aspaz* (повар), *sabaq* (урок), *jastar* (молодежь), *zaman* (время) и т.д.

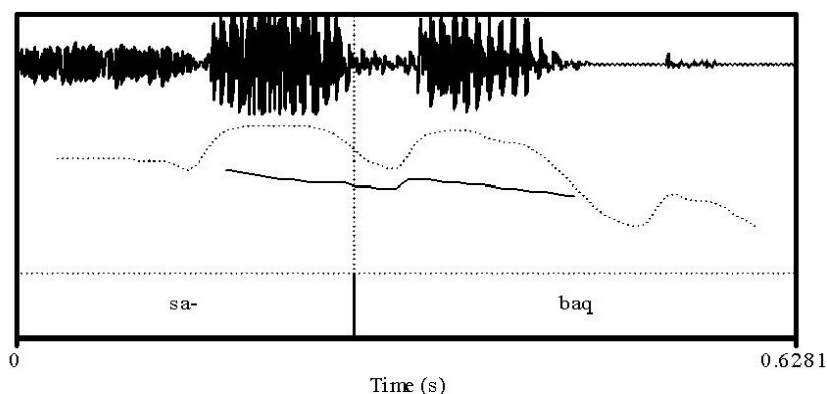
Далее рассмотрим длительность двусложных слов с одинаковым вокальным составом. Примером может служить рисунок 1, на котором изображена акустическая картина экспериментального стимула — слово *sabaq* (урок).

Слово *sabaq* имеет слоговую структуру CV-CVC, которая состоит из одинакового широкого гласного *a*. Представлена комплексная акустическая картина, где указаны основные корреляты. Абсолютная длительность рассматриваемого слова — 628 мс. Второй слог длится 356 мс, тогда как протяженность первого слога составляет 271 мс.

Следует отметить, что в большинстве случаев разница между длительностью первого и второго гласных незначительна. Все это позволяет сделать вывод о том, что длительность гласных в двусложных словах казахского языка увеличивается или уменьшается в зависимости от качества гласного, хотя это не обязательное условие.

К этой группе относятся слова с широким гласным в первом слоге и узким гласным во втором: *änşi* (певец), *malşy* (пастух), *hatşy* (секретарь), *bailyq* (богатство), *däpter* (тетрадь) и т.д. Анализ полученных данных показывает, что во всех примерах длительность второго узкого гласного намного выше первого широкого гласного слова. В случае, когда второй слог имеет широкий гласный, как в примерах *isker*, *kitap* и т.д., длительность второго гласного намного больше длительности первого

гласного, что свидетельствует о большой роли собственных характеристик при изменении их длительности.

Верхний рисунок отражает осциллограмму слова. Вертикальными линиями обозначены границы между слогами. На нижнем рисунке по горизонтали обозначено время в секундах, по вертикали — частота основного тона в Гц на логарифмической шкале и интенсивность

Рисунок 1. Изолированно произнесенное слово *sabaq* в реализации диктора № 1 (Д 1)

Далее рассматривается комплекс фонетических коррелят на основе акустических картин исследуемых слов. На рисунке 2 представлена акустическая картина слова *aspaz*.

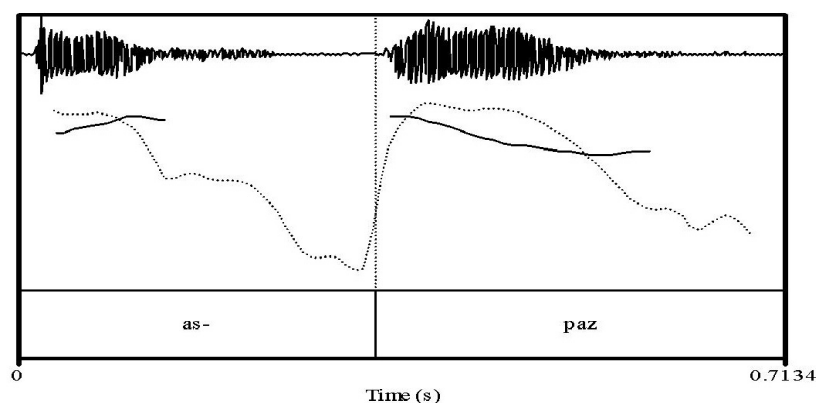

Рисунок 2. Изолированно произнесенное слово *aspaz* в реализации диктора № 2 (Д 2)

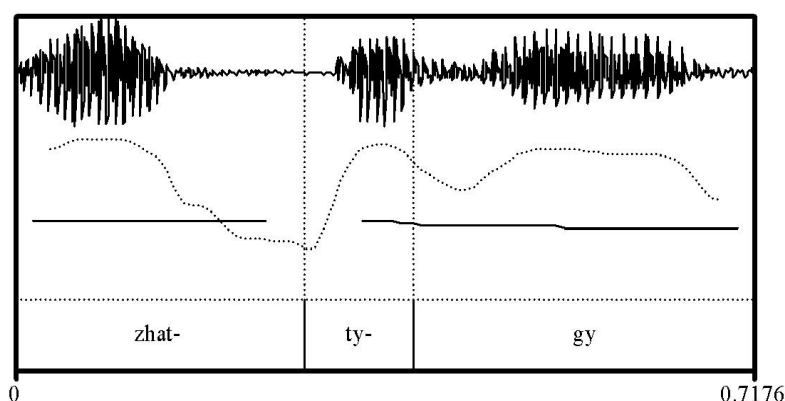
Фонетическая интерпретация исследуемого слова дает возможность сделать следующий вывод: первый и второй слоги содержат одинаковый широкий гласный *a*. Слово *aspaz* со слоговой структурой VC-CVC в конце каждого слога имеет согласные *s* и *z* соответственно. Данным согласным присуща своя длительность, что сказывается на протяженности всего слова. Пик интенсивности приходится на второй слог *-paz*, который произносится с большой силой. Также в слоге *-paz* реализовано восходяще-нисходящее движение основного тона.

Результаты исследования длительности гласных в двусложных словах казахского языка с разным вокальным составом показали, что длительность гласных, в первую очередь, определяется характеристиками самих гласных, типом слога и консонантным окружением. В большинстве случаев наблюдается увеличение длительности последнего гласного слова. Наглядно длительность слогов в трехсложных словах представлена в таблице 3.

В слове *jattyğu* (упражнение) (рис. 3) второй слог *-ty-* имеет длительность в 72 мс при абсолютной длительности всего слова в 717 мс. Это объясняется тем, что гласный *y* является наиболее кратким в вокалической системе казахского языка [4, 6–8]. Количественная редукция гласного *y* в данном случае зависит от консонантного окружения и его позиции.

Длительность гласных в трехсложных словах

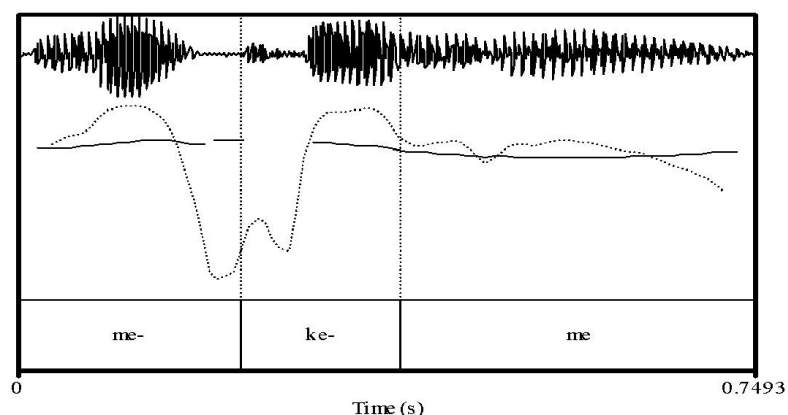
№ п/п	Слово Д 1	Слоговая структура	Абсолютная длительность слова, мс	Длительность 1-го гласного, мс	Длительность 2-го гласного, мс	Длительность 3-го гласного, мс
1	şaş-ta-raz (парикмахерская)	CVC-CVC-VC	809	337	120	352
2	jũ-mys-şy (работник)	CV-CVC-CV	779	204	191	382
3	jat-ty-ğy (упражнение)	CVC-CV-CV	717	286	72	358
4	mũ-sin-şı (скульптор)	CV-CVC-CV	730	113	251	365
5	ja-la-qy (зарплата)	CV-CV-CV	823	223	245	355
6	säu-let-şı (архитектор)	CVC-CVC-CV	885	295	203	386
7	mũ-ğa-lim (учитель)	CV-CV-CVC	689	155	205	329
8	Qa-zaq-stan (Казахстан)	CV-CVC-CVC	711	107	169	434
9	As-ta-na (Астана)	VC-CV-CV	628	228	102	294
10	ti-gin-şı (швея)	CV-CVC-CV	674	88	209	376
11	me-ke-me (учреждение)	CV-CV-CV	749	225	169	354
12	A-by-lai (Абылай)	V-CV-CVC	614	135	133	345
13	mek-tep-ter (школы)	CVC-CVC-CVC	972	250	315	407
14	ba-la-lyq (детство)	CV-CV-CVC	781	129	271	381
15	ja-zu-şy (писатель)	CV-CV-CV	795	243	158	392

Рисунок 3. Изолированно произнесенное слово *jattyğy* в реализации диктора № 1 (Д 1)

Похожая картина наблюдается и в слове *tiginşı* (швея), в котором первый слог *ti-* имеет протяженность 88 мс, длительность всего слова — 674 мс. Гласный *i*, рассматриваемый в этом примере, встречается во всех позициях слова. Результаты эксперимента убедительно доказывают, что длительность этого звука является наиболее краткой и зависит, как в свое время отмечала М.А. Раимбекова, от консонантного окружения и других фонетических факторов [7]. В этом случае длительность гласного *i* зависит не столько от консонантного окружения, сколько от фонетической характеристики самого гласного.

Рассматриваемое трехсложное слово *mekeme* (учреждение) (рис. 4) состоит из однородных широких гласных. Как показано на рисунке, интенсивность первого и второго гласных составляет 85 дБ, тогда как интенсивность третьего слога равняется 80 дБ. Протяженность всего слова составляет 749 мс, из них самый длительный — последний слог, его протяженность 360 мс, т.е. третий слог длиннее первого и второго в два раза.

Результаты инструментального анализа трехсложных слов показывают, что выделенным является последний слог, в котором не всегда замечается повышение интенсивности, однако наблюдается заметная длительность конечного слога.

Рисунок 4. Изолированно произнесенное слово *mekete* в реализации диктора № 2 (Д 2)

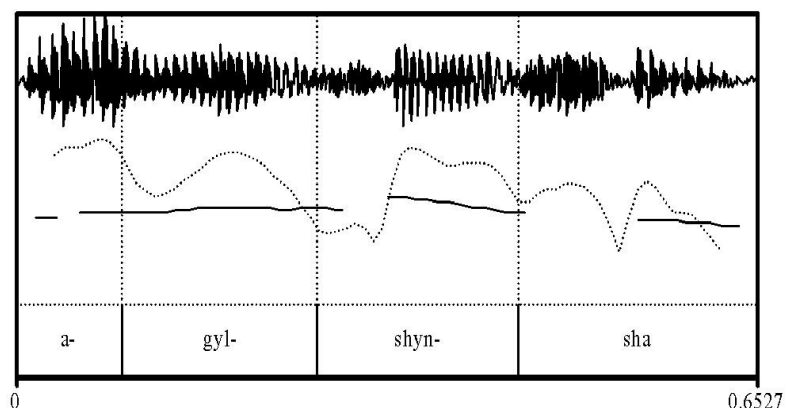
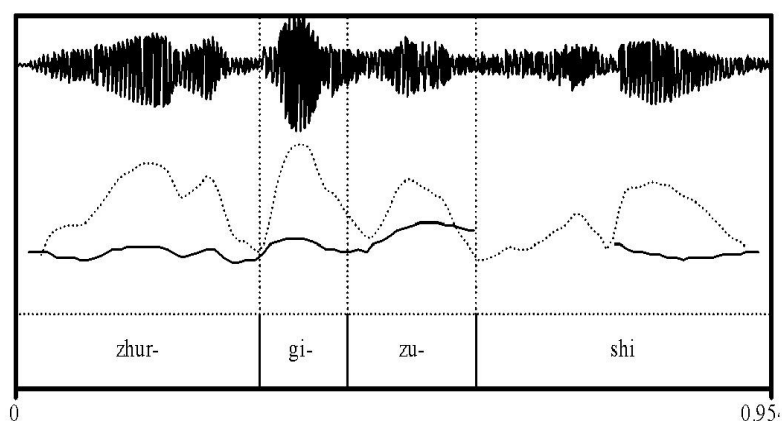
Рассмотрим результаты инструментального анализа длительности гласных в четырехсложных словах. В таблице 4 указаны четырехсложные слова с разным вокальным составом, такие как *mei-ram-ha-na*, *a-ial-da-ma*, *ä-kim-ši-lik*, *to-qy-ma-şy* и т.д.

Т а б л и ц а 4

Длительность гласных в четырехсложных словах

№ п/п	Слово Д 1	Слоговая структура	Абсолют. длительность слова, мс	Длительность 1-го гласного, мс	Длительность 2-го гласного, мс	Длительность 3-го гласного, мс	Длительность 4-го гласного, мс
1	mei-ram-ha-na (ресторан)	CVC-CVC-CV-CV	890	190	210	250	340
2	a-ial-da-ma (остановка)	V-CVC-CV-CV	912	119	311	315	345
3	ä-kim-ši-lik (администрация)	V-CVC-CV-CVC	787	203	142	174	266
4	Tä-ji-kis-tan (Таджикистан)	CV-CV-CVC-CVC	878	181	177	282	321
5	au-gu-ha-na (больница)	VC-CV-CV-CV	959	249	195	204	310
6	a-ğyl-şyn-şa (по-английски)	V-CVC-CVC-CV	652	95	141	197	217
7	au-dar-ma-şy (переводчик)	VC-CVC-CV-CV	856	170	196	142	346
8	to-qy-ma-şy (ткач)	CV-CV-CV-CV	753	150	164	97	340
9	jür-gi-zu-şi (водитель)	CVC-CV-CV-CV	954	259	125	173	396
10	Ä-zer-bai-jan (Азербайджан)	V-CVC-CVC-CVC	896	122	159	165	449
11	o-iyn-ha-na (игровой зал)	V-CVC-CV-CV	784	124	185	175	298
12	dä-ri-ha-na (аптека)	CV-CV-CV-CV	842	185	117	211	328

Комплексная акустическая картина изолированно произнесенного четырехсложного слова *ağylşynşa* (по-английски) (рис. 5) показывает, что оно имеет длительность в 652 мс. Длительность первого слога *a-* по протяженности самая короткая по времени. Остальные три слога имеют в среднем схожие показатели длительности. Пик интенсивности приходится на первый слог с широким гласным *a-*. Движение основного тона ровное, скачки не замечаются [9, 10].

Рисунок 5. Изолированно произнесенное слово *ağylşynşa* в реализации диктора № 1 (Д 1)Рисунок 6. Изолированно произнесенное слово *jürgizuşi* в реализации диктора № 1 (Д 1)

Если проанализировать слово *jürgizuşi* (водитель) (рис. 6), оно имеет общую протяженность 951 мс. Как показывает картина, первый и конечный слоги длительнее остальных. Пик интенсивности приходится на второй слог *-gi-*. Восходящее движение тона реализовано на третьем слоге *-zu-*.

Заключение

При анализе количественной характеристики словесного ударения были исследованы одно-, дву-, трех- и четырехсложные слова. В результате инструментального анализа одного из фонетических коррелятов — длительности в изолированных одно-, дву-, трех- и четырехсложных словах казахского языка были выявлены следующие особенности: длительность гласных в односложных словах: односложные слова, имеющие в составе единственный заведомо ударный гласный, были выбраны для того, чтобы установить собственную длительность этих гласных. В результате инструментального анализа обнаружилось, что в односложных словах длительность гласных зависит от качества самого гласного и от консонантного окружения. В длительности гласных двухсложных слов замечается протяженность второго слога. Количественные характеристики изолированных трехсложных слов показывают, что длительность зависит от локализации слога, в связи с чем прослеживается значительная протяженность конечного слога. Это дает повод согласиться с положением о казахском ударении, которое гласит, что оно находится на конечном слоге. Тем самым можно констатировать, что в казахских словах гласный конечного слога имеет большую длительность по сравнению с другими гласными. Инструментальный анализ длительности гласных в четырехсложных словах с однородным и разным вокальным составом показывает, что в них прослеживается отчетливая тенденция к постепенному удлинению гласного от первого слога к последнему. За счет удлинения конечного слога количественной редукции подвергаются гласные второго и третьего слогов. Полученный результат еще раз подтверждает, что фонетические корреляты изолированных слов, в общем случае, имеют одинаковые физические (акустические) характеристики.

Список литературы

- 1 Баданова Т.А. Словесное ударение в алтайском языке в сопоставительном аспекте: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.20 — «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Т.А. Баданова. — Горно-Алтайск, 2007. — 32 с.
- 2 Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н. Ярцева. — М.: Сов. энцикл., 1990. — 683 с.
- 3 Грамматика азербайджанского языка. Фонетика, морфология и синтаксис / под общ. ред. М.Ш. Ширалиева и Э.В. Севортяна. — Баку: Изд-во «Элм», 1971.
- 4 Джунибеков А. Гласные казахского языка / А. Джунибеков. — Алма-Ата: Наука, 1972.
- 5 Кодзасов С.В. Общая фонетика: учеб. / С.В. Кодзасов, О.Ф. Кривнова. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. — 592 с.
- 6 Қалиев Б. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың редуциясы / Қалиев Б. — Алматы: Ғылым, 1984. — 115 б.
- 7 Раимбекова М.А. Длительность гласных в казахском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.06 — «Тюркские языки» / М.А. Раимбекова. — Алма-Ата, 1968. — 20 с.
- 8 Татубаев Т. Об ударении в двусложных словах казахского языка / Т. Татубаев. — Алматы: Сов. тюркология, 1973. — № 3. — С. 81–87.
- 9 Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы / Ә. Жүнісбек. — Алматы: Арыс, 2009. — 312 б.
- 10 Fox, A. (2007). *Prosodic features and prosodic structure (the phonology of suprasegmentals)*. Oxford University Press.

Р.Ж. Қондыбаева, Д.М. Койшигулова

Қазақ тіліндегі дауыстылар: созылықтың инструменталды талдауы (латын графикасы негізінде)

Мақалада қазақ тіліндегі дыбыстардың созылықтығы инструменталды тұрғыда зерттелген. Отандық фонетистер алдында латын графикасына негізделген жаңа әліпбидің жай-күйін саралау және қазақ дыбыстарының акустикалық ерекшеліктерін зерттеу мәселесі тұр. Әліпби ауыстырудың көптеген лингвистикалық және экстралингвистикалық мәселелері бар екені белгілі. Осыған орай, мақала авторлары қазақ дыбыстарына инструменталды-фонетикалық әдістерді қолдана отырып, зерттеуді қолға алған. Қазақ дыбыстарын зерттеу барысында авторлар өзге түркі тілдері туралы зерттеулерге де тоқталып өткен. Соның негізінде түркі тілдеріне тән дауысты дыбыстардың ортақ белгілері мен ерекшеліктерін көрсеткен. Мақалада оқшау айтылған екі, үш және төрт буынды қазақ сөздеріндегі дауысты дыбыстардың созылықтығы зерттелген. Авторлар фонетикалық корреляттардың бірі болып саналатын дыбыстың созылықтығын «Praat» компьютерлік бағдарламасы арқылы инструменталды түрде қарастырған.

Кілт сөздер: дыбыстардың созылықтығы, екпін, қарқындылық, просодия, фонетикалық корреляттар.

R.Zh. Kondybayeva, D.M. Koishygulova

Instrumental analysis of the duration of Kazakh vowels (based on latin alphabet)

This article examines the instrumental analysis of the duration of vowels in isolated Kazakh words. In connection with the transition to the Latin alphabet, domestic phoneticians have a major task of describing the acoustic characteristics of the sounds of the Kazakh language on the basis of new graphics. In this article the authors analyze the duration of vowels in an instrumental aspect. As a rule, words spoken in isolation have their own phonetic characteristics in comparison with words in a speech stream. Duration is one of the main phonetic correlates responsible for the emphasis (prominence) of a particular syllable in a word. In the introduction the authors consider the theoretical background of this issue. One or many syllabic words with different vocal composition were used as linguistic material. In the main part the authors present the results of the instrumental-phonetic analysis of the duration of the vowel sounds of the Kazakh language. In this regard it is necessary to use different approaches and methods to consider this issue, as well as to conduct an experiment to obtain objective data in order to interpret this problem.

Keywords: vowel duration, prominence, stress perception, prosody, verbal stress, phonetic correlates.

References

- 1 Badanova, T.A. (2007). Slovesnoe udarenie v altaiskom yazyke v sopostavitel'nom aspekte [Word stress in the Altaic language in contrastive aspect]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Gorno-Altai [in Russian].
- 2 Yarsev, V.N. (Ed.) (1990). *Lingvisticheskii ensiklopedicheskii slovar [Linguistics Encyclopedic Dictionary]*. Moscow: Sovetskaya ensiklopediya [in Russian].
- 3 Shiraliev, M.Sh., & Severtjan, Je.V. (Eds.) (1971). *Grammatika azerbaizhanskogo yazyka. Fonetika, morfologiya i sintaksis [Grammar of the Azerbaijan language Phonetics. Morphology and Syntax]*. Baku: Izdatelstvo «Elm» [in Russian].
- 4 Dzhunisbekov, A. (1972). *Glasnye kazakhskogo yazyka [Vowels of the Kazakh language]*. Almaty: Gylym [in Russian].
- 5 Kodzasov, S.V., & Krivnova, O.F. (2001). *Obshchaya fonetika [General Phonetics]*. Moscow: RGGU [in Russian].
- 6 Qaliev, B. (1984). *Qazaq tilindegi dauysty dybystardyn reduktstiasy [Reduction of vowels in the Kazakh language]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 7 Raiymbekova, M.A. (1968). *Dlitel'nost' glasnykh v kazakhskom yazyke [Duration of vowels in Kazakh]*: Extended abstract of candidate's thesis. Almaty [in Russian].
- 8 Tatubaev, T. (1973). Ob udarenii v dvuslozhnykh slovakh kazakhskogo yazyka [About stress in two syllable words of Kazakh]. *Sovetskaya tiurkologiya [Soviet Turkology]*. Almaty, 3, 81–87 [in Russian].
- 9 Zhunisbek, A. (2009). *Qazaq fonetikasy [Kazakh Phonetics]*. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 10 Fox, A. (2007). *Prosodic features and prosodic structure (the phonology of suprasegmentals)*. Oxford University Press [in English].

Е.М. Антонова*

Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: yelena_antonova@mail.ru)

Речевые преступления против чести, достоинства и деловой репутации юридических и физических лиц Опыт лингвоэкспертного исследования

В статье представлен опыт лингвоэкспертного исследования дискредитирующего медиатекста, направленного на умаление деловой репутации физического и юридического лица. В процессе анализа решены такие задачи лингвистической экспертизы, как выявление высказываний, содержащих негативную информацию; установление объекта, о котором идет речь в данных суждениях. В работе определена информационная природа исследуемых высказываний; осуществлена их дифференциация на: утверждения о фактах и субъективные суждения, которые являются лингвистическими коррелятами для таких терминов права, как сведения и мнения. Автором выявлены речевые ходы, направленные на выражение мнения субъекта. Мнение в статье рассмотрено как тип высказывания, отражающий субъективную позицию говорящего, в силу этого не подлежащий верификации и не являющийся предметом судебного разбирательства. В ходе осуществленного исследования выявлена негативная информация о субъекте публикации, которая может быть проверена на соответствие действительности, что способствует правовой квалификации спорного текста по статье 152 ГК РФ «Защита чести, достоинства и деловой репутации юридических и физических лиц».

Ключевые слова: лингвистическая экспертиза, негативная информация, утверждения о фактах, субъективные суждения, имплицитная информация, стратегия дискредитации.

Введение

В настоящей статье предлагается опыт лингвоэкспертного исследования дискредитирующего медиатекста, направленного на умаление деловой репутации физического и юридического лица. Материалом исследования стал текст, опубликованный на сайте ООО «Уральская вертолетная компания» в разделе Новости. Приведем текст публикации полностью:

«Внимание!

Uralhelicom предупреждает!

В связи с обращением многих клиентов из различных регионов РФ мы хотели бы прояснить следующее: ООО «Уральская вертолетная компания - URALHELICOM» не имеет никакого отношения к названию HeliCO и гражданке Заниной Е.В. Объединенный альянс дилеров Robinson Helicopter Company, в лице компаний АЭРОСОЮЗ, АВИАМАРКЕТ и URALHELICOM, предупреждает, что борта, приобретенные у Заниной, не будут в дальнейшем обслуживаться и поддерживаться по техническому обеспечению основными участниками рынка РНС в РФ. Если вы получаете СМС-рассылки и Вас забрасывают предложениями от HeliCo по электронной почте о приобретении воздушных судов, имейте в виду, что так называемый офис Заниной находится в маленькой съемной квартире и, кроме бравого голоса и обещаний купить «подешевле», там больше ничего нет. Занина работала переводчиком и продавцом в URALHELICOM и была уволена в апреле 2010 года за некомпетентность на фоне прогрессирующего амбиционизма. Пользуясь старой клиентской базой URALHELICOM, она предлагает услуги, которые не в состоянии оказать, таким образом вводя в заблуждение людей, используя похожее название с URALHELICOM» (<https://sudact.ru/regular/doc/Y0Xj5ol4JDgt/>).

Автор исследует медиатекст, а именно: на разрешение специалиста поставлены следующие вопросы:

- 1) Содержится ли в тексте негативная информация о Е.В. Заниной?
- 2) Если да, то в какой форме выражена данная информация — утверждения о факте или субъективного суждения?

* Автор-корреспондент. E-mail: yelena_antonova@mail.ru

Для правовой квалификации высказывания по статье 152 ГК РФ «Защита чести, достоинства и деловой репутации юридических и физических лиц» требуется разграничить сведения и мнения в оспариваемом контексте.

Состав данного правонарушения определяет наличие сведений — негативной информации, которая может быть проверена на соответствие действительности. Негативной признается информация о нарушении гражданином или юридическим лицом действующего законодательства, совершении нечестного поступка, неправильном, неэтичном поведении в личной, общественной или политической жизни, недобросовестности при осуществлении производственно-хозяйственной и предпринимательской деятельности, нарушении деловой этики или обычаев делового оборота.

Негативная информация может быть фактологической (о поступках, обстоятельствах деятельности людей или событиях) или оценочной (содержать субъективное мнение, основанное на какой-либо системе ценностей, действующей в какой-либо картине мира — индивидуальной или групповой).

Деление высказываний на фактивные и субъективные предполагает смысловой анализ суждений, лежащих в их основе.

Утверждения о факте — тип суждений, обладающий следующими различительными признаками: дескриптивность (описывают предметы, действия, признаки объективной действительности), объективность (не выражают отношение говорящего субъекта или персонажа к действительности), верифицируемость (соотносимы с событиями объективной действительности) [1].

В класс субъективных суждений входят высказывания о будущем положении дел, оценки, мнения, предположения, суждения о намерениях другого лица, о его психологических состояниях и др. В отличие от утверждений о фактах, субъективные суждения отражают не реальный мир, а состояние сознания говорящего или персонажа [2].

Методы исследования

В процессе исследования использованы лексико-семантический анализ для установления значений слов; семантико-синтаксический и лингвостилистический анализ для установления наличия или отсутствия отрицательно-оценочной компоненты в семантической структуре высказываний; метод контекстуального анализа, примененный в целях определения особенностей функционирования языковых единиц в высказывании; интерпретационный анализ и приемы перефразирования для выявления скрытых смыслов; метод логико-грамматического анализа предложений для установления типа пропозиции высказывания и ее соответствия ведущей интенции речевого жанра.

Результаты и обсуждение

Представленный для исследования текст характеризуется как нерегламентированное деловое письмо, то есть авторский текст, не имеющий жесткой структуры, но содержащий элементы стандартизации. Относится к жанру «предупреждение» в деловой корреспонденции, о чем свидетельствует перформативный предикат «предупреждает», актуализирующий главную речевую интенцию адресанта.

В основе речевого акта предупреждения лежит намерение отправителя заставить получателя избежать опасности. Пресуппозиция желания адресата не действовать вопреки своим интересам после извещения об опасности является основой предупреждения как директивного акта, затрагивающего определенную ступень (фазу) исполнения некоего действия и способствующего модификации процесса поведения адресата [3; 241]. Перформатив предупреждения в исследуемом тексте служит для привлечения особого внимания, поскольку адресант намеревается защитить адресата своим предостережением, призывает к осторожности, о чем свидетельствует и существительное «внимание» с превентивной семантикой. Лингвистические маркеры предупреждения дополнительно акцентированы и неязыковым способом: использован жирный шрифт (**Внимание! Uralhelicom предупреждает!**).

Перформативная приставка указывает на общую модальность текста. В нем предоставляется информация, целью которой является корректировка действий адресата (*клиентов из различных регионов РФ*) в его же пользу. Такое деловое письмо воспринимается не просто как «рабочее сообщение», в его замысле заложена негативно-оценочная направленность, определяющая вектор интерпретационной деятельности получателя.

Пропозициональное содержание рассматриваемого текста содержит указание на источник существующей опасности, объекты негации — гражданку Занину Е.В. и возглавляемую ею фирму HeliCO,

которые названы при помощи имен собственных (*к названию HeliCo и гражданке Заниной Е.В.; борта, приобретенные у Заниной; офис Заниной; Занина <...> была уволена*).

Исследуемый текст имеет классическую трехчленную структуру, во вводной части которого определяются «исходные координаты», угол рассмотрения излагаемого. В высказывании *Объединенный альянс дилеров Robinson Helicopter Company, в лице компаний АЭРОСОЮЗ, АВИАМАРКЕТ и URALHELICOM, предупреждает, что борта, приобретенные у Заниной, не будут в дальнейшем обслуживаться и поддерживаться по техническому обеспечению основными участниками рынка РНС в РФ* имплицитно выражена информация, что учрежденная Заниной Е.В. фирма не входит в Объединенный альянс дилеров Robinson Helicopter Company, не является основным участником рынка РНС в РФ, т.е. не относится к числу компаний, которые осуществляют основной объем операций по продаже и обслуживанию вертолетов и имеют высокий рейтинг надежности.

Процедура выявления скрытых смыслов, т.е. неявных, открывающихся реципиенту в результате некоторой мыслительной операции [4; 9], позволяет восстановить следующую информацию: «поскольку фирма Заниной Е.В. не является основным участником рынка, она не заслуживает доверия потребителей». Установленное суждение является деонтическим, так как в нем предписывается определенный образ действий («верить фирме не следует»). Единица, вмещающая деонтическую модальность, выступает в роли индикатора оценки, чем, в свою очередь, определяется информационный статус высказывания — субъективное суждение.

Размещение имплицитного предостережения «фирме Заниной верить нельзя» во вводной части задает направление пониманию всего текста в целом. Названное суждение является смысловым стержнем, объединяющим все содержание. Последующие абзацы рассматриваемого письма представляют собой развитие главного тезиса, приводимая информация в заданном контексте воспринимается в качестве доказательств исходной посылки.

В высказывании *Если вы получаете СМС-рассылки и Вас забрасывают предложениями от HeliCo по электронной почте о приобретении воздушных судов* содержится имплицитная негативная оценка рекламной деятельности, которую осуществляет фирма Заниной.

Маркером аксиологической модальности выступает глагол *забрасывать* (перен. «обращаться к кому-либо со множеством вопросов, писем и т.п., ошеломить множеством чего-нибудь (разг.)»). Использование лексемы с пометой «разг.» в тексте официально-делового стиля свидетельствует о нарушении постулата релевантности (уместности в речевой ситуации) и провоцирует адресата на поиски имплицитного смысла. Воссозданная с учетом значения слова «забрасывать» импликатура представляет собой оценочное суждение: «реклама предлагаемых фирмой Заниной услуг является агрессивной (= настойчивой, навязчивой)». По дискурсивному статусу данная скрытая информация является вербализуемой и обязательной, так как выводится из эксплицитных компонентов высказывания с необходимостью.

С учетом фоновых знаний возможно реконструировать суждение «реклама услуг Заниной является неэффективной», так как многократно повторяемые предложения, отправленные по электронной почте, вызваны отсутствием отклика со стороны адресата. Данное следствие не вытекает из вербализованного выражения с необходимостью, поэтому дискурсивный статус имплицитной информации — факультативный.

На основе анализа затекстовой информации — СМС-рассылки имеют низкую себестоимость (малобюджетная реклама) — потенциальный адресат может сделать вывод и о возможном отсутствии денежных средств у *HeliCo* вследствие малых торговых оборотов, что негативно характеризует деловую репутацию фирмы: успех деятельности любой организации определяется уровнем прибыли, компания, не имеющая оборотных средств, не заслуживает доверия.

Данная информация имплицирована и во второй части высказывания: *Так называемый офис Заниной находится в маленькой съемной квартире и, кроме бравого голоса и обещаний купить «подешивле», там больше ничего нет*.

Выражение «так называемый» (= мнимый: «местоим. нареч. ирон. указывает на то, что называемое лицо, предмет не соответствуют своему названию, званию, назначению и т.п.») выступает лингвистическим маркером отрицательной оценки, действующим за счет внесения в высказывание модальности недостоверности — намек на несоответствие (или, по крайней мере, неполное соответствие) офиса компании Заниной данному ему наименованию. Аксиологическая модальность здесь строится на отклонении объекта оценки от определенных стереотипов, признанных обществом, в частности,

представлений о том, что «офис преуспевающей и надежной компании не может размещаться в *маленькой съемной квартире*».

О субъективной интерпретации приводимых в исследуемом фрагменте фактов свидетельствует и определение к существительному «голос». В Словаре эпитетов русского литературного языка К.С. Горбачевича, Е.П. Хабло в рубрике «о голосе, выражающем состояние (зд.: бодрости)», прилагательное «бравый» не зафиксировано. Произведенная замена («бодрый» на «бравый») придает высказыванию оценочную окрашенность, поскольку данная лексема образует синонимический ряд со словами «удалой» (разг. «преисполненный безудержной смелости в сочетании с бойкостью, ухарством»), разудалый (разг. «такой, которому все нипочем»).

В анализируемом высказывании через двойное отрицание (*ничего нет*) в сочетании с конструкцией со значением исключения (*кроме*) создается микрополе утверждения: «в офисе Заниной Е.В. отсутствует что-либо, есть только *бравый голос и обещания купить «подешевле»*». Имплиcitный смысл, извлекаемый из обозначенного, может иметь разные интерпретации. Во-первых, адресат способен восстановить информацию об «отсутствии в офисе Заниной Е.В. необходимых атрибутов подобных помещений — персонала, оборудования и инвентаря», свидетельствующую о «ненадежности компании» и ее «неудовлетворительном финансовом положении». Информация факультативная и вербализуемая.

Во-вторых, возможна актуализация суждения: «фирма Е.В. Заниной дает обещания, которые не выполняются». Такое восприятие рассматриваемой фразы предопределяется следующей рецептивной схемой (т.е. присущей сознанию людей моделью понимания): сообщение о фактах нарушения человеком некоторых норм равнозначно сообщению о ложности, недостоверности, неправомерности его слов [4; 15]. Поскольку «фирма Е.В. Заниной не следует общепринятым нормам организации рекламной кампании и офисной деятельности, является несостоятельной в финансовом отношении организацией, она («HeliCo») дает ложные обещания». Данное следствие факультативно. Обязательной же имплицитной информацией, поддерживаемой в данном абзаце, является субъективное суждение «компания Е.В. Заниной доверять нельзя». Перформативный предикат, предваряющий текст всего письма, обуславливает наследование входящими в него высказываниями предписывающего статуса.

Сообщаемые в рассматриваемом фрагменте текста сведения фактического характера не утрачивают в «оценочном контексте» свойства быть истинными или ложными. То, что утверждается в оценочном высказывании и соответствует либо не соответствует действительности, — объективно. Решение адресанта сообщить адресату имеющуюся в его сознании информацию как факт, а не мнение или предположение и тем самым использовать для этой цели соответствующую формально-грамматическую структуру высказывания, — субъективно. Говорящий, решив распространить имеющуюся у него информацию в утвердительной форме, берет на себя ответственность за ее истинность.

В исследуемом высказывании содержится следующая дескриптивная (т.е. описывающая реальную действительность) информация: 1) «*вы получаете СМС-рассылки*»; 2) «HeliCo предлагает свои услуги посредством СМС-рассылок»; 3) «HeliCo настойчиво делает предложения о приобретении воздушных судов по электронной почте»; 4) «офис компании Заниной не соответствует (не в полной мере соответствует) своему наименованию»; 5) «офис Заниной находится в маленькой съемной квартире» и 6) «в офисе Заниной отсутствует что-либо, кроме обещаний». Информация, выраженная событийными пропозициями 1, 2, 5, 6, — дескриптивна (описываются предметы, действия объективной действительности); объективна (не выражает отношение говорящего субъекта к действительности); верифицируема (может быть проверена на соответствие действительности). Оценочная информация относится к 3- и 4-й пропозициям. Здесь говорящий использует маркированные слова и выражения и снимает с себя ответственность за истинность сообщаемой информации, поэтому последняя не подлежит верификации.

В третьем абзаце текста появляются негативные сведения о личности и деятельности руководителя фирмы «HeliCo» — Е.В. Заниной, композиционно подготовленные содержанием предшествующей информации, ее нагнетанием.

Фактивность высказывания: *Занина работала переводчиком и продавцом в URALHELICOM и была уволена в апреле 2010 года за некомпетентность* определяется следующими признаками: грамматическим центром предложения являются предикаты «работала» и «была уволена» в форме прошедшего времени изъявительного (реального) наклонения, здесь наличествуют сирконстанты (имена обстоятельств) времени, места, причины, точное указание на участника события. Проверке

подлежат все изложенные сведения, в том числе и причина увольнения, так как «некомпетентность» — это понятие, которое обозначает полное или частичное несоответствие уровня умений, знаний, навыков и прочих значимых качеств сотрудника требованиям занимаемой им должности, что оформляется соответствующей формулировкой в приказе о прекращении (расторжении) трудового договора и записью в трудовой книжке («уволен за несоответствие занимаемой должности»). Поскольку высказывание дескриптивно, объективно, верифицируемо, его информативный статус — утверждение о факте.

Маркером субъективной интерпретации факта увольнения является сочетание *на фоне прогрессирующего амбиционизма*, распространяющее обстоятельство причины. Существительное «амбиционизм» называет качества, связанные с амбицией: обостренное самолюбие, чрезмерное самомнение; чванство, спесь, претензии, притязания на что-нибудь. Слова, используемые для определения значения слова «амбиция» в лексикографических источниках, имеют отрицательную коннотацию. Негативная оценка усиливается определением «прогрессирующий», у которого в контексте актуализируется второе значение: в медицине — характеристика развития болезни или расстройства. Качества личности Е.В. Заниной представляются как признаки развивающегося заболевания, возможно, психического расстройства, что несет отчетливо отрицательный смысл. Субъективное суждение о состоянии другого лица («У Заниной развивается амбиционизм») недескриптивно, интерпретационно, неверифицируемо.

В следующем предложении содержится негативная информация о том, что Е.В. Занина (субъект речи назван при помощи анафорического, т.е. отсылающего к ранее сказанному, элемента — местоимения 3 лица «она») «использует данные клиентской базы компании URALHELICOM» (*пользуясь старой клиентской базой URALHELICOM*). Информация выражена в форме утверждения, о чем свидетельствует оборот с деепричастием настоящего времени действительного залога, указывающий на событие, которое осуществляется в настоящем, и отсутствие языковых средств, выражающих значение ирреальности (возможности, предполагаемости и т.п.). Факт использования без согласия владельца данных о клиентах, ставших известными в период работы в компании URALHELICOM и составляющих, как правило, коммерческую тайну, характеризует Занину Е.В. как недобросовестного конкурента.

В следующем фрагменте — *...предлагает услуги, которые не в состоянии оказать, таким образом вводя в заблуждение людей* — содержится информация о ненадежности Е.В. Заниной как делового партнера, так как ее обещания не соответствуют реальным возможностям, ложны («заблуждение» = «ложное мнение»), а потому невыполнимы. Здесь использован прием выражения уверенного мнения — экспликация рассуждения, маркером которого выступает наречие «таким образом» (= таким способом, следовательно): «Занина услуги оказать не может, но предлагает, тем самым обманывает клиентов». «Вербализованная операция логического следствия вводит в повествование фигуру говорящего субъекта и является средством выражения частного модального значений персуазивности — субъективной уверенности автора в истинности установленных причинно-следственных связей» [2; 72]. Показатель логического вывода выражает авторизационный смысл и придает суждению субъективный статус.

Фактивность суждения о том, что «руководитель фирмы «HeliCo» эксплуатирует чужое название (*используя похожее название с URALHELICOM*)», обусловлена следующими признаками: оборот с деепричастием настоящего времени действительного залога указывает на событие, осуществляемое в настоящем, все слова в данном обороте имеют дескриптивный характер, отсутствуют служебные маркеры субъективных смыслов. Информация об использовании в коммерческих целях обозначения, сходного с названием компании «URALHELICOM», служит развитию негативного делового образа Е.В. Заниной, осуществляемому в градационной структуре с постепенным усилением негативного компонента, и выступает доказательством основного тезиса текста: «фирме Е.В. Заниной доверять не следует».

В процессе исследования представленного текста выявлена следующая негативная (в том числе имплицитная, т.е. скрытая) информация о Е.В. Заниной и возглавляемой ею компании «HeliCo»:

1) «учрежденная Заниной Е.В. фирма не относится к числу компаний, которые осуществляют основной объем операций по продаже и обслуживанию вертолетов и имеют высокий рейтинг надежности (обязательная и вербализуемая)» (*URALHELICOM не имеет никакого отношения к названию HeliCO и гражданке Заниной Е. В.; борта, приобретенные у Заниной, не будут в дальнейшем обслуживаться по техническому обеспечению основными участниками рынка RHC в РФ*);

2) «реклама предлагаемых фирмой Заниной услуг является агрессивной (обязательная и вербализуемая), неэффективной и малобюджетной, что свидетельствует о неплатежеспособности компании и, как следствие, ее ненадежности (факультативная и вербализуемая)» (*Если вы получаете СМС-рассылки и Вас забрасывают предложениями от HeliCo по электронной почте о приобретении воздушных судов*);

3) «офис компании Заниной не соответствует (не в полной мере соответствует) своему наименованию» (*так называемый офис Заниной находится в маленькой съемной квартире*); «в офисе Заниной отсутствует что-либо, кроме голоса, дающего обещания» (*кроме бравого голоса и обещаний купить «подешевле», там больше ничего нет*);

4) «в офисе Е.В. Заниной отсутствуют необходимые атрибуты подобных помещений, что свидетельствует о неудовлетворительном финансовом положении компании» (факультативная и вербализуемая);

5) «фирма Е.В. Заниной не следует общепринятым нормам организации рекламной кампании и офисной деятельности, является несостоятельной в финансовом отношении организацией, следовательно, дает ложные обещания» (факультативная и вербализуемая);

6) «Е.В. Занина была уволена из компании «URALHELICOM» за несоответствие занимаемой должности» (Занина работала переводчиком и продавцом в URALHELICOM и была уволена в апреле 2010 года за некомпетентность);

7) «у Е.В. Заниной развивается амбиционизм» (*на фоне прогрессирующего амбиционизма*); «Е.В. Занина использует без согласия владельца данные клиентской базы компании URALHELICOM» (*пользуясь старой клиентской базой URALHELICOM*);

8) «Е.В. Занина не имеет возможности оказать предлагаемые услуги, следовательно, обманывает клиентов» (*предлагает услуги, которые не в состоянии оказать, таким образом вводя в заблуждение людей*);

9) «Е.В. Занина использует в коммерческих целях обозначение, сходное с названием компании «URALHELICOM» (*используя похожее название с URALHELICOM*); «фирме «HeliCo» и ее руководителю Е.В. Заниной доверять не следует (обязательная и вербализуемая)» (*Внимание! Uralhelicom предупреждает!...*).

Факультативные следствия, в которых представлена необязательная, но вербализуемая имплицитная информация, близки по своим свойствам предположениям, поэтому их информативный статус не рассматривается.

Из выделенных суждений к утверждениям о фактах относятся следующие: 1) «учрежденная Заниной Е.В. фирма не относится к числу компаний, которые осуществляют основной объем операций по продаже и обслуживанию вертолетов»; 2) «в офисе Заниной отсутствует что-либо, кроме обещаний»; 3) «Е.В. Занина была уволена из компании «URALHELICOM» за несоответствие занимаемой должности»; 4) «Е.В. Занина использует без согласия владельца данные клиентской базы компании URALHELICOM»; 5) «Е.В. Занина использует в коммерческих целях обозначение, сходное с названием компании «URALHELICOM».

К субъективным суждениям относятся следующие: 1) «реклама предлагаемых фирмой Заниной услуг является агрессивной, навязчивой» — оценочное суждение; 2) «офис компании Заниной не соответствует (не в полной мере соответствует) своему наименованию» — квалификативное суждение; 3) «у Е.В. Заниной развивается амбиционизм» — суждение о состоянии другого лица; 4) «Е.В. Занина не имеет возможности оказать предлагаемые услуги, следовательно, обманывает клиентов» — уверенное мнение; 5) «фирме «HeliCo» и ее руководителю Е.В. Заниной доверять не следует» — деонтическое суждение.

Заключение

Таким образом, исследованное деловое письмо-предупреждение в соответствии с ведущей интенцией формирует негативный образ потенциальной для клиентов Объединенного альянса дилеров Robinson Helicopter «опасности» — Е.В. Заниной и возглавляемой ею компании «HeliCo». Названная фирма представляется как неблагонадежная, несостоятельная в финансовом отношении, а ее руководитель — недобросовестный партнер, нарушающий общепринятые правила и нормы конкуренции.

Текст построен в соответствии с речевой стратегией дискредитации («подрыв доверия к кому-либо, чему-либо, умаление авторитета, значения кого-либо, чего-либо, словесное выражение отрицательной оценки»), что отражено на различных уровнях текста — содержательно-смысловом и собст-

венно лингвистическом (в тексте использованы лексика, выходящая за пределы литературного языка, негативные суждения о деловых и личностных качествах Е.В. Заниной). В формировании стратегии «на понижение» значимы и структурно-логические и композиционные особенности рассматриваемого текста. Каждый абзац, связанный с предыдущим основной мыслью, представляет собой определенную подтему в развитии отрицательного образа объекта речи.

Список литературы

- 1 Доронина С.В. Факт: семантика и прагматика / С.В. Доронина // Филология и человек. — 2009. — № 4. — С. 29–38.
- 2 Доронина С.В. Факты и мнения: речевые средства выражения персуазивного модуса в публицистическом дискурсе с точки зрения лингвистической экспертизы / С.В. Доронина // Журналистика и культура русской речи. — 2012. — № 3. — С. 62–82.
- 3 Ерофеева Е.В. Речевые акты угрозы и предупреждения и их косвенная реализация во французском дискурсе / Е.В. Ерофеева // Политическая лингвистика. — 2014. — № 4 (50). — С. 240–247.
- 4 Стернин И.А. Анализ скрытых смыслов в тексте / И.А. Стернин. — Воронеж: Истоки, 2011. — 66 с.

Е.М. Антонова

Жеке және заңды тұлғалардың ар-намысы, абыройы мен іскерлік беделділігін сөйлеу арқылы кемсітетін қылмыстар Лингвосараптамалық зерттеу тәжірибесі

Мақалада заңды тұлғаның іскерлік беделін кемітуге бағытталған, беделін түсіретін медиамәтіннің лингвосараптамалық зерттеу тәжірибесі ұсынылған. Талдау барысында лингвистикалық сараптаманың жағымсыз ақпараты бар пікірлерді анықтау, онда сөз болып отырған объектіні анықтау сияқты міндеттер шешілді. Автор зерттелетін пікірлердің ақпараттық табиғатын анықтаған: мәлімет (дәйек) пен пікір (пайым) сияқты құқық терминдері үшін лингвистикалық коррелят болып табылатын фактілер мен субъективті пайымдауларды саралаған. Субъектінің пікірін білдіруге бағытталған сөйлеу тәсілі анықталған. Пікір сөйлеушінің субъективті ұстанымын көрсететін, осыған байланысты верификацияға (тексеруге) жатпайтын және сот талқылауының мәні болып табылмайтын пікір түрі ретінде қарастырылған. Жүргізілген зерттеу барысында даулы мәтіннің құқықтық біліктілігі «Ар-намысын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау» бабына сәйкес екендігі, шындыққа жанасатындығы, тексерілуі мүмкін жарияланым субъектісі туралы кері ақпарат анықталды.

Кілт сөздер: лингвистикалық сараптама, теріс (кері) ақпарат, фактілер туралы тұжырымдар, субъективті пайымдаулар, имплициттік ақпарат, дискредиттеу стратегиясы.

Ye.M. Antonova

Speech crimes against honor, dignity and business reputation of legal entities and individuals The experience of linguistic expert research

The article presents the experience of linguistic expert research of discrediting media text aimed at diminishing the business reputation of a legal and individual entity. In the process of analysis such tasks of linguistic expertise as identifying statements containing negative information and establishing the object in question in these judgments are solved. The paper defines the informational nature of the studied statements: they are differentiated into statements of facts and subjective judgments, which are linguistic correlates for legal terms of information and opinion. The article reveals speech moves aimed at expressing the subject's opinion. An opinion is considered to be a type of statement that reflects the speaker's subjective position, and therefore is not subject to verification and of legal proceedings. The study revealed negative information about the subject of the publication, which can be checked for compliance with reality, which contributes to the legal qualification of the disputed text under the article "Protection of honor, dignity and business reputation".

Keywords: linguistic expertise, negative information, statements of facts, subjective judgments, implicit information, discreditation strategy.

References

- 1 Doronina, S.V. (2009). Fakt: semantika i pragmatika [Fact: semantics and pragmatics]. *Filologiya i chelovek — Philology and man*, 4, 29–38 [in Russian].
- 2 Doronina, S.V. (2012). Fakty i mneniia: rechevye sredstva vyrazheniia persuasivnogo modusa v publitsisticheskom diskurse s tochki zreniia lingvisticheskoi ekspertizy [Facts and opinions: speech facilities of expression of persuasive mode in publicism discourse from the point of view of linguistic examination]. *Zhurnalistika i kultura russkoi rechi — Journalism and culture of Russian speech*, 3, 62–82 [in Russian].
- 3 Erofeeva, E.V. (2014). Rechevye akty ugrozy i preduprezhdeniia i ikh kosvennaia realizatsiia vo frantsuzskom diskurse [Speech acts of threat and warning and their indirect implementation in French discourse]. *Politicheskaya lingvistika — Political linguistics*, 4, 50, 240–247 [in Russian].
- 4 Stermin, I.A. (2011). *Analiz skrytykh smyslov v tekste* [An analysis of the hidden meaning in text]. Voronezh: Istoki [in Russian].

И.Н. Мартынова*

Чувашский государственный педагогический университет, Чебоксары, Россия
(E-mail: irinamartynova08@mail.ru)

Репрезентация концепта «Президентские выборы–2020» в англоязычных СМИ

В статье рассмотрен концепт «Президентские выборы–2020» в англоязычных средствах массовой информации, зарегистрированных в разных странах мира. На основе анализа статей из корпуса английского языка NOW было проведено изучение лексической репрезентации данного концепта. Для исследования был отобран материал, опубликованный в краткий период с начала ноября 2020 по конец января 2021 года, включающий в себя наиболее драматические события непосредственно до и во время выборов, а также трагическую ситуацию, предшествовавшую инаугурации нового президента США. Особое внимание уделялось характеру выявленных лексем, их коннотациям, степени отражения в газетах и журналах сложных политических и социальных событий, сопровождавших предвыборную кампанию. Все выделенные лексические единицы сгруппированы в слоты, являющиеся составными частями концепта. Автор приходит к выводу, что тема президентских выборов в США стала одной из ключевых для многих стран в 2020 году, несмотря на глобальные проблемы, связанные с пандемией коронавируса нового типа. Абсолютное большинство лексем, представляющих концепт «Президентские выборы–2020», имеет негативное значение, что является следствием как непростой ситуации, сложившейся вокруг выборов, так и страхов, связанных с неопределённостью и непредсказуемостью данного политического события.

Ключевые слова: концепт, слоты, лексическая репрезентация, президентские выборы в США, корпус английского языка, средства массовой информации, Дональд Трамп, Джо Байден.

Введение

В современном мире большую значимость имеет политическая коммуникация, поскольку вопросы государственного устройства выносятся на широкое обсуждение при помощи сети Интернет. Решение многих острых политических задач зависит от того, насколько грамотно они будут интерпретированы языком.

Актуальность темы настоящей статьи обусловлена тем, что одним из важнейших политических событий 2020 года стали президентские выборы в Соединённых Штатах Америки. Выборы американского президента давно по своей значимости перешли границы самих Соединённых Штатов, поскольку смена власти в данной стране оказывает влияние на весь мир. Предвыборные события 2020 года не только не стали исключением из этого правила, но и принесли небывалый ранее рост напряжённости вокруг событий в Белом доме и Капитолии. Борьба между различными политическими силами, небывалая критика в адрес Дональда Трампа и его стремление сохранить свой пост нашли широкое отражение в средствах массовой информации многих стран.

Исследование репрезентации данных о выборах президента США 2020 года в средствах массовой информации проводится в данной работе при помощи метода концептуального анализа. Изучение концептов является одним из важнейших направлений современной лингвистики. Данный вид исследования позволяет рассмотреть мыслительные образы, стоящие за языковыми знаками, показать связанные с ними ассоциации.

Объектом данной работы является концепт «Президентские выборы–2020». В качестве предмета исследования выступает семантика единиц концепта «Президентские выборы–2020», анализируемая на примере материалов англоязычных СМИ.

Цель исследования заключается в том, чтобы составить репрезентацию президентских выборов в США 2020 года средствами английского языка.

* Автор-корреспондент. E-mail: irinamartynova08@mail.ru

Материалы исследования

Анализ концепта «Президентские выборы–2020» проводился с использованием корпуса английского языка NOW. В данном корпусе представлены электронные варианты статей из различных англоязычных изданий с 2010 года по настоящее время. Нами были выбраны данные с фразой «Presidential Elections–2020». Эти статьи были опубликованы в различных англоязычных журналах в период с 1 ноября 2020 года по 25 января 2021 года, т. е. в них содержатся данные о заключительном этапе президентских выборов в США. Рассмотрение полученных результатов показало, что абсолютное большинство примеров приходится не на американские издания. Причины данного явления, возможно, кроются в особенностях формирования корпуса NOW, но в любом случае, на наш взгляд, это интересная возможность получить представление о том, какими видят выборы американского президента журналисты разных стран мира.

Основная часть

Полученные результаты позволили выделить следующие слоты в концепте «Президентские выборы–2020»: «Выборы — это ожидание, неуверенность и страх», «Дональд Трамп», «Джо Байден».

Слот «Выборы — это ожидание, неуверенность и страх» включает в себя следующие лексические единицы и словосочетания: *political uncertainty, never-ending dramatic turn of events, violence, ongoing violent situation in Washington, D.C., riots, violent situation, to overturn the election results, societal and economic crises, much anticipated US Presidential Elections, the most significant US Presidential elections in decades, controversies regarding the results of the US presidential elections, looming uncertainty surrounding the outcome of the US presidential elections, the fierce battle of the US Presidential elections, one other reason for the caution, uncertainties over the US presidential elections, COVID-19 pandemic*.

Средства массовой информации подчеркивают важность президентских выборов для всего мира, что, например, отмечается в индийских изданиях: *The US presidential election is **the most internationally consequential of all and hence of immense professional interest** to a student of global affairs and democracy* [1].

*In ways, more than one, 2020, with its worldwide pandemic situation and the **much anticipated** US Presidential Elections, the AI content moderation system of Facebook had to go through a litmus test* [2].

Продолжение данной мысли можно наблюдать в публикации издания «Scoop News» из Новой Зеландии, где эти выборы признаются самыми важными за многие десятилетия: *Just a few days prior to the **most significant** US Presidential elections in decades* [3].

Однако наиболее употребительной лексемой в данном слоте является слово *uncertainty*, что наглядно отражает сложную ситуацию, сложившуюся вокруг предвыборной кампании. Рассмотрим некоторые примеры употребления данной лексики в контексте президентских выборов. Часть из них связана с голосованием по почте, о правильности результатов которого было множество споров.

*This year, there is the additional **uncertainty** about when the result of the presidential election be known, with many US voters choosing to mail their ballot papers* [4].

Ряд изданий подчеркивают, что отсутствие предсказуемости результатов выборов негативно отразилось на экономике, например:

*This muted performance is primarily due to the looming **uncertainty** surrounding the outcome of the US presidential elections, and its bearing on the key economic policies that will be subsequently adopted during the tenure of the new president* [5].

Издание «The Standard» из Гонконга отмечает, что стоимость акций в Гонконге и Китае выросла, поскольку новости о росте экономических показателей стали важнее, чем полная неясностей ситуация с результатами выборов президента США. Местные новости оказываются более значимыми, чем зарубежные, и это представляется важным достижением:

*Shares in Hong Kong and mainland China rallied yesterday as upbeat China factory activity data overshadowed **uncertainties** over the US presidential elections, which take place tomorrow* [6].

Австралийское издание «Space Coast Daily» говорит о влиянии на выборы в США общественного и экономического кризисов, далее Фондового рынка:

*When US voters went to the polls to decide between Donald Trump and Joe Biden at the start of November, it became clear how **societal and economic crises** impact US Presidential elections, and consequently, the Forex markets* [7].

Слот «Дональд Трамп» представлен лексемами *illegitimacy, fraud, disqualified, nullified, rigged* и *aggressive*; субстантивными словосочетаниями *voter fraud and illegal procedures, court cases, closely contested US Presidential elections, the most contentious and nasty US presidential elections of the last century, defeat of Trump, Trump's battle, pro-Trump rally, pro-Trump protesters, army of Trump supporters, a rebuke of President Trump, Trump's ongoing attempts to overturn the election results, Trump lost, social media accounts blocked/locked*.

Анализ примеров позволил выявить абсолютно логичную и предсказуемую закономерность: наиболее частотными словосочетаниями в данном слоте выступают субстантивное словосочетание *defeat of Trump* и глагольно-субстантивное словосочетание *Trump lost*, поскольку Дональд Трамп проиграл выборы. Тем не менее, полученные результаты позволяют утверждать, что личность бывшего президента представлена в англоязычных СМИ последних трёх месяцев шире и полнее, чем личность ныне действующего президента.

Идея о нечестном и несправедливом характере проведённых выборов часто присутствовала на страницах газет и журналов, не сходя с экранов телевизоров. На наш взгляд, одни из наиболее ярких эпитетов, выражающих недовольство кампанией по выбору президента США в 2020 году, представлены в примере из британской газеты «The Guardian»:

Host Leon Neyfakh transports us back to one of the most contentious and nasty US presidential elections of the last century [8].

Здесь прилагательные *contentious* и *nasty*, имеющие сильно выраженную отрицательную коннотацию, сочетаются со словосочетанием *of the last century*, заставляя читателей задуматься, использовал ли автор гиперболу, или же выборы действительно были настолько нечестными.

Большинство найденных нами примеров, иллюстрирующих идею о нечестном характере проведённых выборов, так или иначе связаны с личностью уже бывшего президента США Дональда Трампа. Именно он развил мысль о том, что результаты выборов были подтасованы, что можно проследить в следующем примере из южноафриканской онлайн газеты:

*History was recently made when insurgents swarmed the US Capitol on January 6. The insurgents believed that **the presidential election was rigged**, a belief that was reinforced by President Donald Trump [9].*

После многочисленных расследований выдвинутые Трампом обвинения в подлоге были отвергнуты:

The officials, responsible for election security across the country, rejected claims made by President Donald Trump and Republicans that fraud and lost ballots led to his loss to Democrat Joe Biden in last week's election. 'No evidence' of lost, changed votes, say US election officials | The Malaysian Insight.

Цитату из британского издания «Sunday Observer» можно назвать классической иллюстрацией обвинений, выдвигаемых США, остальными странами мира. США активно пропагандируют развитие демократии, но не могут разобраться со своей внутривнутриполитической ситуацией. Статья начинается с развёрнутой метафоры «Recent events unfolding in the USA clearly show that the much revered Democracy that they preach around the world is gasping for a breath of air in their own chambers», эффект от которой далее усиливается при помощи словосочетаний *60 court cases, voter fraud* и *illegal procedures*.

Recent events unfolding in the USA clearly show that **the much revered Democracy that they preach around the world is gasping for a breath of air in their own chambers**. There have been over **60 court cases** since last November's US Presidential elections, claiming **voter fraud and illegal procedures**. Some Republican Senators, who won their re-election this year support Trump's battle to overturn the results of the election [10].

Попытка захвата Капитолия сторонниками Трампа прочно связала имя 45-го президента США с лексикой, используемой для описания протестов, сражений и насилия:

Last week, the news cycle was dominated by **the chaotic events** that transpired when a **pro-Trump rally marched** on the US Capitol and **turned violent** [11].

Целый ряд лексических единиц, используемых в статье из газеты «Dhaka Tribune» (Бангладеш), представляют поход на Капитолий в виде полноценной военной наступательной операции. Это лексемы *army, marched, rambling speech, cult leader, to confront*. Резко негативное отношение автора статьи к происходившим в Вашингтоне событиям отражает лексема *ragtag*. Она стоит в самом начале предложения и задаёт тон всему последующему изложению событий.

This **ragtag army** of Trump supporters **marched** to the Capitol after hearing **the rambling speech** of their cult leader just a mile away, in a park adjoining the White House, where he encouraged them to confront the Congress where the formal process of electoral college vote counting was in progress [12].

Еще одним примером данного подхода к описанию тех событий является статья из «The Guardian». Военная риторика здесь выстраивается при помощи существительного *siege*, словосочетания *armed and angry mob stormed*:

*It was a Black Wednesday for the United States. The US Capitol was under **siege** when an armed and angry mob stormed one of the most iconic buildings and attacked the police when the Congress was about to validate Joe Biden's presidential win.*

US President Donald Trump has been trying relentlessly to reverse the 2020 election results. Following which, Trump's social media accounts, including Twitter and Facebook were blocked in order to prevent him from posting messages to his millions of followers [13].

Ещё одними составляющими слота «Дональд Трамп» являются словосочетания *social media accounts blocked* или *locked*. Они также представлены в статье из «The Guardian». Похожей иллюстрацией служит цитата из статьи, опубликованной на сайте «Al Jazeera»:

*Social media giants Twitter and Facebook temporarily **locked the accounts of US President Donald Trump**, as they scrambled to crack down on his baseless claims about the US presidential elections after his supporters stormed the US Capitol in Washington, DC and temporarily forced a halt to proceedings [14].*

Слот «Джо Байден» включает субстантивные лексемы *opportunities and challenges, winner*; субстантивные словосочетания *Joe Biden's victory, victory of Joe Biden*; глагольно-субстантивное словосочетание *Joe Biden won*, а также лексему *defeating*.

Можно констатировать, что многие средства массовой информации не обошли стороной сложную ситуацию, сложившуюся вокруг этих выборов, когда писали о победе Джо Байдена:

*Incited by Trump, they were to prevent the certification by Congress of Joe Biden as **the winner of the 2020 US Presidential elections** [15].*

Зарубежные издания, в частности «Al Jazeera», так же задаются вопросами о внешней политике США при новом президенте, выражая надежды на решение старых проблем. В следующем примере, в частности, затрагиваются взаимоотношения между США и Палестинским государством, которые значительно обострились в период правления Дональда Трампа во многом благодаря его решению о переносе посольства США в Иерусалим:

***Joe Biden's victory** in the US presidential elections in November seems to have brought some optimism in certain Palestinian quarters that the US will change its policy towards the Palestinians [16].*

Интересно отметить, что коронавирус COVID-19 упоминается в полученных примерах достаточно редко. Онлайн издания отмечают, что выборы проходили на фоне сложной ситуации, сложившейся в мире из-за коронавируса нового типа:

*Biden became the 46th President of the country **after defeating** Donald Trump in the US presidential elections during **the Coronavirus epidemic** [17].*

Тема пандемии в статьях о президентских выборах, в основном, связана с именем Дональда Трампа. Как и в примере с сайта «Al Jazeera», Трампа критикуют за то, что он неправильно повёл себя в условиях распространения коронавирусной угрозы:

*Trump has faced **widespread criticism for his handling of the pandemic**, which was a main issue in the US presidential elections in November that saw the Republican leader **defeated** by Democrat Joe Biden [18].*

Заключение

В ходе нашего исследования мы провели анализ 470-и статей, связанных с описанием президентских выборов в США 2020 года из таких СМИ, как «The Guardian», «Al Jazeera», «Times of India», «The Standard», «Space Coast Daily», «Sunday Observer», «Dhaka Tribune», «The Avenue Mail» и многие другие за период с 1 ноября 2020 по 25 января 2021 года.

Выборы президента США, как и другие политические события, являются многогранным объектом, который можно описать с самых различных точек зрения.

В составе языковых средств репрезентации выборов президента США–2020 мы выделили три основные содержательные типа оценки. Языковые средства, выражающие каждый тип оценки, образуют системно-структурные образования, называемые слотами. В составе концепта «Президентские выборы–2020» выделяются слоты:

- Выборы — это ожидание, неуверенность и страх.
- Дональд Трамп.
- Джо Байден.

В центральной части слота «Выборы — это ожидание, неуверенность и страх» находится существительное *uncertainty*.

В центральной части слота «Дональд Трамп» расположено субстантивное словосочетание *defeat of Trump* и глагольно-субстантивное словосочетание *Trump lost*.

В центральной части слота «Джо Байден» находится существительное *winner*.

Также необходимо отметить, что слот «Дональд Трамп» содержит ряд часто употребляемых лексем, таких как *illegitimacy, fraud, battle, protestors*.

На основе приведенного анализа можно прийти к выводу, что концепт «Президентские выборы–2020» имеет в основном отрицательную оценку. Заметим, что данное исследование проводилось на ограниченном объеме материала и может быть расширено за счёт включения большего числа проанализированных статей и статей из американских средств массовой информации. Полученные результаты могут измениться, если включить в выборку статьи за предыдущие годы.

References

- 1 A tale of two elections: And the Election Commission of India as vishwaguru. Режим доступа: <https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/toi-edit-page/a-tale-of-two-elections-and-the-election-commission-of-india-as-vishwaguru/>.
- 2 Facebook & Its Tumultuous Relationship With AI-Based Content Moderation. Режим доступа: analyticsindiamag.com/facebook-its-tumultuous-relationship-with-ai-based-content-moderation/.
- 3 Seeing The Universe In A Grain Of Sand [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.scoop.co.nz/stories/CU2011/S00179/seeing-the-universe-in-a-grain-of-sand.htm>.
- 4 India Gilts Review: Slightly down on uncertainty ahead of US election. Режим доступа: <http://www.informistmedia.com/india-gilts-review-slightly-down-on-uncertainty-ahead-of-us-election/>.
- 5 Indian equities have a lot riding on how US votes. Режим доступа: <https://www.livemint.com/news/world/indian-equities-have-a-lot-riding-on-how-us-votes-11604331891607.html>.
- 6 Good data lifts markets ahead of US election. Режим доступа: <https://www.thestandard.com.hk/section-news/section/2/224345/Good-data-lifts-markets-ahead-of-US-election>.
- 7 What are the Main Factors Impacting the Performance of the Forex Market?. Режим доступа: <https://spacecoastdaily.com/2020/12/what-are-the-main-factors-impacting-the-performance-of-the-forex-market/>.
- 8 Asking the questions, Jeremy Paxman! — podcasts of the week. Режим доступа: <https://www.theguardian.com/tv-and-radio/2020/nov/06/asking-the-questions-jeremy-paxman-podcasts-of-the-week>.
- 9 Here's why people are more likely to believe conspiracy theories during the pandemic. Режим доступа: <https://www.capetownetc.com/world/here-is-why-people-are-more-likely-to-believe-conspiracy-theories-during-the-pandemic/>.
- 10 Aristocratic Democracy. Режим доступа: <https://www.sundayobserver.lk/2021/01/17/news-features/aristocratic-democracy>.
- 11 Twitter HQ prepping for pro-Trump rally today. Режим доступа: <https://htxt.co.za/2021/01/11/twitter-hq-prepping-for-pro-trump-rally-today/>.
- 12 OP-ED: The trashing of American democracy. Режим доступа: <https://www.dhakatribune.com/opinion/op-ed/2021/01/09/op-ed-the-trashing-of-american-democracy>.
- 13 US Capitol Riots: Facebook and Twitter block Trump's Accounts. Режим доступа: <https://kalkinmedia.com/news/world-news/us-capitol-riots-facebook-and-twitter-block-trumps-accounts>.
- 14 Twitter, Facebook freeze Trump's accounts after Congress assault. Режим доступа: <https://www.aljazeera.com/news/2021/1/7/twitter-facebook-freeze-trump-accounts-after-support-of-dc-mob>.
- 15 «Pandemonium in Democracy's Citadels!». Режим доступа: <https://m.peacefmonline.com/pages/comment/features/202101/436689.php>.
- 16 A post-Trump Palestine. Режим доступа: <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/1/17/a-post-trump-palestine>.
- 17 India is a success story for the new US President. Режим доступа: <https://avenueemail.in/india-is-a-success-story-for-the-new-us-president/>.
- 18 US surpasses 20 million COVID cases on first day of 2021. Режим доступа: <https://www.aljazeera.com/news/2021/1/1/us-passes-20-million-coronavirus-cases-on-first-day-of-2021>.

И.Н. Мартынова

Ағылшын тілді бұқаралық ақпарат құралдарында «Президенттік сайлау — 2020» тұжырымдамасының репрезентациясы

Мақалада элементтің әртүрлі елдерінде тіркелген ағылшын тілді бұқаралық ақпарат құралдарындағы «Президенттік сайлау — 2020» тұжырымдамасы талқыланды. NOW ағылшын тілінің корпусынан алынған мақалаларды талдау негізінде осы тұжырымдаманың лексикалық көрінісіне зерттеу жүргізілді. Зерттеу үшін сайлауға дейінгі және сайлау кезіндегі оқиғалар мен АҚШ-тың жаңа

президентінің инаугурациясы алдындағы қайғылы жағдайды қамтитын 2020 жылдың қараша айының басынан бастап 2021 жылдың қаңтар айының соңына дейінгі қысқа мерзімде жарияланған материалдар таңдалды. Сайлау алды науқанымен қатар жүретін күрделі саяси және қоғамдық оқиғалардың газет-журналдарда көріну дәрежесіне, анықталған лексемалардың сипаты мен мағыналарына ерекше назар аударылды. Барлық анықталған лексикалық бірліктер тұжырымдаманың құрамдас бөлігі болып табылатын слоттарға топтастырылған. Автор коронавирус пандемиясының жаңа түрімен байланысты жаһандық мәселелерге қарамастан, АҚШ президентін сайлау 2020 жылдың басты тақырыптарының біріне айналды деген тұжырымға келген. «Президенттік сайлау — 2020» тұжырымдамасын білдіретін лексемалардың басым көпшілігі жағымсыз мағынаны білдіреді, бұл саяси оқиғаның белгісіздігі және болжамсыздығымен байланысты қорқыныш және сайлау кезіндегі күрделі жағдайдың салдары болып табылады.

Кілт сөздер: тұжырымдама, слоттар, лексикалық репрезентация, АҚШ президенттік сайлауы, ағылшын тілі корпусы, бұқаралық ақпарат құралдары, Дональд Трамп, Джо Байден.

I.N. Martynova

Concept “Presidential elections 2020” in the English language media

The article deals with the concept “Presidential elections 2020” in English mass media registered worldwide. Based on the analysis of the articles from the English language corpus NOW a study was held, the aim of which was to show the linguistic representation of this concept. Articles published from early November 2020 till late January 2021 were selected for the research purposes. These articles reflect the most dramatic events that took place right before and during the elections, and also the tragic situation before the new president’s inauguration. Special attention was paid to the nature of the lexical units under consideration, their connotations, and also to how newspapers and magazines described the political and social events accompanying the election campaign. All the analyzed lexical units were grouped into slots representing integral parts of the concept. The authors conclude that the topic of the US presidential elections became one of the key issues for many countries in 2020 even despite the global problems resulting from the COVID-19 pandemic. The absolute majority of the lexical units representing the concept “Presidential elections 2020” have negative meanings. It stems from both the tense situation with the elections and the fears resulting from uncertainty and unpredictability of that political event. Linguistic study of this concept can be broadened by means of including articles published earlier.

Keywords: concept, slots, lexical representation, US presidential elections, English language corpus, mass media, Donald Trump, Joe Biden.

Sh.A. Khamitova^{1,*}, A.S. Adilova¹, N.S. Olizko²¹Karaganda university of the name of academican E.A. Buketov, Kazakhstan²Chelyabinsk state university, Russia

(E-mail: shaizat85@mail.ru, adilova2010@mail.ru, olizko@yandex.ru)

Historical background of Turkizms in English language

The article considers the most important indicators of the adaptation of Turkic borrowings in English and their allocation in different English dictionaries (explanatory, etymological, phrasological), as well as their use in various works of fiction. Linguistic contacts manifest themselves in the interaction of linguistic, cultural and historical factors and represent an essential process in intercultural communication. Turkic lexical elements actively used in various languages as a language mechanism require special attention. The article generalizes the results of comparison of different languages, and shows that borrowing is a universal fact of language, the linguistic essence of which allows to determine the absolute or relative chronology of their entry into the system of different languages. Turkisms closely related to the lexico-semantic system of the recipient language expand the body of language units of English and other languages, indicating the paths of penetration and the degree of adaptation. This takes into account the patterns of lexical and phonetic potential of the language. Turkic borrowings include not only Turkic words, but also lexical elements of Arabic, Mongolian, Persian, Tatar, Uzbek and Kazakh origin, which have penetrated English through many Turkic languages and have been reflected in English lexicographic sources. Turkism thus refers to words included in English from Turkic languages or through Turkic languages regardless of the source of the mutual relationship, i.e., words having a Turkic stage in their history.

Keywords: semantic categories of Turkic borrowing, assimilation, oriental words, borrowing process, cultural picture of the world, English language dictionaries.

Introduction

Language is a historically developing phenomenon associated with the evolution of society. In the course of its formation, the language transmits national cultural values, adapts the treasures of another culture, as well as the words that accompany them. When entering the system of the receiving language, borrowing is included in the transformation process. In other words, when a foreign language element is inserted into another language's system, it adapts to the recipient language system. At first glance, the problem of assimilation of borrowings is contradictory in many aspects. The discrepancy is observed both at the stage of creating classifications, types of borrowings, and at the level of designating the borrowing mechanism itself and highlighting the stages, types, and levels of adaptation of the borrowed vocabulary in the successor language.

The process of borrowing vocabulary in certain historical epochs and in different languages requires in-depth study. This work is devoted to the language adaptation of turkisms in English on the material of different lexicographic sources. It is known that the language was formed as a result of centuries of joint labor activity of ancestors and as a consequence of the constant need for communication associated with it. In the history of mankind there are various forms and ways of mutual influence of languages. The study of the stages of this interaction is of fundamental importance for characterizing the processes of development, enrichment and increasement of the vocabulary of a language as a result of borrowing foreign language elements. Therefore, borrowing in the context of intercultural communication is a natural result of any communication between peoples. The relevance of this work is determined by the increased interest of linguists in Eastern languages and their cultures in the aspect of intercultural communication. Special attention should be paid to the Turkic lexical elements that are actively used in various languages.

As Damaris W. Karūrū said in his article about borrowings and communication in languages that existed to communicate from the early time: "borrowing, therefore, occurs out of necessity or need where a language does not have a readily available word for something. Other reasons for borrowing include prestige

*Corresponding author's e-mail: shaizat85@mail.ru

and foreign influence. Borrowing occurs when speakers of a given language have had some contact with another/other language(s)” [1].

Various scientists such as Showqi Bahumai, Damaris W. Karūrū, S.M. Trophimova, L. Bold, N.R. Oynotkinova, A. Zaripova, D. Fominykh, Esma Fatıma Bilgin, Ayşe Berrin Yanikoğlu, A.M. Ishegulova, A.S. Adilova dedicate their works on linguistics to investigation of loanwords in general. Nowadays, there is a lot of new material, which indicates the assimilation process of borrowings, and intercultural communication in the language of the recipient on linguistics.

In this case we can also say that our country Kazakhstan is multiethnic state, which serves as a very important factor of interaction of the Kazakh, Russian and English languages. As the professor of Karaganda university A.S. Adilova wrote in her article “On the verbal structure of Kazakh media texts” interaction of the Kazakh and Russian languages is observed in many spheres. One of them is the sphere of mass communication, which means it performs various functions in society. Media texts of the main Kazakhstan news portals providing materials in Russian differ in features. Further said importance of words and word combination like Ratel.kz, Tengrinews.kz, EXPO-2017 don’t need to be translated into state language or Russian [2: 311].

There are about 7000 languages spoken all over the world. It has been discovered that when languages come into contact, there is transfer of linguistic items from one language to another due to the borrowing of words.

In the opinion of Hosam M. Darwish, it is considered quite normal for languages to borrow words from other languages. When a language takes words from other languages, these new arrivals are usually called borrowings or loanwords. According to Bynon, this term is a loan translation of German “lehnwort” whereas Abdel Rahman thinks that this term is misleading and unsatisfactory, but he disagrees with Banyon who believes that the donor language does not get its borrowed word back. It is believed that the main reason of loaning is the need to acquire new vocabulary or lexical items for new places, things and concepts. Langacker argued that loaning existing words from another language is easier than creating new ones. The cultural influence plays an important role in the path of borrowing words.

Research material

According to historical and scientific data, there is no pure language formed from the words of only one nation. Due to various objective reasons, the language is not preserved to the same extent as it is constantly evolving, cannot remain unchanged, corresponding to modern requirements and needs of application. This does not apply to English, which is currently considered a pluricentric language.

Borrowing contributes to the improvement and development of the language, making it accurate in expression, emotionally expressive and stylistically diverse. The formation of terminology of many national languages has one common feature — a tendency to borrow from a rather limited range of developed languages. Among international terms there are words that have a narrow scope of distribution, limited by the scope of one professional specialty. Hypothesis of research of foreign vocabulary in economic terminology of the German, Russian and Tatar languages is characterized by common areas of borrowing as well as by non-comparable sources of borrowing.

The purpose of the research is to define language adaptation of Turkisms in English vocabulary. It aims to characterize the features of the functioning of Turkisms at different stages of the English language (lexical and word-forming), revealing the degree of their development. The reasons for borrowing words and phrases in different historical periods of formation and development of the lexical and semantic system of a language are different. External, non-linguistic reasons for borrowing words from a single language include the presence of political, economic, industrial, and cultural ties between native-speaking peoples, the need to nominate new subjects, processes, and concepts, the nation's innovation in a particular field of activity, and the authority of the source language. Among the internal (language) reasons, the following are distinguished: the tendency to save language resources and to eliminate homonymy and polysemy of the original word, the accumulation in the borrowing language of the same type of words, which is planned to isolate one of these elements. In the lexical fund of the English language there is a reason to wonder where the Turkic borrowed words come from, since England is not nearby to the Turkic-speaking states, both religions and languages are thoroughly far apart. Albanian, German, Latin, Spanish, Italian, Hungarian became intermediate languages for the penetration of Turkic words into English. In addition, several words of Turkic origin entered English thanks to Eastern European languages such as Russian and Polish.

Research Methods

To solve the definite problem set out a number of research methods is used to investigate the material. The materials of research are small group of Turkic borrowings taken out from lexico-graphical sources (English–Russian phraseological dictionaries of different years). Comparative method is used (comparison of Turkic elements in English language) during the writing the article.

Results and discussion

Many Turkic words came into English through other languages, most often through French, for example, the words kiosk, kumiss, and macrame. Also Albanian, German, Latin, Spanish, Italian, Hungarian, and Serbo-Croatian became intermediate languages for the penetration of Turkic words into English.

The history of words leads us to the epochs of the Crusades, to the times of long and dangerous journeys to distant countries, to the caravans with Eastern goods that followed the great Silk Road. During the Mongol expansion the native language and the language of the Mongol conquerors appeared in the minds of the Turkic-speaking natives of the Central Asian steppes in relation to the “additional distribution”. In higher spheres, for example, in the political, socio-economic spheres, the local population began to use the Mongolian language of the newcomers, while in lower spheres (at the household, family levels) they still communicated in their native Turkic language. Over time, as modern research shows, (R.S. Oinotkina) the problem of choosing the language of everyday, family communication among the bilingual population was solved in favor of a more prestigious language. The social top of the Turkic population was the fastest to switch to the Mongolian language, and the native language was preserved the longest among the lower social classes [5: 40].

According to the research of such linguists as Esmâ Fatıma Bilgin and Ayşe Berrin Turkish is an agglutinative language, where new words are formed by adding suffixes to the end of root words. There are grammatical rules governing which suffixes may follow each other, and in what order, but the number of possible words that may be generated by adding suffixes is practically infinite with repeated application of some suffixes. As such, a finite-size lexicon Turkish would miss a significant percentage of Turkish words, causing a high out-of-vocabulary (OOV) rate. This makes lexicon-based large vocabulary text recognition approaches unsuitable for Turkish or other agglutinative languages [3: 20].

In the XI-XIII centuries Turkizms entered the English language in the old French language, and the direct connection between the English and the Turks began when the English feudal lords took part in the Crusades with their fighters. Since the establishment of direct relations between England and Turkey, as well as between Turkey and Russia starting from the XVI century, new direct loanwords from the Turkic languages appeared in English.

The majority of Turkic loanwords in the English language belong to the exotic or ethnographic connotation lexicon. They have no analogues in English, relations with derived words are not transparent and are used in general to describe the fauna, flora, household, moral, political and social life, administrative and territorial structure of the Turkic regions. But a number of Turkic words are still part of the used vocabulary. Some Turkic words had new meanings that were not related to their etymology [3].

The materials of the research are groups of Turkic borrowings that are taken out from the lexico-graphical sources. The materials also comprise a block of word combinations found in literary texts and lexico-graphical sources of A.S. Hornby. In A.S. Hornby interpretation dictionary of English about 44 formations of Turkic origin were established and analyzed; 118 lexical units of Turkic origin recorded in Webster's etymological dictionary “Webster's International Dictionary”. The results obtained during the analysis of Turkizms contribute to the solution of general or specific issues in the process of adaptation of language units and can also be used in comparative typological studies, complementing the actual material of intercultural communication of the interaction of languages in word formation, translation theory and linguo-country studies. Trying to classify them by semantic characteristic allowed to define the following semantic series: “Human” — ayatollah, bashi-bazouk, beebie, mullah; “Life” — angora, macramé; “Food” — caviar, kefir, yogurt; “Clothes” — caftan, gilet; “Plants” — bergamot, taiga; “Animals” — jackal, irbis; “Tool punishment / Weapon” — kurbash, yataghan [6].

As a result of the analysis of Turkic borrowings were established about 46 word formations with the word “turkey” and 21 word-formations with word “Turkish”, for instance, “turkey-cock”, “turkey foot”, “turkey wing”, “Turkish delight”, “Turkish knot”.

There are several words and word combinations with the beginning of word Turkey from the English Russian phraseological dictionary published in 1984 by A.V. Kunin, who had explained further:

Turk — **турок, турчанка**: 1) young turk- ист. младотурок; 2) шутил. непослушный ребенок; 3) през. дикий, неуправляемый человек; **Turkey** — индюк, амер. жаргон-неудача, провал; **turkey-buzzard** зоол. гриф-индейка; **Turkey-corn** — кукуруза; **turkey red** — ярко красный цвет; **turkey-hen** — индейка; **turkey-poult** — индюшонок; **Turkey-stone** — оселок; **Turkish-delight** — рахат-лукум; **Turkish towel** — мохнатое полотенце; **Turkic** — тюркский; **Turkism** — турецкий образ жизни; **divan** — тахта, *диван* (законодательное, административное или судебное учреждение в некоторых странах мусульманского Востока), *диван* (сборник восточных стихов).

The word “divan” has different meanings in some countries of the Muslim East, such as judicial institution and a kind of furniture. The article from The Design History Society published by Oxford University Press studies the mutual factor of Ottoman Turkish and American interiors in the growth of soft furnishings. Soft furnishings is original in relation to it affects a direct and physical interaction between the part of furniture and the body, although at the same time it is a piece of public space where social interactions took place. The concept of body convenience will provide as a common thread in understanding the origin of the expression “American style” in modern Turkish language and “the Turkish chairs” in Victorian American till 19th century. It is interesting that English vocabulary has several meanings using the words as sofa, ottoman and divan [3].

The analysis of some works of fiction also allows to complete that Turkic loan-words are often used in the following situations:

- to create a certain atmosphere that spreads and points out the specific features of the colorite of the countries of the East and Asia, for example: “It was six in the morning when Mr. Parker Pyne left for Persia after a stop in Baghdad. Completely mad. She lives there at Shiraz in a big native house. She wears Eastern dress. A big divan was placed against the wall and on it reclines a striking figure”.

- using of Turkic borrowing in literary fiction:

catch a Tartar

1) Встретить противника не по силам; получить решительный отпор;

2) Взять в жены сущую фурию, мегеру.

e.g., “A poor good-natured... creatur, as went out fishing for a wife one day and **caught a Tartar**”.

Ch. Dickens, “Barnaby Rudge”, chapter LXXX.

“You must give up flirting, my boy, if I mistake not, you’ll find you’ve **caught a Tartar**”. Fl. Marryat, “The Blood of the Vampire”, chapter XIV.

cold turkey

1) американский жаргон: под влиянием минуты, не раздумывая; без подготовки, без предупреждения.

“You said that you and Kirby went to see Dr.Babb **cold turkey**, that you didn’t telephone or have any appointment”. E.S. Gardener, “The Case of the Screaming Women”, chapter V.

He had been kicked out of NCO School point blank, **cold turkey**. J. Jones, “From here to Eternity”, chapter XXXVIII;

2) американский жаргон: холодный, равнодушный человек.

He was...what we call a grouch-face, a drizzle-puss, a wet blanket, **a cold turkey**. Chapter XXVIII;

3) американский жаргон: легкая добыча, жертва, человек, которого ждет поражение или гибель; что-л. провалившееся, не имевшее успеха.

“Sam,” I said, “I don’t know where to find anybody who would put money into a play that’s already a **cold turkey**”. E. Caldwell, “Call It Experience”, chapter XVIII.

A cold turkey for the enemy — легкая добыча для противников;

4) американский жаргон: лишение наркомана наркотиков (во время лечения); прекращение употребления наркотиков (без медицинского вмешательства).

Joe did a **cold turkey**.

talk turkey

1) вести деловую беседу.

“You can have anything you care to ask for. Anything”, he repeated. “Ah,” said Dr Obispo, “now you’re **talking turkey**.” A. Huxley, “After Many a Summer”, part II, chapter. X.

2) говорить прямо, начистоту.

“I want **to talk cold turkey** to you, man to man!” K. Vonnegut, “Cat’s Cradle”.

turkey-cock

сравнение: **As red as a turkey-cock** — красный как пак. “He was sorry for Mac Gown! There he sat, poor devil! — with every one getting up all round him, still; and **red as a turkey-cock**” [4].

The examples show that linguistic borrowings colour the speech of dialogues in literary fiction widely and are reflected in conjunction with the problems of cultural and socio-economic contacts between countries and people.

Conclusion

The study of foreign vocabulary and linguistic borrowings presents a serious interest for linguistic analysis and other sciences. Purely linguistic issues related to this area are connected with the issues of “purity” of vocabulary, and in many works are reflected in conjunction with the problems of cultural and socio-economic contacts between countries and people. Historians, philologists, public figures, writers, critics have always been keenly interested in the processes of penetration of foreign vocabulary into given language and its further expansion and use, expressing their views on the acceptance or non-acceptance of certain words, and very often these statements and arguments go far beyond the linguistic sphere, expanding to the field of ideology, politics, sociology etc.

At this point of discussion it is necessary to point out that the concept of borrowing indicates the process of moving different elements from one language to another. Different elements are understood as units of different levels of the structure of the languages — phonology, morphology, syntax, vocabulary and semantics [5].

Thus, as a result of communication with different cultures, it is observed that the Turkic borrowed words included in the English language not only enrich it with new concepts that this culture does not have but also underwent morphological and phonetic changes, have lost their previous image and become an integral part of the vocabulary of English language [7].

Co-existence of different languages indicates that borrowing is a universal fact of language, linguistic essence of which allows to determine the absolute or relative chronology and their entry into the system of different languages. Turkisms closely related to the lexical and semantic system of the recipient language expand the corpus of language units of English and other languages, indicating the ways of penetration and the degree of adaptation. This takes into account the regularities of the lexical and phonetic potential of the language. The intensity of contacts between the Turkic peoples and the English and the reflection of interaction processes in the English language contributes to the emergence of turkisms in certain cultural and historical conditions that are characterized by the presence of several thematic groups.

References

- 1 Damaris W., Karürü. Borrowing and Communication in Language: The Impact of morphological Adaptation Processes/ W. Damaris // Educational Journal Education and Research. 2013. Vol 1, № 9. P. 201–210.
- 2 Адилова А.С. Қазақ медиатекстерінің вербалды құрылымы туралы / А.С. Адилова // Қазақ медиатекстерінің вербалды құрылымы туралы Халықар. ғыл.-теор. конф. Алматы, 2018. — Б. 311–316.
- 3 Esma Fatma Bilgin, Ayşe Berrin Yanikoğlu Yeşilyurt. Large vocabulary recognition for online Turkish handwriting with sublexical units // Turkish Journal of Electrical Engineering & Computer Sciences, Faculty of Engineering and Natural Sciences. — İstanbul: Sabancı University, 2018. — P. 20–29.
- 4 Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. — М.: Русский язык, 1984. — 944 с.
- 5 Ойноткинова Н.Р. Демоним «аза» в языке и фольклоре тюрок Южной Сибири / Н.Р. Ойноткинова // Сиб. филол. журн. — 2018. — № 2. — С. 40–53.
- 6 Oxford Dictionary of English Etymology / Edited by C.T. Onions. — “Oxford University Press”, 2004. 1042 p.
- 7 Юлдашева С.А. Влияние заимствований на лексику языка / С.А. Юлдашева // Молодой ученый. — 2016. — № 12. — С. 49–58.

Ш.А. Хамитова, А.С. Адилова, Н.С. Олизько

Ағылшын тіліндегі түркізмдердің пайда болуының тарихи себептері

Мақалада ағылшын тіліндегі түркі кірме сөздерінің бейімделуінің маңызды көрсеткіштері және олардың ағылшын тілінің әртүрлі сөздіктерінде (түсіндірме, этимологиялық, фразеологиялық) бөлінуі, сондай-ақ олардың әртүрлі көркем шығармаларда қолданылуы қарастырылды. Тілдік байланыстар

тілдік, мәдени және тарихи факторлардың өзара әрекеттесуінен көрінеді және мәдениетаралық қарым-қатынастың маңызды процесі болып табылады. Өртүрлі тілдерде тілдік механизм ретінде белсенді қолданылатын түркі лексикалық элементтеріне ерекше назар аудару қажет. Мақалада әртүрлі тілдерді салыстыру нәтижесі жалпыланған, яғни кірме сөздер — бұл тілдің әмбебап фактісі, оның лингвистикалық мәні олардың әртүрлі тілдер жүйесіне кіруінің абсолютті немесе салыстырмалы хронологиясын анықтауға мүмкіндік береді. Алушы тілдің лексика-семантикалық жүйесімен тығыз байланысты түркізмдер ену жолдары мен бейімделу дәрежесін көрсете отырып, ағылшын және басқа тілдердің тілдік бірліктерінің корпусын кеңейтеді. Бұл тілдің лексикалық және фонетикалық әлеуетінің заңдылықтарын ескереді. Түркі кірме сөздері тек түркі сөздерін ғана емес, сонымен қатар көптеген түркі тілдері арқылы ағылшын тіліне енген және ағылшын лексикографиялық көздерінде көрініс тапқан араб және моңғол, парсы, татар, өзбек, қазақ тілдеріндегі лексикалық элементтерді де қамтиды. Осылайша, түркізм ағылшын тіліне түркі тілдерінен немесе өзара туыстық көзіне қарамастан түркі тілдері арқылы енген сөздерге, яғни өз тарихында түркі кезеңі бар сөздерге қатысты.

Кілт сөздер: түркі кірме сөздерінің семантикалық категориялары, ассимиляция, шығыс сөздері, кірме сөздер процесі, әлемнің мәдени көрінісі, ағылшын тілінің сөздіктері.

Ш.А. Хамитова, А.С. Адилова, Н.С. Олизко

Исторические предпосылки возникновения тюркизмов в английском языке

В статье рассмотрены важнейшие показатели адаптации тюркских заимствований в английском языке и их выделение в различных словарях английского языка (толковом, этимологическом, фразеологическом), а также их использование в различных художественных произведениях. Языковые контакты проявляются во взаимодействии языковых, культурных и исторических факторов и представляют собой важнейший процесс межкультурной коммуникации. Особого внимания требуют тюркские лексические элементы, активно используемые в различных языках как языковой механизм. Авторами обобщены результаты сопоставления различных языков и доказано, что заимствование является универсальным фактом языка, языковая сущность которого позволяет определить абсолютную или относительную хронологию их вхождения в систему разных языков. Тюркизмы, тесно связанные с лексико-семантической системой языка-реципиента, расширяют корпус языковых единиц английского и других языков, указывая пути проникновения и степень адаптации. При этом учтены закономерности лексического и фонетического потенциала языка. Тюркские заимствования включают в себя не только тюркские слова, но и лексические элементы арабского, монгольского, персидского, татарского, узбекского и казахского происхождения, которые проникли в английский язык через многие тюркские языки и нашли отражение в английских лексикографических источниках. Таким образом, тюркизм относится к словам, включенным в английский язык из тюркских языков или через тюркские языки, независимо от источника взаимного родства, то есть к словам, имеющим тюркский этап в своей истории.

Ключевые слова: семантические категории тюркского заимствования, ассимиляция, восточные слова, процесс заимствования, культурная картина мира, словари английского языка.

References

- 1 Damaris, W. Karürü (2013). Borrowing and Communication in Language: The Impact of morphological Adaptation Processes. *Educational Journal Education and Research*. Vol 1, № 9. P. 201–210 [in English].
- 2 Adilova, A.S. (2018). Qazaq mediateksterinin verbaldy qurylymy turaly [On the verbal structure of Kazakh media texts]. Qazaq mediateksterinin verbaldy qurylymy turaly Khalyqaralyq gylymi-teoriialyq konferentsiiasy – International scientific and theoretical conference on the verbal structure of Kazkh media texts, p. 311–320. Almaty [in Kazakh].
- 3 Esma Fatima Bilgin, Ayşe Berrin Yanikoğlu Yeşilyurt (2018). Large vocabulary recognition for online Turkish handwriting with sublexical units. *Turkish Journal of Electrical Engineering & Computer Sciences, Faculty of Engineering and Natural Sciences*, 20–29. İstanbul: Sabancı University [in English].
- 4 Kunin, A.V. (1984). *Anglo-russkii frazeologicheskii slovar [English-Russian phraseological dictionary]*. Moscow: Russkii yazyk [in Russian-English].
- 5 Oinotkinova, N.R. (2018). Démonim «aza» v yazyke i folklöre turkov Yuzhnoi Sibiri [Démonym «Aza» in the language and folklore of the Turks of southern Siberia]. *Siberian philological journal*, 2, 40–53 [in Russian].
- 6 *Oxford Dictionary of English Etymology* (Ed. C.T. Onions). Oxford University Press [in English].
- 7 Yuldasheva, S. A. (2016). Vliianie vzaimstvovaniy na leksiku yazyka [The influence of borrowings on the vocabulary of the language]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 12, 49–58 [in Russian].

С.Ж. Шахина*

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: Shahina_S58@mail.ru)

Қазақ өтірік өлеңдерінің құрылымдық қызметі

Мақалада қазақ халық поэзиясының бір түрі өтірік өлеңдердің поэтикасы қысқаша мағынада қарастырылды. Жанрлық атауына байланысты зерттеуші ғалымдар шолу түрінде ғана атап өтіп, ғылыми ой-пікірлер білдіргені болмаса, өтірік өлеңдер арнайы қарастырылған емес. Осы мәселеде қазақ халқының бірде айтылып, көбінесе ғылыми тұрғыдан зерттеуді қажет ететін өтірік өлеңдердің де табиғатын түсініп, тілдік тұрғыдан талдаудың маңызы зор. Ата-бабаларымыздың аманаты ретінде бізге жеткен өтірік өлеңдердің негізінде азаттық, бостандық ұғымдары көтеріледі. Оның сырын өтірік өлеңдердің тіліне терең үңіліп, өнердегі және өмірдегі атқарып тұратын қызметін түсіну арқылы көз жеткізуге болады. Өтірік өлеңдердегі айтылатын сын, әзіл-қалжыңның астарында қоғамға деген таным-түсініктің жатқаны оның поэтикасынан байқалады. Өтірік өлеңдердің құрылымынан ерекше көрінетін ажарлаудың үлгілері эпитет, теңеу, дыбыстық қайталаулардың басым екендігін аңғаруға болады. Ал өлең құрылымының буындық өлшемдері көбінесе он бір буынды қара өлең, балалардың өтірік өлеңдері жеті-сегіз буынды аралас ұйқастармен ерекшеленеді. Бұны өтірік өлеңдердің табиғи болмысын танытатын өзгешелік десе де болғандай. Шапшаң ойлау мен тапқырлықты өнеге тұтқан халқымыз сөз өнерінің бір түрі ретінде оны орынды қолдана алған.

Кілт сөздер: адам, халық, құрылым, тапқырлық, өлең, ауызша, тек пен түр, өтірік, шындық, юмор мен сатира, комедия, өнер тілі, ырғақ, ұйқас, сөз көркемдігі.

Kipicne

Өнердің сандаған салаларының ішіндегі қадір-қасиетінің күштісі — сөз өнері. Бұл тұжырымдар әлдеқашан қалыптасып, зерделі қауымға мойындалған мәселе. Өнерді жасайтын талант болса, оның шеберлігі қалдырған мұрасынан танылмақ. Ауыз әдебиетін жасаушылардың шығармашылығы да өз алдына өнер туралы мағлұматтарды молайтып, асыл сөздің арнасын кеңейтуге ықпал еткендігі мәлім. Халық мұрасын зерттеген ғалымдардың қай-қайсысы болсын, сөз өнерінің мәйегі фольклорда жатқанына екпін түсіре айтқан. Халық поэзиясының түрлері де мейлінше көп екендігі аян. Сол асыл сөздің бір парасы — өлең. Өмірі өлеңмен өткен қазақ халқы поэзиясының аса бай екендігін мойындасақ, соның жұмбақ сырларын көз алдыңызға әкеліп, ой-арман, сезім-қиялға мейлінше еркіндік беретіні — өтірік өлеңдер. «Ауыз әдебиетте өтірік өлеңдер халық драмасы сияқты көңілашу рөлін атқарған тәрізді, өтірік өлеңдер түгелінен комедия, күлкі дерлік.

Егер де күлкінің өзі қайшылықтан, яғни бір затты, оның әдеттегі қасиетіне үйлеспейтін жағдайлармен көрсетуден туды десек, өтірік өлеңдер осы тәсілдерге негізделген. Мұнда өз алдына, өзімен өзі болып жатқан әрі анайы, әрі жабайы, әрі түсінікті, әрі қызық, күлкілі жағдайлар көп-ақ» [1; 142], — дей отырып, жалпы өтірік өлеңдердің пішініне қатысты өз пікірін Ә. Марғұлан былайша білдіреді: «Өтірік өлеңдер бұрынғы заман жастарының арасында әзіл, сықақ ретінде айтылғаны сөзсіз және оның әлеуметтік, көркемдік жөнінен туатын өзгеше, өзіне тән ерекшелігі бар. Мәселен, жалпы өлең тәрізді, өтірік өлеңнің де шумағы төрт жолдан құралады. Берілетін мағыналық өзара қарама-қарсылық, шендестіру әдісімен келетіні, бұл жырдың ерекшелігі тәрізді» [1; 142], — дейді. Бұл пікірдің өтірік өлеңнің бастаулары мен өнерге қатыстылығына байланысты берілген анықтама екендігі талассыз. Ғұлама ғалымның айтқанындай, өтірік өлеңнің күлкіге қатысты туатындығын және онда драмаға тән белгілердің көп екендігін біз алғашқы тарауларда мүмкіндігіміз жеткенше дәлелдеп, өтіріктің өзінде өмір үшін күрес тоқталмай жүріп жататындығын дәйектедік. Ендігі мәселе — өтірік өлеңнің өнер тілімен кестеленіп, көркемдік талғамға жауап беретіндігін түсіндірудің қажеттілігі. Ол үшін ел өтірігінің сөз көркемдігіне қатысты ажарлау, құбылту, айшықтау; өлең өрнегі: ырғақ, ұйқас т.б.; сюжет пен композиция, стиль мәселелерін қарастыру керек деген пікірге тоқталдық.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: Shahina_S58@mail.ru

Теориялық негіздер мен әдістер

Мақаламыздағы зерттеу бағытының әдістемесінің негізін салыстырмалық үрдістер тәжірибесіне сүйене отырып қарастыру барысында негізгі таным-тірек ретінде төмендегі ғалымдардың еңбектеріне сүйеніп, өтірік өлеңдердің поэтикалық болмыс-бітіміне назар аударылды. Зерттеудің теориялық негізіне Ш. Уәлиханов, А. Байтұрсынов, С. Сейфуллин, М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Б. Уахатов, Е. Ысмаилов және т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектері мен мақала авторының ғылыми жұмыстары алынды.

Нәтижелер

Қазақ халық поэзиясының қалыптасуы мен дамуы тұрғысынан сандаған сауалдарға жауап берерлік еңбектер жетерлік. Сол айтылған жайлардан ел өтірігі де қалыс қалмаған. Өтірік өлеңдердегі бейнелі сөз қолданыстары ғалымдар назарынан тыс қалмай, ондағы теңеу, эпитет, метафора, шендестіру, юмор мен сатира және т.б. тәптіштей айтылған. Солай десек те, өтірік өлеңдердің дыбыстық жүйесі, ондағы ырғақ, буын, бунақ, ұйқас т.б. ғылыми тұрғыдан арнайы түрде зерттелмеген еді. Өлеңмен өрнек салу оңай іс емес. Оның шын таланттың шеберлігі арқылы көрініп, халық арасынан бірден бағасын алатындығы белгілі жәйт. Бұл орайда, халық өлеңдерінің түрлері және пішіні туралы тұжырымдардың халқымыздың дарынды перзенті Ш. Уәлиханов еңбегінен басталғанын алдымен атар едік. Айтулы ғалым жыр, жылау өлеңдері, кара өлең, қайым өлеңдерге өзінше түсінік беруге тырысқан. Он бір буынды өлеңнің өзін үш түрге жіктеп, ойын-сауықпен той-думанда айтылатын, әр шумағы төрт тармақты әзіл, әжуа, жұмбақ, айтыс өлеңдерін — қайым өлең, «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» сияқты ұзақ дастандардың әуенін — кара өлең, өз тұсындағы ақындар қолданып жүрген өзге поэтикалық көркем дүниелердің бәрін — өлең» деп атағаны мәлім [2; 162–169].

Халық өлеңдерінің тылсым сырларына бойлаудағы құнды еңбектің бірі — А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы» екендігі айтылып келеді. Өлең жөніндегі ғылыми түсінік бұнда кеңірек баяндалып, ғалым ертеден қалыптасқан халық поэзиясының өзіндік дәстүрін дәлелді түсіндіреді. «Қазақтың кара өлең деп аталған ескі өлеңдерінің бәрінде де үш бунақты тармақ болады» [3; 162], — деген Ақанның тұжырымы ғылымда орынды бағаланып келеді. Бір таласпайтын мәселе кара өлеңнің жеке дербес түр екендігі В.В. Радлов, И.Н. Березин пікірлерінде айтылған. Осы орайда бұл мәселеге қатысты М.О. Әуезов, Е.Ысмаилов, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев, Б. Уахатовтардың пікірлері барлығын ескерте кетейік. Кара өлеңдегі ұйқас пен ондағы бейнелі сөздерге үлкен мән беріп, тұшымды пікірлер айтқан ғалым З. Ахметов болатын [4]. Ежелден келе жатқан кара өлеңнің үзілмес қадір-қасиеті З. Қабдоловтың поэзияға қатысты ізденістерінде де түсінікті жазылған еді [5; 264–265]. Өлеңнің тақырып аясы, болмыс-бітімі, сазбен қалыпты байланысы А. Сейдімбектің арнайы зерттеуінде толық түсіндірілген [6]. Осы еңбектердегі айтылған дәйекті тұжырымдардың бір негізін өтірік өлеңдер де анықтай түседі. Ел өтірігінің үлкендер арасындағы айтылатын түрлері кара өлең табиғатына жауап береді. Өтірік өлеңнің классикалық үлгісі «Қырық өтіріктің» сөзімізге дәлел болатындығын төмендегі шумақтар бере алатындай.

Мысалы:

Сауысқан алып ұшты бөлтірікті,
Айтпаймын қыз берсең де өтірікті!
Шіркіннің тепкісінің қаттысын-ай,
Бір қызды шыбын теуіп өлтіріпті!
Қоянның шаңырақтай омыртқасы,
Көнектей көлбақаның жұмыртқасы.
Болғандай енді өтірік несі қалды,
Түбінен шау қияқтың ердің қасы [7; 99].

немесе:

Өтірікті айтпаймын ең басынан,
Арқан естім бозторғай шудасынан.
Алты инелік, бес торғай той қылыпты,
Киіт кидік солардың құдасынан, —

дегендегі шумақтардың кәдімгі он бір буынды қара өлең екендігін аңғарамыз. Жоғарыдағы шумақтардың бәрі де 11 буыннан тұрып, үш бунақты тармақ құрайды. Дәлелді болу үшін былайша нақтылай көрсетейік:

Сауысқан // алып ұшты // бөлтірікті,
Айтпаймын // қыз берсең де // өтірікті!
Шіркіннің // тепкісінің // қаттысын-ай,
Бір қызды // шыбын теуіп // өлтіріпті!

Келесі шумақ:

Қоянның // шаңырақтай // омыртқасы,
Көнектей // көлбақаның // жұмыртқасы.
Болғандай // енді өтірік // несі қалды //,
Түбінен // шау қияқтың // ердің қасы //.

Осылайша он бір буынды, үш бунақты, төрт тармақ арқылы берілген өтірік өлеңдердің қара өлең түріне жауап берудегі негізгі ерекшеліктері, біздіңше, мына жайларға байланысты болса керек. Біріншіден, өтірік өлеңнің белгілі бір әуенмен айтылу әуезділігі келісті болып, кең тынысты орындалу мәнерінен көрінеді. Екіншіден, ұйқастың мейлінше оралымды келіп, айтушыға алғашқы екі жолда белгілі ойды білдіріп, соңғы екі тармақта тұжырымдауға толық мүмкіндік беруінен дегеніміз дұрыс секілді. Оған жоғарыдағы шумақтардың $a - a - b - a$ болып келуі дәлел болады.

Халық поэзиясындағы өтірік өлеңдердің табиғатындағы осы бір ерекшелік бізге өтірік өлеңдерді айтушылардың негізінен ақындар екендігін анықтап, ақындар шығармашылығының тақырыптық мүмкіншілігінің жоғары болғандығын тағы да дәлелдеп береді. Анықтай түссек, кәдімгі ақындар айтысындағы қара өлең өрнегінің өтірік өлеңде айрықша көрінуі, өнердегі қолтаңбаның иесі кім екендігін анықтай түсуге көмектеседі екен.

«Қазақ поэзиясында бұл ұйқастың жан-жақты орнығып, мол қанат жайғаны тегін емес. Ол қазақ тілінің табиғатына, сөйлем құру өзгешелігіне бірден-бір сәйкес келетін, нағыз төлтума ұйқас. Он бір буынды өлеңде де жиі кездесетін ұйқас өрнегі осы» [8; 128], — деген қара өлеңге қатысты ғалымның пікірінің дәлелді айтылғанына өтірік өлең ұйқасын қарастыру арқылы көз жеткіздік. Әрине, бұл пікір өтірік өлеңдердің ересектер арасындағы айтылу ерекшеліктеріне қатысты мәселе. Өтіріктің жас өспірімдер арасындағы өтірік бәс, өтірік мақтан, өтірік талас, өтірік ант түрлерінде өлең ұйқасы, буын, бунақ және тармақтардың өзгеше болып келетіндігін байқаймыз. Бұнда да өзіндік ерекшеліктер байқалады. Ол үшін бірнеше мысалдар келтірейік:

1. Аяқтағы суға ағып өлейін, (11)
Көнектегі суға кеуіп өлейін. (11)
Екі елі жардан ұшайын, (8)
Иманым жанымды ұрсын. (7)
Екі қолым санымды ұрсын (8)
Желкем шұңқырын көрмейін (8)
(Өтірік ант)

2. Алты ана қасқыр, (6)
Алты бала қасқыр (6)
Он екісі жиналып, (7)
Бір тырнаны жеген екен. (8)
Ол тырнадан бір жілік қалған екен. (11)
Ол жілікті кішкене дейін десем, (11)
Алты қанат ақ ордаға тіреу екен. (12).
Ол ақ орданы кішкене дейін десем,
Алты ақ нарға, алты қара нарға жүк екен.
Ол нарларды нәзік дейін десем,
Аспанмен сөйлескен бәйтеректің басын шалған екен.
Ол бәйтеректі қысқа дейін десем,
Ертемен ұшқан тұрымтай,
Кешке басына жетпей қонған екен.
Ол уақытта күн қысқа ма дейін десем,
Таңертең қашқан сиыр кешке бұзаулаған екен.

3. Бота отырып шіреніп,
 Борсық айдап кемені.
 Бытпылдықтап бір елік,
 Бура мініп келеді.
 Инелікке атастырып,
 Изенді жеді арыстан.
 Ителгіні састырып,
 Ит боп үрді сауысқан.

Буын сандары әртүрлі болып келген жоғарыдағы алғашқы шумақта негізінен екпін күшті, сол екпіннің күштілігінен өлеңге бәлендей нұқсан келіп тұрған жоқ. Кәдімгі ерікті ұйқас арқылы өрілген өлеңнің әртармағы белгілі ойды білдіріп, барлық тармақ сол ойды тиянақтай түсуге қызмет етеді екен. Көне дәуірлерден бізге жеткен халық поэзиясындағы дәстүрдің беріктігі өтірік өлеңдерде де көрініп, оның қай аймақтан жазылса да өзгермейтіндігін өтірік ант та көрсетіп тұр. Бұнда көне жыраулық поэзияға жақындық баршылық. Ақынның қайта-қайта ескі дәстүрге оралып отырғандығы зерттеушілер пікірінде айтылса, сол пікірдің дұрыс екендігін балаларға арналған өтірік өлеңдерден де көреміз. Жас өспірімдерге түсінікті болу үшін әрбір тармақта тиянақтылық сақталып, шумақтың бәрі айтылмақ ойды ерекшелей түсуге бағытталған. Өлеңнің барлық құрылымы ырғаққа құрылған. Мәселен, бірінші, өлеңнің басқы буындарында да, ортаңғы буыны мен соңғы буындарда да ұйқас сақталған. Оны былайша көрсетуге болады:

Басқы буындар: аяқтағы, көнектегі, екі елі, иманым, екі қолым, желкем.

Ортаңғы буындар: суға ағып, суға кеуіп, жардан, жанымды, санымды, шұңқырын.

Соңғы буындар: өлейін, өлейін, ұшайын, ұрсын, көрмейін.

Өлеңдегі ырғақтың күштілігі осында тұр. Себебі бұнда барлық тармақтардағы буындар ұйқасқа негізделіп, екпінді күшейте түскен. Ал бұл ерекшеліктің сөзсіз ырғаққа байланысты екендігі белгілі. Осы ант бүгінге дейін балалар арасында айтылып, ойын үстінде бір-бірін сендіруге септігін тигізіп келеді. Бұл орайда дарынды ғалым Ш. Уәлихановтың мына бір пікірі орынды айтылған: «Суырып салма ақындардың зерделілігі арқасында барлық көне жырлар тілінің ескілігіне, жаңа ұрпаққа түсініксіз сөздердің молынан ұшырасуына, кейіпкерлері жайлы айтылатын тарихи деректерге қарағанда бұлардың көпшілігі Алтын Орда заманында туған, бізге бұрмаланбаған, бұзылмаған қалпында жетті. Көне аңыздар мен хикаялардың саф таза күйінде сақталуы таң қаларлық жай, ал осы үлгілердің, әсіресе эпикалық шығармалардың Сахараның өзара шалғай шеттерінде де бірдей жырланатыны, салыстыра келгенде бұлардың бір нұскасынан екінші нұскасының ешқандай айырмашылығы болмауы тіпті ғажап құбылыс. Қанша таңқаларлық боп көрінгенімен де бұл — күмәнсіз факті» [2; 391]. Бұл тұжырымның негізгі түйіні дәстүрдің беріктігін аңғартады. Көлемді эпикалық шығармаларда түрлі қоспа, толықтырулар болатындығы анық. Әйтсе де шағын жанрлардың өзгеріссіз қалатындығын бесік жырлары, бақташылық өлеңдерден және т.б. аңғаратынымызды жарияланып жатқан мәтіндерден білуге болады. Соның бір көрінісі балаларға қатысты өтірік өлеңдерден аңғарылады екен.

Екіншіден, өлең тармақтарындағы буын сандары біркелкі емес. Бұл ерте дәуірдегі ерікті ұйқас түрін еске түсіреді. Көне бақсы сарыны, жырау толғауы мен термелеріндегі ұшырасатын ұйқас желісі көз алдыға келеді. Бұндағы басты бір ерекшелік өлеңнің жыраулар туындысы секілді дидактикалық үлгіге құрылып, өтіріктің өзімен өсиет айтуында жатыр. Өлеңнің әрбір тармағының «а» әрпімен басталуының өзі де жыраулық поэзияға тән екендігін дәлелдей түсетіндей. Мәселен, алты ана қасқыр, алты бала қасқыр, алты қанат ақ ордаға тіреу екен, алты ақ нарға, алты қара нарға жүк екен т.б. тармақтар бұны нақтылап тұр. Бұнда астарлы ұғым, тәрбиелік мән-мағына жатқандығын аңғару қиын емес. Күштінің әлсізге жасаған қыастығының тұспалдай беріліп тұрғаны мәлім. Өлеңнің тақпаққа өрілуі және астарлай мәтелмен айтылуы шешендік толғаудың жұмбақ түрімен сәйкеседі. Бұл туынды жаңылтпаш секілді баланың тілін ұштауға да қызмет ете бермек.

Балаларға қатысты үшінші өлең жеті-сегіз буынды шалыс ұйқасқа құрылған. Мысалы:

Инелікке атастырып (8),
 Изенді жеді арыстан (8)
 Ителгіні састырып (7),
 Ит боп үрді сауысқан (7).

Мұндағы ұйқас түзілісі *б, б, а, а* болып шыққан. Балалардың мазақтама түрінде айтылатын өтірік өлеңдердің негізгі дені осы пішінді қабылдаған. Айталық:

Нәйім — нәйім бауырсақ (7), б
 Бауырсақты қуырсақ (7). б
 Жақсы бала малсақ (6), а
 Жаман бала ауылсақ (7). б

Кей өлең тармақтары шұбыртпалы ұйқасқа құрылған. Мұндай ұйқас арқылы жасалған төмендегі өлеңде балалардың әзіл-қалжыңы бірден дараланады. Мысалы:

Торғай жасап көмірден (7), а
 Торғай шықты жекпе-жек (7). а
 Топырақты кемірген (7), а
 Тоты қалды өкпелеп (7). а
 Күйкентай мен кекілік (7), а
 Көкекті ертіп қасына (7). а
 Келіп жетті секіріп (7), а
 Күркетауық қасына (7). а

Бұл өлеңдердің айналадағы жұмбақ дүниені түйсініп, өмір жайындағы түсінік қалыптасқанда шығарылғаны талассыз.

Бүгінгі ғылыммен техника жаңалықтары да өтірік өлең тақырыбына айналып, балаларға соны біліп, үйрену керектігін ескертеді. Мәселен:

Поезға арттым жалғыз қауырсынды,
 Тарта алмай тепловоз ауырсынды.
 Тышқанға коса тіркеп беріп едім,
 Жүйткіді әлгі поезд дауыл сынды.

немесе:

Бір күні, күн шыққан соң, таңда тұрып,
 Ойыншық — резинка шарға мініп,
 Жөнелдім қуып екі жер серігін,
 Дем алдым ай қасында жолда отырып [9].

Сонымен, белгілі ақындардың ойын-сауық кезіндегі айтқан үлкендер арасындағы өтірік өлеңдерден балалардың мазақтама, әзіл-күлкі ретіндегі айтылатын өтірік өлеңдері арасындағы айырмашылық өлеңнің поэтикалық болмысынан да көрінеді екен. Ересектер арасындағы өтірік өлеңдер негізінен 11 буынды қара өлең ұйқасына құрылса, балалардың өтірік өлеңдері 7–8 буынды шалыс ұйқас, шұбыртпалы ұйқасқа негізделетіндігіне көз жеткіздік. Кейде буын саны одан да көп өлең өлшемі балалар өлеңінде ұшырасып жатады. Бұның негізгі қисынын өлеңдердің тапқақтап айтылып, балалардың психологиясына сай дәлдікпен жеткізілуінде деп түсінген жөн. Балаларға қатысты айтылатын жоғарыдағы талданған өлеңдердің бәрінде теңеу мен шендестіру бар. Буын саны соншалық көп болып жатса да, өлең сөзі түсінікті, барынша әсерлі көрінеді. Өзінің баласы Тиланшахқа арнайы жазған туындысында Қайқаус былай депті: «Мәселен, ақындыққа қажетті тәсілдерге мына төмендегілерді жатқызуға болады: сөздегі үндестік, теңеу, пішіндеу, қайталау, дамыту, ұлғайту, теңдестіру, құбылту, астарлау, ажарлау, айшықтау, шендестіру, үзінділеу, асқақтату, жұптау, түйдектеу, баяулату, перделеу, қалыптау, кейіптеу, мегзеу, ырғақтау, бейнелеу, табу, бұрмалау, егіз ұйқас пен мадақтау сияқтылар.

Жалпы сөзің өрелі әсерлі болсын десең, қыздырма қызыл сөзді қыстыра бермей, мүмкіндігінше жақсы теңеулер мен балама сөздерді барынша көп пайдалан» [10; 117], — деген кеңес айтады. Айтылған жайлардың бәрі де өлеңнің өнерлік болмысына қатысты екендігі дау туғызбайды.

Талқылау

Қазақтың өтірік өлеңдері де алғашқыда ауызша тарап, ұрпақтар зердесіне айтушылар арқылы тоқылып қалды. Ел өтірігі жай көңіл көтеру үшін емес, «мұның түп нұсқасы әзіл-оспаққа, өткір сынға құрылған. Сонымен қатар мұнда қиыннан қиыстырылған тапқырлық, ойдың өткірлігі мен логикалық күштілігі сарапқа түседі» [11; 362], — деген тұжырымға ден қойғанымыз жөн.

Халық поэзиясының бір саласы болып табылатын өтірік өлеңдердегі негізгі басты белгі — ақылды және ақылсыз адамдардың мінез-құлқын жұртқа жария етіп, оны әзіл-оспақ арқылы сынау болып келеді. Өтірік өлеңдегі осындай ерекшелік оны айтушылардың стильдік қолтаңбасын анықтап бере алатындай. Өтірікті айтушы Тазшаға тәкаппар ханды жеңгізуі, «Кірпік шешен» атты өлеңде

кедейдің бәйге алуы, «Бүркітте» бүкіл елді аңшылықпен асырау, «Кер бие, торы құлын» атты өтірік жырда алаяқ, алыпсатар саудагерді Мейірманның ақылы асып алдап соғып, кер биені қолға түсіруі, «Шыбын» атты жырдағы бүкіл ауылды қарық қылған аңшының жомарт пейілі т.б. ақыл мен ақымақтың тайталасына, адамдық пен адалдықтың күресіне құрылғаны — барлығы да өтірік өлеңнің мұрат-мақсатын көрсетіп бере алатындай. Қажет десеңіз, балалардың мақтаны, алдап түсіретін өтірік анты да осы бір мақсатқа бағынған демекпіз. Өтірікті айтушы осыны жеткізуде шындық пен өтірікті тайталастырады. Ол үшін шендестіру басты орынға шыққан. Өтірік өнер жасаушының өнерінің өзі осы бір тұжырымға тіреледі. Алайда заман өзгереді, қоғамдық болмыс жаңаша сипат алғанда да өтірік өлеңдегі ең басты ерекшеліктің өзгермейтінін түсінуге әбден болатындай. Тек жаңаша теңеу, кейіптеу, әсірелеу, айшықтау және т.б. өзгеріп отыратындығына құлақ асқан жөн. Бұл, әсіресе, балалар арасындағы өтірік өнер бәсекесінде айрықша анықтала түседі.

Жағымсыз әдет-ғұрып өтірікке айналғанда, оның қаһармандары сүйкімсіз жәндіктер әрекетімен ауыстырылып барып, өткір сынға ілігеді. Мысалы:

Шымшықтың күмбез еттік қу басынан,
Масаның арқан естім шудасынан.
Қырық қарға, отыз сона құда түсіп,
Инелік киіт киді құдасынан.
Беріпті бақа қызын көбелекке,
Жүріпті қара шыбын жеңгелікке.
Бір туын құмырсқаның ұстап сойып,
Той қыпты, ат шаптырып төңірекке.
Бай болдым төрт түлікке тұмай жатып,
Бабама қалың бердім бәрін сатып.
Білімін мал жиюдың ерте біліп,
Сондықтан кедейлікке қалдым батып.
Қайныма қарға мініп ұрын бардым,
Күйеуден өзім қатар бұрын бардым.
Айғырын шегірткенің ұстап мініп,
Алдына қайын атамның қырындадым.

(Қырық өтірік) [12; 84]

Осындағы аталатын шымшық, маса, қарға, сона, инелік, көбелек, шыбын, шегіртке — бәрі де ұнамды іс-әрекеттің белгісін жасай алмайды. Ақын теңеу, көріктеу, шендестіру (антитеза), әсірелеу негізінде сын садағын «күнде ойын, күнде той» арқылы өтіп жатқан тірлікті өтірікпен әдемі үйлестіреді. Бұнда «отыз күн ойын, қырық күн тойын» қылатын, сонымен бар уақытты өткізетін өмір бір сыналса, екінші, ата дәстүрімен жасы келгенге берілетін киіт кигізу, үшінші, қыздың жеңгелерінің арадағы делдалдығы шыбынның іс-әрекетіндей екендігі жеріне жеткізіле сыналады. Әрине, той болған соң мал сойылады, момын қойдың көндім байлығы құмырысқаға ауыстырылып, барлық жиған-тергеннен бір-ақ күнде айрылып қалудың келекеге айналғанын өлеңнен тану қиын емес. Күйеудің де ептісі мен есері бар. Астына ат мінген соң, желік бітетін тірлік шегірткенің айғырына мініп, қайын атаға қырындаудан танылмақ. Сөйтіп, елді күлкімен кенелтудің түп төркіні масқаралау, келекелеу екендігі өтірік өлеңнің дәстүрлік белгісін толық таныта түседі. Осы бір дәстүр көрінісінен өтірік өнер бәсекесінің ауытқымай, даму үстінде болғанын тануға әбден болады. Сөзіміз дәлелдірек болу үшін төмендегі өлең шумақтарына жүгінейік:

Шымшықтың шылым қылдым қу басынан,
Бозторғай шідер түйдім шудасынан.
Бір өзіме қарайтын мың торғай бар,
Ешкім менің бай емес бір басымнан.
Бозторғайдың жүзі жүр жұлмасынан,
Токитұғын қап, шапан шудасынан.
Торғай тұрып қатыным түйе іздейді,
Болады екен олағы ұрғашыдан.
Бит айтады сіркені қатыным — деп,
Сірке айтады жейдені шатырым — деп.
Бит өлгенде бұл сірке не деп жоқтар,
Ақ тырнақпен алысқан батырым деп [7; 34].

Дәстүрдің өзіндік қалыптасу сыры деген — осы. Бұл заңдылықтың бүгінде толысып жатқандығы ақиқат. Осы орайда М. Тілеужановтың мына бір пікірі дәлелді айтылған: «Әдетте стиль мәселелері жанрға, образ жасауға да, кейіпкерлерді сөйлетуге де байланысты, күлкі де, уақыт та стиль құрайды», — дей отырып: «Халық әдебиеті стилі әлі баянды зерттелген жоқ. Ертегі стилі дегенде, бір ертекші қаһармандық образдар жүйесін жасаған, ал енді бір ертекші ойлы, дана адамдар образын жасаған, үшіншісі ылғи да тапқырлық, шешендікке құрылған образдар жүйесін жасаған ертегілерді көбірек айтады, жақсылап айтады, ертекші оған өз мінезін де қосуы мүмкін, ол ылғи да топастықты, сараңдықты сынаған ертегілерден де айтушының кім екендігі не ойлы сөздерінен, не қуақы сөйлемдерінен байқалып отырылады. Тазша туралы, бай қыздары туралы ертегілерде де күлкі реңктері алуан түрлі. Оларда да айту мәнері, тыңдаушылардың әсері мықты стиль қалыптастырады» [13; 59]. Бұл пікірдің өтірік өлеңге де қатысы бар екендігі талас тудырмайды.

Қазақ эпосындағы батырға лайықты тұлпар бейнесі өтірік өлеңде де жасалған. Өтірік өлеңдегі тұлпарлар «Кірпік шешен», «Торы құлын», «Торы тай», «Жасыл қоңыз», «Борсық» болып кете береді. Мәселен, Тайбурыл Қобыландыны қырық күншілік Қазанға бір күнде жеткізуге уәде береді. Құртқа Қобыландыға атының қырық бес күндік кемдігі барлығын айтады. Өтірік өлеңнің жырдағы осы бір сәтті дәл тауып, былайша бергендігін көреміз:

Керала кірпік шешен мініп алдым,
Бүлдірге, қамшымды іліп алдым.
Қырық бес тақта қағаздан киім жасап,
Қырық түйме тақтырып киіп алдым.
А құдайлап, мал айтып, шықтым жолға,
Өтірік жоқ жамағат, таза тыңда.
Мінгенім кірпік шешен болғаннан соң,
Ер жігітке қырық күндік жол қиын ба?
Құбыланы бетке алдым қисақтанып,
Кірпік шешен жорғалайды қипақтатып.
Етігіммен омбы қар сауылдатып,
Шауып кетіп барамын бұрқыратып.
Шауып келем дауылдай дәуірлетіп,
Әр ауылдың иттерін шәуілдетіп.
Қырық бес күндік ұдайы ұзақ жолға,
Қырық бес сағат ішінде бардым жетіп.
Ол жерде ұлы жиын той бар екен,
Бәйгесіне жеті мың қой бар екен.
Кераланы қосуға осы тойға,
Жәкенде де аз ғана ой бар екен.

Бұдан өтірік өлең айтушы ақынның батырлық жырларды жақсы білетіндігін көреміз. Өтірік өлеңді айтушының бірі — Мейірман ақын. Ойын-сауық кезінде елді күлкіге кенелту үшін эпикалық өтірік жыр туғызып, оны айтуда дәстүрлі эпос үлгілерін қажетіне жаратуды өтірік жыр үзінділері толық дәйектей түседі.

Өтірік өлеңдердегі ендігі бір мәселе сауда-саттыққа байланысты. Ақылын асыру үшін түрлі айлакерлік, қулық істер арқылы елді алдап, сүліктей соратын саудагерлердің іс-әрекеттерін аша отырып, өтірікші оларды тақырға отырғызады. Сөйтіп, ел алдында мерейі өсіп, жұрттың ықыласына бөленеді. Мысалы:

Серік боп құрылтаймен қылдым сауда,
Айналды бұл саудамның арты дауға.
Борсыққа жарап жүрген міне шауып,
Ұрандап бір бүйірден тидім жауға.
Үш жаста мергеншілік кәсіп қылдым,
Ши оқпен мың құланды атып қырдым.
Ауынан өрмекшінің кілем тоқып,
Ұялмай 190-ға сатып тұрдым.

Шендестіру арқылы антонимдермен берілетін өтірікшінің сөз түйіні мынадай:

Сарт кеткен соң саудамды есептеймін,
Тотияйын, ашудас кесектеймін.
Кәрі атыма жас бие, бұйым алып,
Сауда сайын сартты өстіп жесек деймін.
Ойласам бес қаламы о да бір қой,
Қырық күшәла, тамыр дәрі бір қой боп,
Бұл былай тұр.
Айна-тарақ, ине-жіп, қалампырды,
Жігіттер, о не болар есептей ғой.

Өтірік өлеңдердегі кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынастардың күлкіге құрылып, тұрмыс-тіршіліктегі іс-әрекеттердің үнемі сабақтасып келетіндігі бұдан өз дәлелін тауып тұр.

Қорытынды

Сөйтіп, тексерудің қорытындысында өтірік өлеңге қатысты мынадай басты тұжырымдарға тоқталдық:

1) қазақ фольклорында «өтірік өлең» және «өтірік әңгіме» атты екі жанрдың болғандығы талас тудырмайды. Бүгінге дейінгі жинақталған ел өтірігі бұны сөзсіз дәлелдейді. Ел өтірігіне назар аудару ХІХ ғасырдан басталып, ХХ ғасырда жүйелеу мәселелері қолға алынған. Қолдағы бар ел өтірігі ішіндегі қомақтысы — өтірік өлеңдер.

2) Өтірік өлеңдер өз бастауын тұрмыс-салт өлеңдерінен алып, елдің ойын-сауық кезеңдерінде қалыптасып отырған. Көпшілікке керемет әсер еткен өтірік өлеңдер өзінің қалыптасу барысында, ең алдымен, жастардың арасында жылдам дамыған. Балалардың түрлі ойындары кезінде айтылып, дәстүрге айналып үлгерген.

3) Өтірік өлеңдер тек қана балалар шығармашылығының нәтижесі деген тұжырым бір жақты айтылған. Сөз өнеріне толық жауап беретін өтірік өлеңдер алдымен үлкендер арасында туындап, жеткіншектер арасына ауызша тез тарап отырған. Шапшаң ойлау, тапқырлықты өнеге тұтқан халқымыз сөз өнерінің сандаған түрін түлетіп, кәдесіне жарата білген. Соның бір дәлелі ел өтірігінен көрінеді.

4) Қазақ ауыз әдебиетіндегі жаңылтпаш, бесік жыры, ертегі, шешендік жұмбақ, жауап сөздер, айтыс үлгілері, мақал-мәтел, жұмбақтардың өтірік өлеңдермен байланысы бар. Сөзді астарлап, ащы мысқыл, әжуа-кекесінмен берудегі өтірік өлеңдердің болмысы мен бітімі бұны толық айқындай түседі.

5) Өтірік өлеңнің ең басты белгісі — өлеңге бір ауыз шындық коспай, ақиқат шындықты негізге ала отырып, болмысты керісінше түсіндіру арқылы жаман әдеттен арылту. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін өтірікші өлеңде үнемі шендестіру, теңеу, көріктеу, әсірелеу арқылы елді күлкіге кенелтеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ әдебиетінің тарихы. І том, 1 кітап. — Алматы: Ғылым, 1960. — 740 б.
- 2 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. / Ш. Уәлиханов. — Алматы: Жазушы, 1985. — 560 б.
- 3 Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер / Құраст.: Ә. Шәріпов, С. Дәуітов. — Алматы: Жазушы, 1989. — 320 б.
- 4 Ахметов З. Казахское стихосложение / З. Ахметов. — Алма-Ата: Наука, 1964. — 128 с.
- 5 Қабдолов З. Сөз өнері / З. Қабдолов. — Алматы: Қазақ университеті, 1992. — 352 б.
- 6 Сейдимбеков А. «Қара өлең» как жанр в традиционной лирике / А. Сейдимбеков. — Алматы, 1972. — 119 с.
- 7 Жансүгірұлы І. Өтірік. (Ел әдебиетінен жинақ) / Баспаға әзірлеген Т. Әлібек, С. Шахина. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2001. — 63 б.
- 8 Ахметов З. Өтірік өлеңдер / З. Ахметов. — Алматы: Ана тілі, 1996. — 240 б.
- 9 // «Балдырған» журналы. 1958. № 2.
- 10 Уәлиханов Ш. Таңдамалы / Ш. Уәлиханов. — Алматы: Жазушы, 1985. — 720 б.
- 11 Қабуснама. — Алматы: Балауса, 1992. — 60 б.
- 12 Шахина С.Ж. Қазақтың өтірік өлеңдері / С.Ж. Шахина. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2004. — 98 б.
- 13 Тілеужанов М. Ел әдебиеті / М.Тілеужанов. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 176 б.

С.Ж. Шахина

Структурные особенности казахских небылиц

В статье рассмотрен один из жанров казахского фольклора — небылицы. Предложен краткий обзор научной литературы по теме исследования, анализ которой показал, что небылицы ранее не становились предметом специального исследования. Сегодня, в эпоху независимого Казахстана, изучение смысла, который несут в себе небылицы, особенно актуально, ведь в них ставятся проблемы свободы, независимости, борьбы за свои гражданские права. Анализ языковых особенностей небылиц позволяет сделать вывод о том, что под их шуточной формой, различными намёками скрываются сатирические мотивы, выражено критическое отношение к тем или иным сторонам общественной жизни. К характерным изобразительным средствам небылиц относятся эпитеты, сравнения, звуковые повторы. Наиболее распространенным стихотворным размером является одиннадцатисложный «кара өлең». Детские стихи-небылицы отличаются смешанными семи-, восьмислоговыми рифмами. В небылицах ярко отражены скорость мышления исполнителя, его находчивость и умение импровизировать.

Ключевые слова: человек, народ, структура, находчивость, стих, устно, происхождение, вид, ложь, правдивость, сатира и юмор, комедия, язык искусства, ритм, рифма, художественное слово.

S.Zh. Shakhina

Structural features of Kazakh tall tales

The article considers one of the genres of Kazakh folklore — tall tales. A brief review of the scientific literature on the topic of the study is offered, the analysis of which showed that tall tales did not become the subject of special research. Today, in the era of independent Kazakhstan, the study of the meaning that tall tales carry is especially relevant, because they pose the problems of freedom, independence, and the struggle for civil rights. The analysis of the linguistic features of tall tales allows us to conclude that under their humorous form satirical motives and a critical attitude to certain aspects of public life are hinted on. The characteristic artistic means of tall tales include epithets, similes, and sound repetitions. The most common verse size is the eleven-syllable kara olen. Children's poems-tall tales are distinguished by a mixed seven-eight-syllable rhyme. The fables reflect the quickness of the performer's thinking, resourcefulness, and the ability to improvise.

Keywords: person, folk, structure, inventiveness, verse, oral, origin and appearance, lie, truth, humor and satire, comedy, language of art, rhythm, rhyme, art of words.

References

- 1 Qazaq adabietinin tarikhy. 1 tom, 1 kitap [The history of Kazakh literature. Vol. I, issue I.]. (1960). — Almaty: Gylm [in Kazakh].
- 2 Ualikhanov, Sh. (1985). Tandamaly [Chosen]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 3 Sharipov, A., Dauitov, S. (Eds.). Baitursynov A. Shygarmalary: olender, audarmalar, zertteuler [Works: poems, translations, research]. (1989). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 4 Akhmetov, Z. (1964). Kazakhskoe stikhoslozhenie [Kazakh versification]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 5 Qabdolov, Z. (1992). Soz oneri [Word art]. Almaty: Qazaq universiti [in Kazakh].
- 6 Seidimbekov, A. (1972). «Qara olen» kak zhanr v traditsionnoi lirike [«Kara olen» as a genre of traditional lyrics]. Almaty [in Russian].
- 7 Alibek, T., Shahina, S. (Eds.). Zhansugiruly I. (2001). Otirik [Tall tales]. Qaragandy: QarMU baspasy [in Kazakh].
- 8 Akhmetov, Z. (1996). Otirik olender [Tall tales]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 9 // «Baldyrgan» zhurnaly [Magazine of «Baldyrgan»]. (1958). 2. Almaty [in Kazakh].
- 10 Ualikhanov, Sh. (1985). Tandamaly [Chosen]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 11 Qabusnama, (1992). Almaty: Balausa [in Kazakh].
- 12 Shahina, S. (2004). Qazaqtyn otirik olenderi [Tall tales of the Kazakh people] Qaragandy: QarMU baspasy [in Kazakh].
- 13 Tileuzhanov, M. (1992). El adabieti [Folk literature]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].

A.Zh. Mashimbayeva*, G.S. Suleeva, A.T. Yessetova

Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty,

Republic of Kazakhstan

(E-mail: mashimbaeva@mail.ru, suleeva71@mail.ru, esimail5577@gmail.com)

Suggestion and pragmatics of ‘tilek-bata’ words in Kazakh language

This article is devoted to the suggestion and pragmatics of the wishes-blessings words (tilek-bata), which belong to the folklore heritage of the Kazakh people. The words of wishes-blessings of the Kazakh people are the linguistic heritage of the ancient Kazakh culture, one of the linguistic sources that determine the identity of the Kazakh ethnic group. It is obvious that the abundance of words of blessing in today's colloquial speech and works of art is not only a language puzzle that has been stored in the memory of people for centuries, but also a pattern of speech that occupies a special place in our modern world. It reflects the worldview, life attitudes, and everyday life of the Kazakh mentality in the course of historical language development. A characteristic psychological feature of folk art is the belief in the power of the word. In this regard, the consideration of the wishes-blessings in linguistics in the direction of suggestion linguistics is an anthropocentric necessity in modern linguistics, as “the knowledge of a person within a language”. When studying the suggestion of wishes-blessings, there is a need to consider both the magical power of wish-blessing words and the pragmatic impact.

Keywords: suggestion, pragmatics, tilek-bata, wishes-blessings, oratorical speech, to give blessings, thankful wishes, curse, magician, dream interpretation, sage.

Introduction

Suggestion was initially generated from a specific purpose, and was used to carry out certain activities. Its pre-scientific period covered the ancient time up to the middle of XIX century. The suggestion of this period is manifested in the images of sages, healers, and magicians. They were limited to healing and religious prayers. Sages, healers, and magicians created the text of prayers from the words and word combinations that only they could understand. Apart from activities like building a fire, moving in circles around fire that are peculiar to magic and healing activities, the wishes of prayer and worship constituting the source of magic and healing activities were used. These activities were also used to raise the healers and magicians' credibility among the folk, and to make the folk worship them. The analogue of the word “magician” in ancient Persian language is “magush”. In ancient Iran, Zoroastrianism sages were called “magush”. They practiced magic and soothsaying.

The words of prayer used for healing, bewitching, casting a spell in Eastern and Western countries are similar to “arbau” (verbal charms) used by baksy in Kazakh nation. There are only some ritual differences. The scientist Sh. Walikhanov: “Arbau in Kazakh means incantation. Arbaushy is a person who is able to save a man from different magical forces, diseases by speaking or singing verbal charms. To check the power of these charms Kazakhs used to use them on a snake. If “arbau” words had real power, the snake would die. Generally, the initial meaning of this word is incantation. The Kazakhs also use the Persian word “sykhyr” (magic)” [1: 61].

The livability of ‘tilek-bata’ words through centuries is the manifestation of national suggestion. The Kazakh proverbs “жақсы сөз — жарым ырыс” (a good word is half of blessing), “батаменен ел көгереді” (bata makes the homeland flourish) were created from the belief in the magical power of ‘bata’ (blessing) words in elimination of dishonor and adversities and bringing welfare. That is, if other nations came to realize the secret of suggestion through incantation, magic, Kazakhs did it through belief in shamanic secrets, superstition, and it led to the emergence of different superstitious beliefs and taboos. There is a very strong power of belief not only in their language information, but also in everyday activities. The scientist Kh. Kustanaev: “Kazakhs teach their children to speak in the first place. For that purpose, they fed the children the bread broken by orators and beys (leaders), made them lie down and roll over in these people's

*Corresponding author's e-mail: mashimbaeva@mail.ru

beds, had these leaders spit into the children's mouth and they believed that their children would be given eloquence this way" [2: 48].

Suggestive linguistics is a conscious access in the subconscious and the possibility of purposeful influence on the personality constructs. Suggestion as a verbal influence often coexists with belief. It has not only informational and intellectual value, but also a convincing power. "Causing emotions, it affects the feeling" [3: 59]. 'Bata' is always subjective, and a suggestor giving 'bata' is represented as an active person. He has his own manner of speech, intonation, melody of speech. He speaks insinuating himself into suggestend's confidence, appears psychologically at ease, thus, charming the interlocutor. Therefore, the suggestend receives this 'bata' addressed to him with all his heart. Different social relations of communicants (suggestor-suggestend) engaged in communication in the process of giving 'bata' are taken into account: the communicants' level of knowledge and culture; social status; their relationship (parent-child, father-son, mother-daughter, grandfather-grandson, sister-brother, relative-stranger); social level (suggestor-suggestend); age (elderly-young, old man-boy, friends); gender (woman-man).

History of the question

The scientists K.M. Varshavsky, S.N. Astahov, A. Kiklevich's studies are dedicated to the subject of suggestion. These works use the term "suggestion" instead of "conviction". As the notion of suggestion is considered from cognitive point of view, it is naturally not regarded as an object of research, as a specific concept or field in Kazakh linguistics that has been studied in a structural level. Therefore, this term is not included into the dictionary of terms of national linguistics. This testifies to the fact that the term of suggestion was not an object of study in linguistics, i.e., it was not a concept especially specific to the field of linguistics.

This research work considers the scientific works and articles of the scientists A. Baitursynuly, Sh. Walikhanov, K. Zhubanov, A. Kaidar, R. Syzdykova, Zh. Mankeeva, G. Smagulova, N. Waliuly, S. Tolekova, A. Islam, K. Gabitkhanuly; Russian linguists I.Y. Cherepanova, L.N. Murzin, A. Klyuev.

A huge work was done to collect the research object of suggestion — 'tilek-bata' words — into the legacy of Kazakh folklore. Namely, the third volume of V.V. Radlov's "Samples of Folk Literature of Turkic Peoples" in ten volumes published in 1870 touches upon the 'bata' words. A. Divaev's "Kazakh folk art" (1989) covers the samples of Kazakh folk art. S. Negimov's work "Ak bata" (1992), M. Eslamjanuly's work "Batalar" (1998), K. Yskakov's work "Ak bata" (2000), the scientist N. Waliuly's work "Bata-tilekter" (2005) were published. They cover the 'bata' words that were preserved by word of mouth and in manuscript in different archives. In addition, Z.B. Umbetalina's research in this direction is dedicated to considering 'bata' as a literature genre; its peculiarities of linguistic application are considered by the scientists A. Kaidar, N. Waliuly, G. Smagulova; the semantic peculiarities of phrasemes used to denote gratitude, 'qargys' (damnation) are manifested in the works of S. Tolekova, K. Rysbaeva. In the works of the ethnographers S. Kenzheakhmetuly, N. Oseruly, A. Junisuly, who studied Kazakh ancient traditions and rites, we can find a collection of words used in 'bata'.

The scientist L. Davidson wrote: "Through suggestive methods one can deeply influence a person's thoughts, mood, feelings, behavior and activities. Emotional fantasy, psychological instruction help convict a person through the help of emotion. Fantasy and strong emotion in combination are a mechanism for implementing the conviction" [4: 128]. This thought is a profound definition of the term "suggestion". "Suggestive linguistics as a qualitative linguistic theory explains the impact of language on the subconscious and daily activities" [5: 163]. The scientist R.M. Piper made a step towards determining the structure of suggestion, in other words, he laid the foundations of the science that studies this phenomenon. He defined suggestion as "the use of manifold history and the power of any action, as well as the possibility to manifest them" [6: 188]. Identification serves for assimilation (comparing signal to action, phoneme to phoneme, name to object, meaning to meaning) and influence, and destruction serves for destabilization or interference to independence, limitation of influence, and barrier to intercommunication. Restarting the influence requires a new level and new tools. They cover the following concepts: phonological, nominative, semantic, syntax-logical, contextual-informative, formal-symbolic.

B.F. Porshnev didn't assert the need to understand linguistic influence (development) in each level. However, all specified levels refer to suggestive text and acquire a meaning in a certain limit. Similarly, if phonological and syntax-logical levels are a less investigated phenomena, the nominative and formal-symbolic levels acquire a higher perception in verbal mythology. The scientist H. Gardner suggests different the structure of the text of suggestive linguistics: informative, logical, morphological, functional, phonemic

analysis of the text. The representative of Georgian school R.G. Mshvidobadze said: "If we assume that a person very often hides his relationships and emotions or simply does not think about them during communication, then this, of course, has little effect on the lexical resource, since the speaker easily controls both the vocabulary and other expressive means, but, nevertheless, the information still leaks out, and it is necessary to look for more formal, unconscious characteristics and their connection with certain attitude or emotion" [7: 49]. 'Bata' requires an appropriate place. It is given during a certain ceremony. A person giving bata should be a respected, eloquent aksakal (old man) who is recognized for his wit and wisdom. People who delivered bata in ancient times also contributed to creation of folklore. The main purpose of these people is not to create the text spontaneously, but to perform a ceremony based on a certain belief.

Main part

People trusted 'bata' so much that it was used instead of vows in wedding ceremonies. For example, during "kyz aityru" (planning a wedding), after discussing the wedding date and state of affairs, parents received 'bata' to protect the 'kudalyk' (matchmaking). 'Bas kuda' (the head matchmakers) of the two sides immersed the tip of the spear into the bowl filled with the blood of a slaughtered sheep, and drank the blood, which means "our blood mixed, now we are relatives". This ceremony was described in the works of the scientist Kh. Argynbaev [8: 97]. If the parents of the girl receive the 'zhaushy' (messenger, literal meaning is enemy) who came with 'bata ayak' well, the dzhigit's side give them gelded camel and eagle-owl feathers as a gift. After mutual agreement 'zhaushy' pinned 'uki' (an owl's feather) to the bride's dress. The horses given as a gift and tethered to the hitching post were called 'bata ayak'. After tethering the 'bata ayak', the elderly people of the village gave 'aq bata' expressing their wishes to become in-laws connected through "aq bata, red blood, and God".

'Bata' suggestion, the psychology of trust in 'bata' is deeply instilled in Kazakh people's mind. Where there is life, there is hope. "A life without hope has no sense. The main condition for having a hope is being alive. There is a Kazakh saying "The alive continues to create". Hope is an idea about future. It is a direction of a thought. Kazakh's say: "Үмітсіз — шайтан" (Only devil has no hope). Even a person with a serious disease has a hope for life. Where the flame of hope is extinguished, there is no life. Hope is like a beam of light. A person with three days left to live thinks about those three days of life. We don't choose to be born. As we reach the age of reason, we are guided by our hope. It shows that we search for welfare somewhere in the future" [9: 47].

Positive 'bata' and a good wish is expressed with the feeling of gratitude, 'teris bata' is believed to be severe type of damnation and punishment. 'Teris bata' is a type of bata given with the palms facing down; it is sent to a person who didn't meet expectations, who caused harm. This type of 'bata' was rarely used. And in case it is used, it would pass down from father to son "as a mark on a bone". Those who got 'terisbata' from own father were not well-treated by the people. In the prophet Muhammad's Hadith "Three prayers are undoubtedly answered. One of them is the prayer of parents against the child who displeased them". For example, when Abai's father Kunanbai was giving his 'teris bata', Nurganym and Izgutty asked God not to accept that prayer. They were afraid of the power of a word: "He stretched out his hands, palms outwards, as though pushing someone away — motioning towards Abai and Amir who had only just regained consciousness. Then Kunanbai brushed his face with his knuckles — an unspoken prayer for vengeance.

Nurganym and Izgutty cried together:

"Reject his prayer, O Allah!"

"Hear him not, O Lord of the Creation! Woe! Woe! He is cursing his own children," they repeated in horror. Kunanbai seemed oblivious of them. Kneeling by his bed, he clearly enunciated the curse, pointing now to Abai and now to his prostrate grandson.

"Begone!" he shouted hoarsely. "Even if in truth my blood flows in your veins, you are bastards! I shall make a sacrifice of both of you. Go to your death and may you perish quickly. Begone!"

Abai listened, looking at his father with contempt.

"I will go. And forever!" he said tersely.

Kunanbai drew the curtain and leaned back, his beads moving swiftly in his wiry hands — once more the Hadji had given himself up to prayer and repentance". (M. Auezov. "The path of Abai").

As an opposing power to a good wish and a positive bata, 'teris bata' is a concept born from a malice that complicates the life, depresses a person, and puts the soul in turmoil. "Teris bata is a dark energy" [10: 59]. In suggestive communication of Kazakh nation, a wide use of 'tilek-bata' words reflects the metaphorical thinking. The suggestionized 'tilek-bata' words influence the process of perception, and cause

different psychological processes. 'Tilek-bata' text is orally passed from suggestor to suggestor or from suggestor to suggestend, but if there are no subjective changes in the text, it got into people's habit to consistently use them when exchanging opinions and expressing different feelings. 'Tilek-bata' words imply verbal and non-verbal communication. Non-verbal communication helps notice the communicant's emotional state, and the main verbal communication provides the opportunity to study the listener's psychology. Here, the suggestor perceives the suggestend's product of thought that triggered the blessing, creates an appropriate content of 'bata' and 'tilek'.

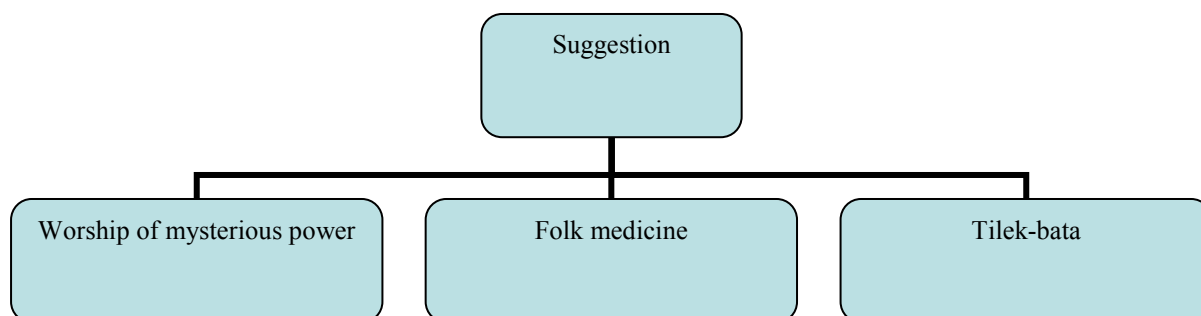

Figure 1. The concepts causing national suggestion

This is manifested within the frames of linguistic suggestion.

Table 1

Forms of suggestive linguistics are:

Suggestion of Allah, Suggestion of "Kydyrata", Suggestion of saints.	Suggestion of dream interpretation, Prophetic dream, Suggestion of shamanism, Suggestion of telling fortune by little stones.	Taboo words Ritual words.
--	--	------------------------------

Therefore, first of all, the suggestor should use a 'bata' text that implies something in which the suggestor is interested and which corresponds to suggestor's current situation, because suggestor's perception of 'tilek-bata' is important for the suggestor. Psychological conditions determining the expression of 'tilek-bata' words: spiritual wish of a 'tilek-bata' receiver; relying on certain arguments: correct use of semantic aspects depending on the event, situation; mutual understanding — correspondence of the suggestor's purpose and suggestend's response. To determine the importance of 'tilek-bata' words in establishing communication, application of these words in establishing psychological communication can be roughly divided into following groups: psychological condition directly impacting the expression of emotion through the use of 'tilek-bata' words: they express the states of satisfaction, pleasure, composure, approval, joy, gratitude, admiration, and form the basis of speech situation. These states mostly depend on the expression of 'tilek-bata' words, because 'bata' is given when there is a wish and a psychological interest in expressing this wish, as well as in connection with certain ceremony or situation. Thus the psychological use of 'tilek' words can be divided into:

- wishes of satisfaction: "алғаның ас болсын", "дәтке қуат берсін", "жәрекімалла", "Құдай түбін берсін";
- wishes of delight: "Айналып кетейін" — this wish is especially often used in the elderly's wishes to cherish the children;
- wishes of contentment: "Аз болса да, көп болсын" (may you have more quality than quantity), "дегенің жет" (may you succeed);
- wishes of pleasure, gratitude: "аузыңа май, астыңа тай", "құсың құтты болсын", "жасың құтты болсын", "жақсылығың алдыңнан шықсын" (may your good deeds return to you), "жақсылығың Алладан қайтсын" (may Allah return all your good deeds), "мың болғыр", "мың жаса" (Live long);
- wishes of approval: "айтқаның ақ болсын!" (may you speak only the truth), "айтқаның келсін!" (may it be) — response wish; "айтқандарың періштенің құлағына шалынсын" — religious wish; "айтқаның болып, дегенің келсін" (may your words come true), "айтқаның келсін", "айтқаның ақ болсын" (may it be);

– wishes of support: “талабың таудай болсын”, “талабыңа нұр жаусын”, “жүрекке медет, дәтке қуат берсін”, “тасың өрге домаласын”, “қуанышың қойнына сыймасын”, “қуанышың қайырлы болсын”;

– wishes of favor: “қош келдің”;

– wishes of consolation: “шипа берсін”, “ем болсын” (may you recover), “жаның жаннатта болсын” (religious) — a wish to the soul of a person who left this world. It was believed that according to the good and bad deeds a soul goes to paradise or hell.

So, manifestation of ‘tilek-bata’ words in suggestive communication determines its field of application and reflects the relationship between suggestor and suggestend from psychological point of view. The text of ‘tilek-bata’ is based on the experience of Kazakh nation gained through centuries. It reflects all beliefs, superstitions and life experience of the whole nation. Therefore, the nation regards it as a holy text. For example, in the wishes of gratitude and damnation such as “шаңырағың берік болсын”, “шаңырағың шайқалмасын”, “шаңырағың биік болсын”, “шаңырағың ортасына түссін” the notion of “шаңырақ” (circular opening at the top of the yurt) may be unclear for other nations. Shanyrak is extremely valuable for Kazakhs and is considered to be a sacred symbol of family, wellbeing and piece. It is an important concept that implies the father’s succession to a son. Its circular form in the system of signs in symbolics means infinity — succession of generations. In Kazakh tradition a deliverer of bad news broke this news stepping upon the threshold with right foot, and reaching out for the doorframe with both hands. According to the scientist S. Jandybaev: “The notion “Шаңырағы ортасына түсті” (Shanyrak fell to the ground) means the destruction of a house, fall of a family, extinction of their descendants. Acts of hostility can destroy a yurt, breaking its ‘uk-kerege’. The fall of shanyrak is a sign of misfortune and the worst act of hostility for Kazakh people. It signified not only the fall of a house, but also the loss of welfare and peace for the whole family. Previously the notion “Шаңырағы ортасына түсті” meant an act of assault [11: 224]. Thus, suggestive meaning of “shanyrak” is very profound.

The linguistic image of a nation is directly connected with its spirituality. Different nations have different reflection of these phenomena. One more manifestation of national suggestion is a belief in the power of fire. The wishes of wellbeing to a family regarding a fire are: “отың өшпесін”, “отының басынан, ошағының қасынан бер”, “отың аман, ошағың бүтін болсын”, “отыңның басы ойнақты болсын, қораңның іші торпақты болсын”, “Құтты болсын келіндер, құтты болсын, Бақыт орнап басына ырыс қонсын, ошағыңның үш бұты күміс болып, әбдіре мен кебежеңе алтын толсын” (K. Amanzholov). There are also the wishes like “Отыңды өшірме, өз затыңды итке жегізбе” (Don’t extinguish the fire. Don’t let the dogs eat your food), which also reflect the meaning of the wish “түтінің түзу шықсын”. Every wish is based on a belief, superstition. Buryats have an analogue of the Kazakh negative wish “отың өшсін” — “ошағың сөнсін” (may your fire extinguish). This wish reflects a belief in the power of fire. People believed in the purifying power of the fire, and worshipped even the ashes left after the fire. It was prohibited to step upon a fireplace and ashes. “Indeed, Kazakhs faithfully follow the superstitious rules not to step over the fireplace, not to spit. Kazakhs even worshipped the “jeroshak” — a hole for laying a fire. They damned those who they despised saying “отың өшкір” (may your fire extinguish), “күлің көкке ұшқыр” (may your ashes be blown away). The oath was made with the words “от соқсын”, “от аттайын”. A sinner or a sick man had to walk between two fires. It was called “alastau” (purification with fire). A man who made an oath in front of an audience was purified with fire. Before migrating to summer pasture from kstau (the winter site), people were to walk between two fires. This signified the firing of old misfortune and slander” [12: 131].

The origin of the taboos like “Ошақтағы отты су құйып өшірме” (don’t extinguish the fire in the hearth with water), “оттан аттама” (don’t step over the fire), “отқа түкірме” (don’t spit at fire), “отпен ойнама” (don’t play with fire), “от шығарма” (don’t set a fire), “от кеспе” (don’t cross the fire) may be based on different beliefs and superstitions, but we also can’t ignore their connection with real life experience. In this regard, the scientist A. Seidimbek emphasized that mythological and religious beliefs of people tabooing the extinguishment of fire with water is one thing, quite another is the beliefs of nomadic people whose way of life implies the conservation of ecosystem. He associates these taboos with the feeling of compassion to each other that is a necessary quality in nomadic way of life. A.S. Kaskabasov associates the origin of the word “otay” with a ceremony of placing children to separate yurt. According to him, the word “otay” is derived from the words “отты алу” or “от алу” (receiving a fire) which signifies the share of fire taken from “үлкен otay” (father’s yurt)” [13: 74].

Conclusions

The source of Kazakh ethnic culture is its rich folklore, which includes ceremonial 'tilek-bata' words. 'Tilek-bata' text is mostly connected with the nation's history, way of life and traditions. The nation's worldview and its connection with nature generated appropriate 'tilek-bata' words. The text of these words reflect our ancestors' values, spiritual culture, way of life, occupation, beliefs and traditions. Though 'tilek-bata' words went through semantic changes through centuries, its original content reached our times due to belief in power of words.

In any centuries and any society, the power of a word, its influence on a human psyche was huge. If good wishes can motivate and empower a person, words of damnation can put a man under psychological pressure. Thus, our nation expressed its philosophical view on the power of 'tilek' with the words "батамен ел көгереді" (bata helps nation flourish), "қарғыс алма, алғыс ал" (don't be cursed, be blessed). Kazakh 'bata' words reflect the national essence. A belief that shanyrak is a succession of life caused the emergence of 'tilek-bata' words connected with this belief. 'Tilek-bata' words regarding the notion of a boiler, succession of generations, proper nouns are likewise based on different beliefs. In addition, there are many 'tilek-bata' words regarding natural phenomena, social and economic life. These wishes were triggered by the Kazakhs' belief that they are the part of nature. 'Tilek' words determined the way of life of a man. 'Tilek' and 'bata' words have a lot of similarities and differences. They are determined according to their place of use, content and volume. In this article the words of damnation (qargys) were used from oppositional point to emphasize the influence, psychological impact of 'tilek-bata' words. The article provides many examples of 'qargys' words. The research determined that there are 'qargys' words with strong impact and less strong impact. These words take roots from ancient times, are expressed in certain situations and have a great pragmatic influence. 'Qargys' words with less strong impact lost their power due to frequent use in everyday conversation. 'Tilek-bata' words are mostly used in imperative sentences. Along with an imperative sense, these words contain an implication of a wish.

References

- 1 Уәлиханов Ш. Таңдамалы / Ш. Уәлиханов. — Алматы: Жазушы, 1985. — 560 б.
- 2 Кустанаев Х. Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов / Х. Кустанаев. — Ташкент: О.А. Порцев, 1894. — 189 с.
- 3 Singer J.L. Some features of the motivating influence of emotions / J.L. Singer — Emotion, Theory, Research and Experience. V. I. N.Y Acad. Press, 2009. — 301 p.
- 4 Davidson L. Therapeutic action of the word / L. Davidson — New York, NY, USA: Oxford University Press, xiii, 2011. — 290 p.
- 5 Hargreaves P.J. Psychological characteristics of suggestion as special status of an individual / P.J Hargreaves — Cambridge: Cambridge University Press, 1986. — 230 p.
- 6 Piper R.T. Psychological characteristics of suggestive influence factors / R.T. Piper — Psychology and consciousness, New York, NY, USA25, 2014. — 186–191 pp.
- 7 Мшвидобадзе Р. Г. Распознавание социальных установок через грамматические параметры речи: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 — «Социальная психология» / Р.Г. Мшвидобадзе. — Тбилиси, 1984. — 166 с.
- 8 Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: Қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек / Х. Арғынбаев — Алматы: Қайнар, 1996. — 288 б.
- 9 Есім Ғ. Хакім Абай (даналық дүниетанымы) / Ғ. Есім. — Алматы: Атамұра-Қазақстан, 2000. — 325 б.
- 10 Мамырбаева Д. Теріс бата — түңілу / Д. Мамырбаева. // «Ақиқат», 2000. — № 5. — Б. 59–60.
- 11 Жандыбаев Ғ. Сөз мәйегі / Ғ. Жандыбаев. — Алматы: Жеті Жарғы, 1998 — 256 б.
- 12 Фрезер Д.Д. Золотая ветвь: исследование магии и религии / Д.Д. Фрезер. — М.: Политиздат, 1980. — 831 с.
- 13 Қасқабасов С.А. Қазақтың халық прозасы / С.А. Қасқабасов. — Алматы: Білім, 1998. — 272 б.

А.Ж. Машымбаева, Г.С. Сүлеева, А.Т. Есетова

Қазақ тіліндегі тілек-бата сөздерінің суггестиясы мен прагматикасы

Мақала қазақ халқындағы фольклорлық мұра саналатын тілек-бата сөздерінің суггестиясы мен прагматикасына арналған. Қазақ халқының тілек-бата сөздері — көнеден келе жатқан қазақ мәдениетінің тілдік қазынасы, қазақ этносының даралығын, өзіндік ершелігін айқындайтын, тіл деректерінің бірі де бірегейі. Тілек-бата сөздерінің бүгінгі сөйлеу тілінде, көркем шығармаларда

молынан кездесуі ғасырлар бойы халық жадында ауызша сақталған тіл мәйегі болғандығымен қатар қазіргі тілімізде де ерекше орын алған сөйлеу үлгісі екендігі айқын аңғарылады. Тарихи тілдік даму барысында тілек-бата сөздерден қазақ менталитетінің дүниетанымы, өмірлік көзқарасы, тұрмыс-тіршілігі көрініс тапты. Халық жаратылысының өзіне тән психикалық ерекшелігі сөз қуатына бас иетіндігін көрсетті. Осы орайда тілек-бата сөздерін тіл білімінде суггестиялық лингвистика бағытында қарау бүгінгі тіл біліміндегі «адамды тіл ішінде тану» сияқты антропоцентристік қажеттілігі. Тілек-бата сөздерінің суггестиясын зерделегенде бата мен тілек сөзінің магиялық күшімен қатар прагматикалық әсерін де қарастыру қажеттілігі туындайды.

Кілт сөздер: суггестия, прагматика, тілек-бата сөздері, шешендік сөздер, бата беру, алғыс тілектер, қарғыстар, сикыршы, түс жору, абыз.

А.Ж. Машимбаева, Г.С. Сулеева, А.Т. Есетова

Суггестия и прагматика благословений в казахском языке

Статья посвящена суггестии и прагматике благословений (тілек-бата), которые являются фольклорным наследием казахского народа. Благопожелания-благословения — языковая сокровищница древней казахской культуры, один из языковых источников, определяющих индивидуальность и самобытность казахского этноса. Очевидно, что обилие благословения в нынешний разговорной речи и в художественных произведениях — это не только языковая загадка, веками хранившаяся в памяти людей, но и образец речи, занимающий особое место в нашем современном мире. В ходе исторического языкового развития в нем нашли отражение мировоззрение, жизненные установки, быт, казахский менталитет. Характерной психологической особенностью народного творчества является вера в силу слова. В этой связи рассмотрение благопожеланий-благословений с точки зрения суггестивной лингвистики является своего рода антропоцентрической необходимостью в современном языкознании, как «познание человека внутри языка». При изучении суггестии благопожеланий-благословений возникает необходимость рассмотрения как магической силы этих слов, так и их прагматического воздействия.

Ключевые слова: суггестия, прагматика, тілек-бата, благопожелания-благословения, ораторская речь, дать благословение, благодарственные пожелания, проклятие, маг, толкование снов, мудрец.

References

- 1 Ualikhanov, Sh. (1985). *Tandamaly [Select]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 2 Kustanaev, H. (1894). *Etnograficheskie ocherki kirgiz Perovskogo i Kazalinskogo uezdov [Ethnographic essays of the kirghiz Perovsky and Kazalinsky district]*. Tashkent: O.A. Portsev [in Russian].
- 3 Singer, J.L. (2009). *Some features of the motivating influence of emotions. Emotion, Theory, Research and Experience*. V. I. N.Y Acad. Press.
- 4 Davidson, L. (2011). *Therapeutic action of the word*. New York, NY, USA: Oxford University Press, xiii. [in English].
- 5 Hargreaves, P.J. (1986). *Psychological characteristics of suggestion as special status of an individual*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- 6 Piper, R.T. (2014). Psychological characteristics of suggestive influence factors. *Psychology and consciousness*. New York, NY, USA25, pp.186–191.
- 7 Mshvidobadze, R.G. (1984). *Raspoznavanie sotsialnykh ustanovok cherez grammaticheskie parametry rechi: Dissertatsiia kandidata psikhologicheskikh nauk: 19.00.05 — «Sotsialnaia psikhologiya» [Recognition of social attitudes through the grammatical parameters of speech: Dissertation of the candidate of psychological sciences: 19.00.05]*. Tbilisi [in Russian].
- 8 Argyubaev, Kh. (1996). *Qazaq otbasyny: Qazaq otbasynyn keshegi men bugingisi zhayyndagy gylimi zertteu enbek [Kazakh family: scientific work about the past and present of the Kazakh family]* Almaty: Qainar [in Kazakh].
- 9 Esim, G. (2000). *Khakim Abai (danalyq dunietanymy) [Hakim Abai (worldview of wisdom)]*. Almaty: Atamura-Kazakstan [in Kazakh].
- 10 Mamyrbaeva, D. (2000). *Teris bata – tunilu [Negative blessing, disappointment]*. Almaty: «Aqiqat» — «Truth», 5 [in Kazakh].
- 11 Jandybaev, G. (1998). *Soz maiegi [Word puzzle]*. Almaty: Zheti Zhargy [in Kazakh].
- 12 Frezer, D.D. (1980). *Zolotaia vetv: issledovanie magii i religii [The Golden bough: researching magic and religion]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 13 Qasqabasov, S. (1998). *Qazaqtyn khalyk prozasy [Kazakh folk prose]*. Almaty: Bilim [in Kazakh].

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC AND FOREIGN LITERARY CRITICISM

DOI 10.31489/2021Ph2/75-80

ӘОЖ 829

А.К. Жунусова*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: aina_zhunusova@mail.ru)*

Жазушы Кемел Тоқаев шығармашылығы және ұлттық детектив жанры

Мақалада жазушы Кемел Тоқаевтың детектив жанрында жазылған туындыларының тақырыптық мәні, сюжеттік-композициялық, жанрлық ерекшеліктері қарастырылды. Детектив жанрына алғаш қалам тербеген Кемел Тоқаевтың шығармаларын негізге ала отырып, оның көркемдік факторлары мен кейіпкер образының идеялық-эстетикалық қызметі зерделенді. Сондықтан жанрдың сюжеттік құрылымы мен кейіпкерінің ерекшелігін саралау мақаланың басты мақсаты. Шығармадағы негізгі оқиғалар, шындықты көркем бейнелеу жолындағы ізденістер талданды. Жазушы шығармашылығына тән қылмыс хроникасы, оның ашылу процесі, қылмыскердің экспозициясы сипатталған. Қаламгер ұстанымы, қолтаңба мәні айқындалды. Негізгі шытырман оқиғалар ретінде қылмыстық істер қарастырылды. Детектив жанры оны зерттеу мен кінәсі барларды іздеудің қыр-сырларын, шым-шытырық жолдарын суреттейді. Детективтің жанр ретіндегі басты белгісі осы. Бірақ, қылмыс болып табылмайтын оқиғалар да жанрдың негізгі өзегі болып табылады. Детектив туындыларын жаңаша белеске көтерген Кемел Тоқаевтың кейбір шығармаларында қылмыс болмауы мүмкін. Жанрдың тағы бір ерекшелігі ретінде оқиғаның себептері тергеу аяқталғанша оқырманға белгісіз болып қалатын тұстары бар. Оның орнына оқырман автормен бірге қылмыстық зерттеудің қыр-сырына, өн бойына емін-еркін бойлап, өзіндік қорытынды шығарып, шындықты талқылауға мүмкіндік алады.

Кілт сөздер: детектив, жанр, сюжет, қаһарман, қылмыс, ізкесуші, тыңшы.

Kipicne

Қазіргі кезеңдегі әңгімелер мен повестердегі әлемдік әдебиет өмірінен туындап жатқан жаңа шығармашылық ізденістер бары байқалады. Оның арасында қазақ әдебиетіндегі детективтік жанр да бар. Аталған жанр көп зерттеле қоймаса да өзіндік қалыптасу, даму заңдылықтарын бастан өткергені анық. Детективті шығармалардың қазақ прозасына ықпалы қазақ қаламгерлерінің тарапынан зерттеулердің, тұжырымдардың жоқтығынан деп білеміз. Бұл жөнінде детектив жанрына қалам тартушы жазушы, журналист Зияш Төлеуова былай дейді: «Детектив жанры тек қана қазақ әдебиетіндегі сирек жанр. Бірақ тіпті, түк жоқ деп ауызды құр шөппен сұртуге болмайды. Жалпы, біздің халқымыздың менталитеті — жәй қозғаламыз, сосын жаңалықты бірден қабылдай қоймаймыз. Детектив жанры — бірнеше ғасырдан бері әлем әдебиетінен ойып орын алған жанр, сонымен қатар қазіргі заманда шетел оқырмандарын айтпағанның өзінде, біздің оқырмандарымызды өзіне толайым қаратып

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: aina_zhunusova@mail.ru

алған жанр. Оның басты себебі — оның желісінде заман сарынының, өмір көріністерінің деректері басым, оның басқа әдеби жанрдан ерекшелігінің өзі осында» [1; 90].

Детектив — әдебиеттің басқа жанрлары секілді өзіндік шарттары, ережелері және статистикалық ерекшеліктері бар жанр. Шығарма жанрдың талаптарына сай болмаса оны үзіп алып, детективке қосудың өзі дұрыс бола қоймас. Осы кезде ғалым Қажым Жұмалиевтің мына пікірі есіме түседі: «Әдебиеттің өзіне тән ерекшеліктерін тапжылмай тануды, көркем әдебиеттердің кейбір мәселелеріндегі көзге ілікпестей, байқатпастай өзгешеліктерді шатастырып алмауды талап етеді. Композицияның бір элементін не поэтикалық тілдің бір түрін екіншілермен шатастырсақ болды, онан кейінгі талдауларымыз дұрыс болмайды. Математикада бір знак (белгі) теріс қойылса, есептің еш уақытта дұрыс шықпайтыны сықылды, әдебиет теориясының элементтері де мейлінше мұқияттылықты керек етеді» [2; 161]. Сондықтан да детектив жанрын жеңіл жанр деп қарамау керек. Оны жазып шығу үшін қаламгердің логикалық, психологиялық және фантазиялық түйсігі мол, байқампаздық қасиеті мен логикалық ойлау жүйесі мықты болуы шарт. Және есепті жақсы меңгерген, шахмат ойыны секілді қылмыскерді фактілерге сүйене отырып дәл табу сияқты қасиеттері қаламгердің басты қаруына айналуы керек.

Қазақ әдебиетінің проза жанрында шытырман оқиғаны негіз еткен, әрі оқырманы көп қаламгерлердің бірі Кемел Тоқаев. Қаламгер қазақ әдебиеті әлеміне бұрын-соңды болмаған тың дүниелер әкелді. Сол бір алмағайып заманда жаңалық жағына таласып жүріп, шындыққа көзі жетіп, сол қиын сыннан өте білді. Ендеше біз жазушы туындыларының тақырыптық мәні, сюжеттік-композициялық жанрлық ерекшеліктеріне тоқталайық.

Негізгі бөлім

Қазақ әдебиетінде балалық шақ мәселесі өз кезеңдерінде нысанға бағытталды. Әсіресе, жетім баланың тағдырын, жетімнің бейнесін, халықтың бейнесін көрсетті. Адамзаттың өміріне зорлықпен енген тарихтың өзгерісі, жақындары мен отбасынан айырды. Сөйтіп, соғыс зардабынан үйіне қайтпаған жақын бауыр егі ағасының қазасы баланың санасына қатты әсер етті. Олар ертерек есеюге, өздерінің іс-әрекеттері мен мінез-құлықтарын ертерек танытуға тиісті болды. Жазушы Баққожа Мұқай: «Соғыста болған, өлім көрген, балалық шағы жоқшылықта өткен, жетімдіктің қасіретін мықтап көрген Кемел Тоқаевты жүрегі тас болып қатып қалған адам шығар деп ойлайтынмын. Қателесіппін. Мен оның жылағанын көрдім» [3; 23]. Осы ретте жазушының «Солдат соғысқа кетті» атты романында Мұхамед орыс офицерлерін құтқарып қалады. Олардың қатты қуанғанын көрген Мұхамед көзіне жас алады. Көз алдында суреттеліп тұрған картинаға қарап, Мұхамедті лирикалық қаһарман десек артық айтқан болмаймыз. Лирикалық қаһарман — ол ең ұлы, асқақ ниетті адам. Бұның ар жағында еліне, жеріне деген таза сезім жатыр. Автор үшін қаһарман көкірегі өкініш пен шерге толы, тағдыры тайғақты болғанымен, рухы мықты жан образында елестейді. Сөйтіп автор қуатты образды алға шығарып отырады.

Жазушының «Солдат соғысқа кетті», «Соңғы соққы», «Түнде атылған оқ», «Сарбағанда болған оқиға», «Солдат қабірінің басында» атты сүбелі шығармалары детектив жанрындағы үздік туындылар қатарына жатады.

Қаламгердің туындыларындағы қылмыскердің өкініші, қоғамдағы жат қылықтарды әшкерелеуі, әділетсіздік пен заңсыздықтың арасындағы тартысты анықтауы, қылмыскерді тұтқындай отырып, адамгершілік танытуы аталмыш шығармаларында айқын бейнеленеді. «Солдат соғысқа кетті» деп аталатын романында Ұлы Отан соғысы кезіндегі кеңес жауынгерлерінің ерлік істері суреттеледі. Роман бірнеше бөлімнен тұрады. Бөлім атауларының өзі — сюжеттік оқиғаның құпиялылығымен, жұмбақтығымен және шытырман бір жайтқа қатысты екендігімен назар аударады. Мысалы, «Жауға атылған алғашқы оқ», «Олар жетеу еді», «Ерекше тапсырма», «Ашылмай қалған сыр» және тағы басқалары. Шығармадағы кейіпкерлердің бойында жасандылық жоқ, табиғилық басым. Себебі қарапайым әскери командирлердің, кеңес жауынгерлерінің қан майданда жүрген әр адамның «немістердің көзін құртып, аман-есен үйіне оралсам екен» деген тілегін жазушы оқырманға шебер жеткізе білген. Көркем шығарма деңгейінде жазылған бұл туынды өмірбаяндық шығармаға ұқсайды. Себебі, Мұхамедтің басынан кешкен оқиғалары, айқас алаңында жүрген сұрапыл күндері сипатталады. Зерттеуші Л.М. Баткиннің ойынша кез келген жанр және өмірбаян «дүниетанымдық қатынас тәсілін көрсететін «мәдени форма». Осы мәдени қалып өмірбаянның «әмбебап» жоғары міндетін көрсетіп, жеке тұлғаның тарихи уақыт кеңістіктегі орнын танытады.

Өмірбаяндық шығарманың өзіндік жанрлық ерекшеліктері бар. Біріншіден баяндау бірінші жақтан жүреді. Екіншіден грамматикалық, стилистикалық және құрылымдық ерекшелігі болады. Үшіншіден, жазудың ментальді ерекшелігі сақталады.

Жазушының «Солдат соғысқа кетті» романының бастапқы бөлімінде Мұхамед Мейірмановқа өзінің басынан өткен күндерін баяндайды. «Саған түсінікті болу үшін әңгімені өзімнің туған жерімнен бастайын. Атамыздың ата мекені Қаратал өзенінің бойы болады. Қыс түсе қалың ауыл маңыраған көп малмен бірге қалың құм ішіне, көп шағылдардың арасындағы Үшөзек қыстауларына көшіп, көктемге қарай өзенге ойысады екен... Мұхаммед әрі қарай ағасының өз аузынан әкешесінен қалай айырылғанын айтып береді. «Ертеңгісін көзімді ашқанда күнсіз, бұлтсыз, бұлыңғыр дүниенің ортасында жалғыз жатқандай сезіндім. Ең алғаш ақ халат киген докторды көргенім сол. Қолымның қарына ине тығып сұйық дәрі беріп жатты. Осының бәрі маған түс секілді. Тек ағамның камқор қолы со жолы мені ажалдан құтқарғанын білем. Енді сол бауырымнан да айырылдым. Биыл ақпанда қаза тапты. Немістер өлтірді» [4; 383]. Романның бас жағында балалық шақтың трагедиясына көңіл бөлінеді. Кейіпкеріміз балалық шаққа тиесілі кезеңді көрмеген, басынан небір қиыншылықтар өткен.

Қаламгер шығармаға майдан кезіндегі әділетсіздік көріністерін, ұлтаралық түсініспеушілік сияқты мәселелеріне де қалам тербеген. Аталмыш шығармадағы Власов сияқты жағымсыз пасық, мақтаншақ жауынгердің Мейірманов деген қазақтың атып түсірген самолетін «мен» аттым деп басыларына жалған айтуы, кейбір офицерлердің ұлты орыс емес жауынгерлерге күдікпен, астамшылықпен қарауы романның мазмұнын байытып, дамыта түседі. Сол бір қан майданда автор өзін Мұхамед деп таныстырады. Қасында болған жеті солдаттың іс-әрекеттерін, олардың жаудан қорықпай ерлікпен шайқасқанын, жастай өліп кеткен Фаткуллиннің аңғалдығын, Мейірманов досының ерлігін, Чумаковтың қайтпас-қайсарлығын, Қойбағаровтың ауырып жүріп, жаумен күрескенін қалың оқырманға шынайы жеткізген. Мейірмановтың жұмбақ өлімі бірінші бөлімінің негізгі тақырыбына айналады. Мәселен, қаламгердің шығармасындағы мына бір үзіндісін мысалға алайық.

«Комиссар Алиев:

— Біздің әңгімеміз аяқталмай қалды. Мейірманов тура жау қолынан өлді дейсің. Сонда оны өлтірген кім? — деді.

— Кім екенін дұшпанды ұстаған кезде айтам.

— Қылмыскер қайткенде де тұтылуға тиіс. Ол жазасыз ұзақ жүре алмайды. Әйтпесе, бұл дүниеде әділеттік болмай кетеді ғой!

Мұхамедтің айтқаны дәл келді. Сталинград түбіндегі осы оқиғадан кейін екі жыл өткен соң Мұхамед командованиенің ерекше тапсырмасын орындау кезінде, Польша жерінде Ломда қаласының түбінде Мейірмановты өлтірген жаудың жансызымен бетпе-бет кездесті» [4; 383].

Сонымен жазушының шығарған формуласы көзге дәл көрініп тұр. Алдымен, лейтенанттан досы Мейірмановтың өзін-өзі өлтірген деген күдік айтады. Оған Мұхамед сенбейді. Оны не жау өлтірген немесе өз орталарынан біреу қасақана өлтірген дейді. Мұхамед өзіне және оқырманның алдына қылмыскерді әшкерелеу тапсырмасын қояды. Ол өз ортасындағыларға сенімсіздікпен қарап, кісі өлімі болған жерді мұқият қарап шығады. Арада екі жыл өткен соң, Мейірмановты өлтірген қылмыскерді дәл табады. Ол Власов болатын. Оқырман оқиға қалай аяқталар екен, Мейірмановтың жұмбақ өлімі қалай ашылар екен деген оймен шығарманың аяғына дейін тыным таппайды.

Жалпы әлем әдебиетінде детективтік романдардың екі түрі кездеседі. Біріншісі, қылмыскердің жұмбақ іс-әрекеті болса, екіншісі, ашық түрде жүргізілетін ізкесуші әрекеті. Оқиғаның шешімінде екі желі тоғысып, бірін-бірі толықтыра түседі. Қаламгердің «Сарбағанда болған оқиға» деп аталатын повесінде қылмыскердің жұмбақ іс-әрекеті сипатталады. Оқиғаның басталуында қылмыстың болғаны баяндалады. Шығармадағы сюжетті элементтер мыналар: алдымен, кісі денесі, қылмыс болған жер және құпияны ашатын ізкесуші. Шығармада жолдасы соғысқа кеткен Сәндігүл деген әйелдің жақында ғана үйленген жалғыз ұлы Рахымның қой бағып жүріп қылмыскерлердің қолынан қаза табуы баяндалады. Бұл жерде ізкесуші Талғат Майлыбаев — тергеумен айналысатын кейіпкер. Ізкесуші әртүрлі адам бола алады: қауіпсіздік қызметкері, жеке ізкесуші, туыскандар, достар, зардап шегушінің танысы, кейде тіпті кездейсоқ адам. Ауыр жағдайда ауруханаға жеткізген Рахым аздап көзін ашып, қасында тұрған қылмыскерді айтам дегенше өліп кетеді. Осы жағынан қарағанда бұны полициялық детективпен бірге, шектеулі детективке де жақын деуге болады. Шектеулі детектив дегеніміз — шектеулі адамдардың ішінде ғана болатын әрекет [5; 183]. Талғат бастаған топ тек

дәлелдер табуға шығады. Бұл жерде Талғат өзінің болжамдарын құрады, қылмыскерді ойша іздей бастайды. Детектив жанрының барлық талаптарына сәйкес келетін жанр. Мұндай туындының сюжеті шағын кейіпкермен бір ғана ортада жүзеге асырылады. Сол санаулы кейіпкерден өзге адам болуы мүмкін емес, сондықтан қылмыс тек осы арадағы адамдар арасында жасалады. Ізкесу жұмыстарын қылмыс орын алған жердегі біреу қолына алып, қалған қаһармандар көмегімен іс әшкереленіп отырады. Бұл детектив түрінің ерекшелігі сюжет белгісіз қылмыскерді іздеуді қажет етпейді. Күдіктінің түр — тұлғасы белгілі, ізкесуші тек оқиға куәгерлерінен мейлінше көп мәлімет жинап, дәлел келтіреді. Қылмыскердің жақсы таныс, қасындағы адам болып шығатыны терең психологиялық жағдай тудырады. Бұл да детективтің өзіне ғана тән басты ерекшеліктерінің бірі. Оқиға барысында Талғат пен бірге Нұржан да бірге жүрді. Екеуі қылмыскерді табамыз деп күнде орман жаққа қарай беттейді.

Нұржан:

— Жолдас капитан, мені күлкі етейін дедіңіз бе? — деп ренжіп те қалды.

— Сен мына таяқ батқан шұңқырды анықтап қарап алшы, — деді Талғат Нұржанның иығынан құшақтап. — Саған дамыл бермеген себебім, мен күні бойы осы шұңқырды іздеп жүрдім. Енді Рахымды өлтірген қылмыскердің біреуі бізге белгілі. Оның бір аяғы жоқ, күпшекттей ағаш аяқпен жүреді. Ағаш күпшектің темір өкшесінің жерге батқан таңбасына қарағанда кесек, ірі денелі адам. Салмағы 85–90 килограмм. Сірә, алпыстың айналасындағы жасы келген кісі секілді.

Талғаттың сөзін тыңдап тұрған Нұржан:

— Жерге батқан ағаш күпшектің таңбасынан оның салмағын білдіңіз делік. Мұндай ілімнен хабарымыз бар. Ал оның жасын қалай анықтай қойдыңыз? — деді.

Бұл жай логикалық ойдан шыққан түйін. Өзіңе белгілі, кембағал жас адамдар көбіне арнайы жасалған жеңіл протез киеді. Ал мұндай қолдан жасалған күпшекті салақ, үнемқор, пайдакүнем, ескі әдет бойынан кетпеген қарт адам киеді [6; 335]. Осы ретте Талғат Майлыбаевтың логикалық ойы терең дамыған, тәжірибесі бар, небір ұшы-қиыры жоқ шытырман оқиғаларды, жұмбақты шеше алатын тәжірибелі азамат ретінде көрінеді. Көркем кейіпкер көз алдымызда дамып отырады. Қаламгер шығарманы жазғанда өзін ұмытып, кейіпкер бейнесіне еніп, кейіпкері күлсе — бірге күліп, мұңайса — бірге мұңайды. Басты қаһарманның басқалардан айырмашылығы, ол өз тұлғасын тек іс-әрекетімен ғана емес, ой-өрісі жағынан да сипаттайды және өз кейіпкерлерін психологиялық тұрғыдан өте дәл, өте дәлелді берумен де даралығын көрсете алған. Бұл жерде оқиғаның дамуындағы іс-әрекет — қате болжам жасау. Рахымның нағашысы Рысбекке жала жабылады. Кінәсіз адамнан күдіктену, қате қадамдар жасау секілді оқиғалар орын алады. Рахым көрсеткен топтың ішінде бұл да болған. Талғат Рысбекті өздеріне қызмет етуге шақырады. Ондағы мақсаты нағыз қылмыскерлер полиция қызметкерлерін қате жолмен кетті деп ойлап, емін-еркін әрекет етуін қалады. Мұнысы дұрыс та еді. Оқиғаның шиеленісуінде Талғатқа еріп Нұржан да дәлелді ойларын жеткізе алатынын көреміз.

Шығарманың шарықтау шегінде қылмыскер Майснев пен Цой екені анықталып, кей құпиялардың басы ашыла түседі. Цой мен Майсневтің сыбайлас екені, медсестра Аида Глухованы айыптағаны, алтын ұрлап сатқандары, Дарьяны өлтіргені, барлық қылмыстары ашыла түседі. Бұл жерде ізкесуші Талғаттың неліктен Аиданы қамаудан уақытша босатты дейсіздер? Себебі, біріншіден, Аиданың арамдық істегеніне сенбеді, бірақ дәлелдер іздеді. Екіншіден, ата-анасының ауырып қалғанын, інісінің үйде жалғыз қалғанын түсіндірген соң, Талғат оны қамаудан босатты. Бұл жерде ізкесушінің адамгершілік белгілері байқалады. Кемел Тоқаевтың адамгершілік қасиеттері жайында әріптестері, ақын-жазушылар, қоғам қайраткерлері өз кезінде де, кейін де көп жазды. Олардың ішінде Серік Қирабаев, Шерхан Мұртаза, Қалихан Ысқақ, Әкім Тарази және тағы басқа қазақ әдебиетінің майталмандары, Мәткәрім Әкімжанов, Рафаэль Ниязбек және тағы басқа ғалымдар, жазушылар, ақындар бар. Детективті прозада ізкесуші мен тергеушіде адамгершілік болады да, қылмыскерде логикалық ойлау болғанымен мейірімділік жоқ. Туындыдағы жұмбақ құпияның өзі кейіпкерлерді таңқалдырып тұр. Алайда, оқиғаның шешіміне дейін құпиялардың барлығы заттай дәлелдер мен болжамдар ретінде оқырманның көз алдында тұрады. Автор бұл жағдайда оқырманын бірінші өн бойымен жетелеп, қалай дамып, өрбіп отыратындығын көрсетеді. Қаламгердің қай шығармасын алсақ та оқырманға түсінікті, әрі жеңіл оқылады.

«Түнде атылған оқ» повесіне келетін болсақ оқиғаның басталуында қылмыстың болғаны баяндалады. Туындыда орман ішінде жүрген Мырзаш есімді қартқа түнде оқ атылады. Оқтың кім атқанын капитан Талғат Майлыбаев анықтайды. Ол қылмыскер — Черноносков болатын. Тыңшы болып, мақсатын жүзеге асырмақшы болған Черноносков әртүрлі жамылғы есіммен Мырзаштың әйелі Қалампырды алдап, Павелдің ұлымын деп үйіне кіреді, Зина деген жас қызды алдап Аркаша болып

танысады, кейін Зинаға қастандық жасайды, Глиновты бопсалайды, аяғында Ашырапов болып саудагерлермен танысады. Одан кейін Бақытжан Әлтаевты өлтірдім деп өзін алдайды. Черноносков барлау мектебінде Орта Азия мен Қазақстан жөнінде қазақ тілін де жетік білетін маман еді. Сондықтан да оны тыңшы етіп елге жібереді. Барлау мектебінің тыңшы жіберу себебі: Т. қаласының маңында бірнеше ұшақтарды бір снарядпен атып түсіретін қаруға сынақ жүргізіледі. Черноносковтың міндеті сол қаруды анықтап, нақты мәліметтер жіберу болатын. Оқиға желісі осылайша дами түседі. Осы ретте айта кетейін, Бақытжанның Алтыншаш атты сүйіктісі болады. Қаламгер шығармадағы махаббат сызығын жалтырата көрсетпейді. Себебі, бұл ізкесушінің жұмысына кері әсерін беруі мүмкін. Алтыншаш — ақылды қыз. Бақытжан сүйіктісін Талғаттан қызғанып жүрсе де, өз қызметін адал атқарады. Досқа адал, уәдеге берік еді. Алтыншаш пен Бақытжанның бір-біріне деген сүйіспеншілігі болды. Бір-бірлерімен хат алмасып та тұрды. Бұларды эпистолярлық жанрдың кейіпкерлері дейміз. Себебі, көбіне хаттың тілінде сыпайыгершілік, құрмет, сенім аңғарылып отырады. Оқиғаның шарықтау шегінде қылмыскердің кім екені анықталады. Ендігі мәселеде Черноносковты дәлелдер арқылы қолға түсіру болатын. Оқиғаның шарықтау шегінде Черноносков «Көлбастау» колхозында болып, сынақ жүргізуді бірнеше мәрте көріп, суреттер жіберіп те үлгерген еді. Бұл оқиғада Талғат өзінің актерлік шеберлігімен таңқалдырады. Мас адамның, қарапайым такси жүргізушісінің рөлін керемет алып шығады. Автор қалың оқырманға Талғатпен қатар жаңа кейіпкер Бақытжан Әлтаевпен де таныстырады. Оның ізкесу ісіндегі алғашқы қадамдарын көріп, куәгер болдық. Оқиғаның шиеленісуінде Черноносков Бақытжан және Талғатпен Ашырапов деген жамылғы есіммен танысып, тығыз қарым-қатынас орнатады. Оның жіберген хаттарының кілтін тауып оқып, алдағы әрекеттерін біліп отырды. Оны қолға түсіруде сол мәліметтердің көмегі тиеді. Оқиғаның шешімінде де Черноносковты құрықтау операциясы жүзеге асырылады. Жас Бақытжан өз басын қатерге тігіп, қылмыскермен бірге тиісті жерге бару керек болатын, бірақ тыңшымыз оған қару кезейді. Ақырында Талғат пен Бақытжанның жоспары жүзеге асып, Черноносковты Глинов үйінде тұтқындайды. Бұл тыңшылық детективке жақындау болып келеді. Себебі, стильдік жағынан алғанда саяси детективке жақын. Негізгі айырмашылығы: саяси детективте маңызды орынды саяси адамдар алса, тыңшылық детективте барлау, аңду секілді тергеу жұмыстарына баса назар аударылады. Оқиға желісінде ерекше болмысымен танылған кейіпкерлер, ұтымды монолог мен диалогтар арқылы өз заманының шындығын анық бейнелеген. Жазушы әділеттілікті қалпына келтіру мақсатында, ақиқатты анықтау жолында әртүрлі амал-тәсілдерді қолданған.

Қорытынды

Кемел Тоқаевтың шығармалары жинақы, композициясы мен сюжеті қызықты, оқырманын оқиға желісімен әрі қарай жетектеп отырады. Шығармадағы кейіпкерлерін асыра мақтамайды, өз ісінің адал азаматтары екенін дәлелдеп отырады. Жоғарыда аталған туындыларында жасалған қылмыстың құпияларын ашу басты мақсат болып көзделеді. Оқиға барысында бас қаһарманның жұмыстары құпия түрде астыртын жүргізіледі. Ізкесуші өзін қылмыскерге байқатпас үшін әртүрлі образ жасайды. Шым-шытырық, қым-қиғаш, шиеленіскен шығармаларды оқи отырып, қаламгердің бойынан өткір қайсарлық пен шынайы шеберлікті байқаймыз. Кейіпкерлер арасындағы тартыс, кейіпкерлердің түрлі психологиялық көңіл күйі арқылы автордың дүниетанымы, позициясы танылады. Автор кейіпкердің көп қырлы екенін көрсетіп отырады. Таң қалатынымыз жазушының барлық туындылары тек шынайы жазылған.

Ойға алсақ, детектив — әдеби жанрлардың ішіндегі жылдам оқылатын, оқырманды бірден баурап алатын жанрлардың қатарына жатады. Қаламгердің туындылары өз заманындағы жастардың үлкен қызығушылығын тудырған. Шынымен, Кемел Тоқаев өз шығармаларындағы кейіпкерлерінің жұмбақ құпиясын шешіп, шытырман оқиғалардың иірімдерін тарқатып, боямасыз шебер жеткізе білген. Бұл жанрда жазып жүрген жазушылар бар. Бірақ Кемел Тоқаевтың шығармаларындай туынды бола қоймады дейді отандық сыншылар. Сол себепті детективті жанрды дамыту үшін жоғары оқу орындарында детективке қызығушылығы бар оқушыларға, детектив жазамын деген студенттерге де демеу көрсету керек деп ойлаймын.

Әдебиеттер тізімі

1 Мұқажанова Р.М. Қазіргі қазақ прозасындағы жаңа үрдіс / Р. Мұқажанова // Жоғары білім беру жүйесі: дәстүр мен инновация. Семей, 2018. — Б. 90–92.

- 2 Қирабаев С. Шындық және шеберлік. Зерттеулер мен мақалалар / С. Қирабаев. — Алматы: Жалын, 1981. — 61 б.
- 3 Баққожа М. Жұмбақ жан / М. Баққожа // Парасат. — 2003. — № 4. — Б. 21–23.
- 4 Тоқаев К. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-ші том / К. Тоқаев; Құрастырған Ж.Дәуренбеков. — Алматы: Ана тілі, 2018. — 383 б.
- 5 Ван Даин С.С. Двадцать правил для написания детективных романов / С.С. Ван Даин. — 1928. — Электронный ресурс. Режим доступа: URL: <http://scriptmaking.ru/>.
- 6 Тоқаев К. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-ші том / К.Тоқаев. Құрастырған Ж.Дәуренбеков. — Алматы: Ана тілі, 2018. — 383 б.

А.К. Жунусова

Творчество писателя Кемеля Токаева и жанр национального детектива

Рассмотрены тематические, сюжетно-композиционные и жанровые особенности произведений писателя Кемеля Токаева, написанных в жанре детектива. Автор статьи на первых образцах детективного жанра в казахской литературе изучены жанровые признаки детектива, идейно-эстетическое своеобразие произведения, образ главного героя. Проанализированы основные события, формирующие сюжет произведения, особенности авторского воплощения действительности. Выявлены характерные черты хроники преступления и процесс его раскрытия. Основой художественных сюжетов стали реальные уголовные дела. Жанр детектива показывает тонкости расследования преступления, психологию персонажей. Причины произошедшего остаются неизвестными читателю до окончания расследования, что дает возможность читателю вместе с автором погрузиться в тонкости уголовного исследования, вынести собственные предположения и прийти к разгадке преступления.

Ключевые слова: детектив, жанр, сюжет, герой, преступление, преступник, шпион, разгадка преступления.

A.K. Zhunusova

Work of the writer Kemel Tokayev and the genre of national detective

The article studies the thematic essence, plot-compositional and genre features of Kemel Tokayev's works in the detective genre. Based on the works of the writer, Kemel Tokayev, who was the first to write national detective, the artistic factors of this genre and the characters' ideological and aesthetic function are investigated. Thus, the purpose of the article is to analyze the plot structure of the genre and the main characteristics of the character. The main plot of the work and the ways of an artistic representation of reality are analyzed. The chronicle of the crime, the process of its disclosure, the exposition of the criminal in the work of the writer are described. The position of the writer and the significance of his style are determined. Criminal cases were a basis, and the detective genre describes the stages of adventures and the search for a criminal, ways of investigating them. In some works of Kemel Tokayev, who wrote detective stories, there may not be a crime. Another feature of the genre is that the reasons for what happened remain unknown to the reader until the end of the investigation. The reader, together with the author, follows the event of the criminal investigation and draws his own conclusions and discloses the real picture of what happened.

Keywords: detective, genre, subject, character, crime, criminal, spy.

References

- 1 Muqazhanova, R.M. (2018). Qazirgi qazaq prozasyndagy zhana urdis [A new process in modern Kazakh prose]. Zhogary bilim beru zhuiesi: dastur men innovatsiia [Higher education system: tradition and innovation]. Semei [in Kazakh].
- 2 Qirabayev, S. (1981). Shyndyq zhane sheberlik. Zertteuler men maqalalar [Truth and skill. Research and articles]. Almaty: Zhalyyn [in Kazakh].
- 3 Baqqozha, M. (2003). Zhumbaq zhan [Mysterious Soul]. Parasat, 4, 22–23 [in Kazakh].
- 4 Toqayev, K. (2018). Bes tomdyq shygarmalar zhinary. 1 t. [Collection of works in 5 volumes. Vol. 1]. Zh. Daurenbekov. [Ed.]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 5 Van Dain, S.S. (1928). Dvadsat pravil dlia napisaniia detektivnykh romanov. Retrieved from <https://scriptmaking.ru/> [in Russian].
- 6 Toqayev, K. (2018). Bes tomdyq shygarmalar zhinary. 4 t. [Collection of works in 5 volumes. Vol. 4]. Zh. Daurenbekov. [Ed.]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].

А.Т. Мустояпова*

Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: kerney@list.ru)

Теория травмы и нарратив

В статье изложена одна из новейших междисциплинарных критических теорий — теория травмы. Автор, акцентируя внимание на понятии травмы, говорит о нем как предмете исследования, способах ее выражения и преодоления посредством создания нарративов. Краткий обзор литературы позволяет определить степень разработанности теории травмы в литературоведении и основные направления исследований. В качестве примера использования теории травмы как критического подхода при анализе художественного произведения избран роман лауреата Нобелевской премии 1993 г. Тони Моррисон «Возлюбленная». При рассмотрении текста особое внимание уделено способам выражения травматического опыта главной героини. Значимость теории травмы определена тем, что она актуальна и применима не только для литературоведческого анализа и литературной критики, но и для исследований индивидуальной и коллективной травмы в социологии, психологии, а также в области междисциплинарных исследований.

Ключевые слова: теория травмы, коллективная травма, культурная травма, коллективная идентичность, нарратив, когнитивный, аффект, катарсис, психология, междисциплинарные исследования.

Введение

Теория травмы как область исследований зародилась на рубеже 1990–2000-х годов, представителями ее первой волны стали Джеффри Хартман, Кэти Карут, Шошана Фельман. В 1995 году Джеффри Хартманом была опубликована статья «О травматических знаниях и литературоведении», в которой автор изложил основные аспекты теории травмы: «Возникает теория, сосредотачивающаяся на взаимосвязи слов и травмы и помогающая нам «прочитать рану» с помощью литературы... Теория основана, в основном, на психоаналитических источниках, хотя на нее сильно влияет литературная практика» [1; 537]. Дж. Хартман определяет два основных элемента, которые становятся предметом исследования ученого: 1) травмирующее событие, скорее зарегистрированное, чем пережитое; 2) воспоминание о событии.

Краткий обзор литературы способствует выявлению степени разработанности теории травмы в литературоведении и основных направлений ее исследований. Актуальность работы определяется значимостью теории травмы, применимой не только для литературоведческого анализа, но и для исследований индивидуальной и коллективной травмы в социологии, психологии, а также в области междисциплинарных исследований. В статье при анализе текста художественного произведения рассмотрены невербальные способы выражения травматического опыта.

Материал исследования

Материалом исследования стал роман Тони Моррисон «Возлюбленная» с точки зрения использования в нем художественных средств для отражения последствий травматического опыта.

Методы исследования

В статье использована теория травмы как новейший междисциплинарный подход, позволяющий определить истоки, течение, признаки, способы выражения травматического опыта и освобождения от него. Историко-типологический и когнитивистский подходы дали возможность продемонстрировать устойчивое и продолжительное влияние исторических событий на состояние социума и индивидов, а также обосновать связь литературы с историей, психологией, социологией. Кроме того, использован системный подход, обеспечивающий рассмотрение явлений как целостности и выявление многообразных связей множества составляющих (факта истории, его последствий и переживания перенесенного опыта, способов его выражения), раскрывающих обозначенную научную проблему. Ис-

* Автор-корреспондент. E-mail: kerney@list.ru

пользование идиографического метода позволило сосредоточиться на описании специфических, индивидуальных переживаний исторических процессов, включая разницу интерпретаций тех или иных событий и, следовательно, разницу в обосновании их последствий.

История вопроса

Исследователи акцентировали внимание на сложной связанности травматического опыта и его репрезентации, выражении в языке, оформлении в текст. Травма представляла как событие, которое невозможно представить, адекватно выразить, что свидетельствует о внутренних противоречиях между пережитым травматическим опытом и языком. По наблюдениям ученых, травмирующее событие фрагментирует сознание и препятствует прямой языковой репрезентации. Таким образом, травма трактуется как неассимилированное событие, которое разрушает личность и остается за пределами нормальной памяти и повествовательного представления. Исследователи утверждают, что повествовательное воспоминание позволит связать индивидуальные и коллективные травматические переживания.

В 2000-е годы появляется серия публикаций исследователей, которые активно разрабатывают теорию травмы и ее инструментарий: Роджер Лакхерст, Джеффри Александер, Кай Эриксон, Артур Нил, Наоми Мандель, Лиза Хинриксен, Рон Айерман и другие. Теория используется в постколониальных и гендерных исследованиях, при изучении инвалидности, миграции и т.д. Художественные и другие тексты выступают основным источником для исследования травм, их проявления, способов изображения, в том числе символического языка, приемов избегания, умолчания.

Современное прочтение термина «травма» вобрало физические и ментальные значения, а также подразумевает не только индивидуальную, но и коллективную травму. Исследователи различают культурную травму и размышляют о природе коллективной травмы и связанной с ней коллективной памятью. Кай Эриксон под коллективной травмой подразумевает «удар по основной ткани социальной жизни, который нарушает узы, удерживающие людей вместе, и ограничивает преобладающее чувство общности» [2; 153]. Ученый указывает, что коллективная травма может не ощущаться как неожиданный удар, то есть не иметь свойства неожиданности, с чем обычно ассоциируется травма. Осознание коллективной травмы может занять определенное время, она воздействует на сознание людей медленно, но непременно приводит к ощущению разрушения единства сообщества, когда коллективного «мы» больше не существует. Артур Нил в работе «Национальная травма и коллективная память» пишет о том, что национальные травмы создаются индивидуальными и коллективными реакциями на исключительные события, которые в течение короткого периода времени приводят к радикальным изменениям [3].

Безусловно, перед исследователями возник вопрос о том, что можно считать культурной травмой и в чем ее принципиальное отличие от любой иной коллективной травмы как перенесенного сообществом события. Джеффри Александер в статье «Культурная травма и коллективная идентичность» призывает проблематизировать вопрос символической конструкции травмы в формировании коллективной идентичности. Ученый считает, что с помощью конструирования культурных травм социальные группы, национальные сообщества устанавливают наличие и источник психологической боли, дискомфорта. Дж. Александер указывает на разницу между популярной теорией травмы и теорией культурной травмы. Под первой он понимает происходящие события, которые нарушают ощущение благополучия у отдельного человека или сообщества. Реакция на эти события есть «переживание травмы». Речь о культурной травме идет тогда, «когда члены некоего сообщества чувствуют, что их заставили пережить какое-либо ужасающее событие, которое оставляет неизгладимые следы в их групповом сознании, навсегда отпечатывается в их памяти и коренным и необратимым образом изменяет их будущую идентичность» [4; 6].

Определяя дефиницию «культурная травма», Нейл Смелзер пишет следующее: «Прежде чем событие можно будет квалифицировать как культурную травму, необходимо сделать несколько определений. Его нужно помнить или делать так, чтобы его помнили. Кроме того, память должна быть культурно релевантной, то есть представлена как стирающая, повреждающая или делающая проблематичным нечто священное — обычно ценность или мировоззрение, считающиеся существенными для целостности пострадавшего общества. Наконец, воспоминание должно быть связано с сильным негативным аффектом, обычно с отвращением, стыдом или чувством вины» [5; 36]. Он подчеркивает урон, наносимый травмой культурной идентичности сообщества: «Культурная травма относится к

агрессивному и подавляющему событию, которое, как полагают, подрывает или подавляет один или несколько основных компонентов культуры или культуры в целом» [5; 38].

Рон Айерман, разделяя понятия «культурная травма» и «индивидуальная и коллективная травмы», говорит, что первая «относится к более абстрактному и опосредованному понятию коллективной идентичности, включающей религиозную и национальную идентичность. Культурная травма обычно связана с травматичным инцидентом и поэтому одновременно — с индивидуальной и коллективной травмами, но она зависит от ряда факторов, которые могут проявиться, а могут и не проявиться...» [6; 124]. В числе факторов, обозначенных Р. Айерманом, процесс проработки травмы, эмоциональное переживание ее, ее интерпретация, управление ею. Ученый пишет: «Культурные травмы — это не вещи, а процессы создания смыслов и атрибуций, длящаяся борьба, в которой разные индивиды и группы стремятся определить ситуацию, управлять ею и контролировать ее. Я бы добавил, что эти силы вряд ли создают травму из ничего, скорее всего, должно быть сильное, шокирующее происшествие, которое позволяет мобилизовать мнения и эмоции. Таким образом, есть две стороны культурной травмы: эмоциональный опыт и реакция интерпретации... Шоки возбуждают эмоции тем, что разрывают повседневную рутину (поведений и когнитивных рамок) и поэтому требуют интерпретации, открывая дискурсивное поле...» [6; 125].

В науке со времен З. Фрейда сложилась целая система знания о методах преодоления травматического опыта, в ряду которых главный — проговорить пережитое с целью его проработки и освобождения от последствий травмы. Артур Нил также утверждает, что нельзя отклонять, пренебрегать, игнорировать травматический опыт, который в противном случае, неизбежно приведет к состоянию тревоги, гнева, страха, настроению печали, депрессии как отдельного человека, так и сообщества. Цель возвращения к травматическому опыту заключается в восстановлении психологического здоровья индивида или, в случае коллективной травмы, сообщества. Первый шаг к этому — устранить социальное вытеснение, вернув память о событии. А. Нил утверждает, что в условиях национальной травмы моральные основы общества подлежат пересмотру.

Память о событии, ее оформление в виде нарратива устраняют вытеснение, умолчание и позволяют сдерживаемым чувствам обрести выражение и осознание. Подобное действие имеет не только нравственно-оздоровительный эффект, а именно повышение подвергнутой поражению самооценки и целостности, но и способствует общественному обсуждению, переживанию аффекта и катарсиса. Рон Айерман пишет: «Культурную травму как дискурс также характеризует то, что установленная коллективная идентичность расшатывается и ее основания ставятся под вопрос. Это дискурсивный процесс, в котором эмоции, возбужденные травматичным событием, уже остыли, и осуществляется попытка залечить коллективную рану» [6; 125].

Переживания последствий травмы, разрыв между событием и его репрезентацией получили условное обозначение «процесс травмы». В период репрезентации травмы путем повторного вспоминания коллективного прошлого коллективная идентичность подвергается пересмотру и, именно таким образом, она связывается с настоящим. Идентичность есть процесс, и ее конструирование связано не только с текущими событиями, но и с прошлым, реконструкцией событий, которые еще не получили осознания, оценки и продолжают оказывать травмирующее действие. Благодаря «проговариванию», обсуждению, ментальной и эмоциональной переработке травмы, переживанию аффекта и катарсиса нарушенная коллективная идентичность восстанавливается. Дж. Александер пишет: «Когда коллективная идентичность оказывается перестроена таким образом, постепенно наступает период «успокоения». Спираль означения разряжается, аффекты и переживания делаются менее бурными, а сосредоточенность на сакральном и оскверненном ослабевает. По мере того, как исчезает возвышенный и обладающий мощным воздействием дискурс травмы, ее «уроки» объективируются в памятниках, музеях и собраниях исторических артефактов» [2; 32].

Дж. Александер сосредоточивает внимание на разновидностях нарративов, свидетельствующих о существовании некой национальной травмы, которая осознается, реконструируется в сознании в ходе поиска или восстановления национальной идентичности. Идентичность тесным образом связана с культурой сообщества, и событие может осознаваться как травма, если ее действие приводит к резкому смещению ранее упорядоченных, привычных смыслов сообщества, самосознания, самопозиционирования, образа жизни, системы ценностей. Травма есть результат острого дискомфорта, поражающего суть прежнего осознания сообществом собственной идентичности. По утверждению Дж. Александера, коллективные акторы представляют социальную боль как основную угрозу их пониманию того, кто они есть.

Пример истории Юга США дает образец двойственной культурной травмы, которая переживается разными сообществами в одно время в одном регионе страны. Во-первых, это — в прошлом плантаторы и рабовладельцы, которые после Гражданской войны 1861–1865 годов потеряли не только прежнее благополучие и утратили привычный образ жизни, но и коллективная идентичность которых подверглась удару и разрушению. Во-вторых, это — прежние рабы, которые с отменой рабства не стали полноправными гражданами страны и оказались подвергнутыми расовой дискриминации. Их опыт существования в рабстве не только не был осознан и оценен как коллективная культурная травма, но и продолжал оказывать свое негативное, разрушающее воздействие и, спустя столетие, после отмены рабства. И если первые сразу после поражения в гражданской войне ретранслировали, прорабатывали перенесенную травму, создавая разные виды нарративов от мемуаров, романов до формирования «южной легенды» и кодекса южанина-аристократа, то вторые были лишены такой возможности.

Постепенно накопился большой корпус художественных текстов, посвященных теме рабства, расизма, Гражданской войны 1861–1865 годов. Юг стал рассматриваться как территория травмы, пространство, где американское насилие было спроектировано и поддерживалось всей силой законов. История Юга, пишет Лиза Хинриксен, отмечена геноцидом, лишением родины, рабством, миграцией афроамериканцев, вынужденным, неоплачиваемым трудом, жестокой эксплуатацией и насилием. Это травматическое сознание находит отражение в нарративах многих авторов-южан.

Л.Хинриксен, американский психиатр, убеждена, что исследование травм в литературе представляет собой перспективное направление, особенно с учетом опыта и постмодернистских и постколониальных, гендерных и других исследований, а литературоведение, исследующее травмы, закладывает новые теоретические рамки. Л. Хинриксен изучает травмы, страдания, отраженные в литературе, вооружившись психоаналитическим подходом, как важным инструментом исследования.

К художественным текстам, обозначенным Л. Хинриксен как «истории» страданий, можно отнести целый ряд произведений писателей разных стран, которые сосредоточили свое внимание на переживании героями травм. Эти травмы обусловлены социальными, политическими обстоятельствами и не являются сугубо личным переживанием. На этом основании их можно классифицировать как коллективную травму. Часто эта травма связана с предшествующими поколениями и «унаследована» последующими как часть коллективной памяти.

В этой связи следует назвать работы Лизы Хинриксен «Исследование травм и литература США» [7] и «Обладание прошлым: Травма, воображение и память в постплантаторской южной литературе» [8]. Автор обращается к изучению некогда рабовладельческого юга США, характеризующегося резкой поляризацией общества, где жизнь угнетаемого большинства была подчинена соображениям экономической выгоды плантаторов. Эти жестокие исторические события, как отмечает Л. Хинриксен, нашли отражение в американской культуре, а именно в том, что литература Юга оказалась более восприимчивой к травматическому опыту.

Жизнь и мышление «плантации», как отмечает Л. Хинриксен, затрагивают несколько поколений американцев. Это обусловлено именно неизжитостью, невыраженностью, невысказанностью травмы. И литература становится средством и поводом проговорить, а значит, уменьшить ее разрушительное воздействие, что дает надежду на то, что последующие поколения американцев не будут ей подвержены.

Л. Хинриксен подчеркивает тот факт, что литература Юга, отмеченная воспоминаниями и событиями, связанными с насильственными событиями, позволяет раскрывать проблему афроамериканской идентичности, в которой, безусловно, присутствует травматическая составляющая.

Южная традиция в литературе США сформировалась как высказывание о травме, и так называемый южный роман повествует о последствиях гражданской войны, переживаемых южанами как трагедия, как крах привычного миропорядка. Эта коллективная травма и коллективная память о довоенной жизни и послевоенной действительности формировали коллективную идентичность части южан. Однако травма продолжала оказывать свое воздействие, вероятно, потому, что коллективная память «белых» южан о войне исключала память о рабстве, их собственной вине и присутствии тех, кто был травмирован рабством. Как указывает Л. Хинриксен, «язык травмы и виктимности... подчеркивает проблему с определенными понятиями эмпатии и идентификации, которые опираются на фантазии понимания травмы другого, не считаясь с их инаковостью, и которые формируют средство управления и дезавуирования травмы, возвышая травму как форму различия... Хотя эти тексты часто читаются как повествования, отмеченные просвещенной расовой чувствительностью, они обнажают

белую психику, запутанную бессознательными формами отрицания, которые затемняют историческое и личное соучастие в увековечении наследия неравенства... Хотя конфедеративное и послевоенное объяснение судьбы Юга ослабело к 1920-м годам, региональные писатели поддерживали образ Юга как искупительной общины, укрепляя видение южной невинности и исключительности. Таким образом, «травматическое» обладание Югом прошлой историей часто ослабляет кажущееся невинным чувство региональной принадлежности, создавая то, что ученый-юрист Рональд Дж. Фискус называет «предпосылкой невинности», которая ограничивает работу социальной справедливости» [8; 94–132].

При этом оставалась другая часть южан, а именно те, кто пережил травму рабства. Так, мы имеем одну историю и две культурные травмы, связанные с ней. Одна – высказанная, другая – долгое время замалчиваемая. Одна – ностальгирующая по ушедшим временам и вспоминая о былом как о «золотом веке», другая — почти век идущая к тому, чтоб без купюр говорить о травме и интерпретировать рабство как культурную травму, которая нанесла страшный урон коллективной идентичности.

Постколониальные критики и теоретики, предложив теоретизировать колонизацию с точки зрения причинения коллективной травмы, переосмысливают постколониализм как посттравматическое культурное образование.

Л. Хинриксен говорит о том, что миф о монолитной однородности «Юга» продолжает деконструироваться. Это будет способствовать созданию сложных способов мышления о взаимосвязи между расовой и этнической идентичностью и травмой, особенно в отношении афроамериканской и индейской идентичности.

Исследователь обращает внимание на наличие в литературе Юга проблем интертекстуальности, ностальгии, меланхолии, памяти. Вопросы коллективной памяти уже давно являются предметом в исследованиях Юга, поскольку каждому поколению американцев со времен гражданской войны приходилось иметь дело с поколенческой памятью о рабстве, его отмене, последующей расовой сегрегации, которая продолжалась еще почти век. Конфликт в том, что доминирующая культура «белых» сохраняет коллективную память о благоденствии Юга, богатых плантациях, процветающей культуре. В своих работах Л. Хинриксен прочитывает произведения Уильяма Фолкнера, Теннесси Уильямса и других американских писателей и драматургов через объектив теории травм, институционализируя рабство и античерный расизм как ключевые структурные детерминанты национальной истории и индивидуальной идентичности.

Результаты и обсуждение

В Соединенных Штатах Америки, где афроамериканцы породили собственную литературную традицию, авторы стремятся осмыслить собственную историю и опыт расизма. Следует отметить, что подобные попытки предпринимались уже в конце XIX–начале XX вв. Это творчество Уильяма Дюбуа, Букара Вашингтона, Чарльза Чеснутта, Пола Лоренса Данбара и других. Однако в тот период творчество афроамериканских писателей было заключено в своеобразное литературное гетто. Уильям Дюбуа отмечал, что дискриминация проникает в художественную сферу и тормозит развитие афроамериканской литературы, а писатели оказываются в униженном положении, завися от предвзятых оценок издателей, считающих произведения афроамериканцев второсортными и неактуальными. Эта ситуация сохранялась до 1920-х годов, до «негритянского возрождения», когда «черный» роман, как некий субжанр, попал, наконец, в поле зрения критики, при этом он рассматривался вне общелитературной американской традиции, как нечто необычное, представленное в экзотических художественных образах, присущих исключительно мироощущению афроамериканцев, и лишенное общечеловеческого значения. В конце 1930-х годов начинается изучение образа афроамериканца в литературе США и ставится вопрос о необходимости рассмотрения «черной» литературы в контексте целостного американского литературного процесса. Ричард Райт обозначил главную задачу афроамериканских писателей — показать афроамериканцам самих себя.

Лишь в 1960-е годы, на волне борьбы афроамериканцев за свои гражданские права, творчество афроамериканцев стало предметом исследования американского литературоведения. В литературу «вошли» имена Ричарда Райта, Ральфа Эллисона, Джеймса Болдуина, Джона Килленса, Лероя Джонса и других. Именно этим авторам, благодаря глубокому психологизму и исповедальному началу их произведений, удалось показать миру внутренний мир афроамериканца, придать его жизненному опыту универсальное общечеловеческое значение. Актуальными для американского литературоведе-

ния оставались дискутируемые вопросы об «изолирующем» термине «негритянская литература», которую следовало рассматривать не как некую параллельную, попутную литературу, а как американскую литературу в целом. Другой вопрос — сосредоточенность критиков на узком перечне проблем вне учета широкого и конкретного историко-литературного контекста.

Движение афроамериканцев за гражданские права создало новый культурный импульс. «Возвращенная» афроамериканская литература начала XX века и произведения современных авторов стали предметом исследования афроамериканской литературной критики. Это привело к появлению новых курсов и программ по афроамериканской литературе. Новые критики разработали широкий спектр исследований, направленных на пересмотр и восстановление ранее замалчиваемых явлений афроамериканской культуры. Одни ученые сосредоточились на исторических афроамериканских литературных движениях, таких как Гарлемский ренессанс, и поднимали вопрос о месте афроамериканцев в американской литературе. Другие исследователи изучали точки пересечения белого расизма и «черного» литературного отклика на него на протяжении всей американской истории. Третьи обратились к изучению афроамериканской музыкальной культуры и литературы.

Одним из исследователей афроамериканской литературы и авторов художественных произведений, посвященных жизни афроамериканцев, является лауреат Нобелевской премии по литературе 1993 года Тони Моррисон (настоящее имя Хлоя Арделия Уоффорд). Изучение присутствия «черных» в литературе, убеждена Т. Моррисон, имеет важное значение для понимания истории национальной литературы США и не должно оставаться вне пристального внимания.

В знаменитом эссе «Игра в темноте» [9], опубликованном в 1992 году, Тони Моррисон поднимает вопрос о представленности афроамериканцев в американской литературе и ставит проблему, которую можно обозначить как «американская литература без афроамериканцев». Тони Моррисон утверждает, что традиционная, каноническая американская литература не затронута 400-летним присутствием в Соединенных Штатах африканцев, а затем афроамериканцев. Более того, считает исследователь, характеристики американской национальной литературы исходят из сложившегося определенного канона, который исключает присутствие «африканизма». Т. Моррисон высказывает следующее мнение: среди литературоведов словно существует молчаливое соглашение о том, что американская литература является прерогативой «белых», «мужских» идей, могущества и ценностей, которые не имеют отношения к большому числу чернокожих людей в Соединенных Штатах. Она утверждает, что это относится к каждому известному американскому писателю, что стало одним из красноречивых свидетельств негативного расистского влияния, воздействующего на литературу страны.

Т. Моррисон занялась исследованием того, что она называет «американским африканизмом». Ее внимание было сосредоточено на том, как в Соединенных Штатах была построена «не-белая», африканская личность и каким образом отображено ее присутствие в литературе. Она использует термин «африканизм», который подразумевает африканские народы, а также весь спектр взглядов, предположений, толкований, которые сопровождают европейское знание об этих людях. Прежде всего, ее интересует, как африканизм игнорировался критикой и, тем самым, обнищала изучаемая ею литература. Критика, как форма знания, способна лишить литературу не только ее собственной имплицитной (скрытой) и эксплицитной (проявленной во внешних формах) идеологии, но и ее идей; она может отвергнуть, обесценить огромную работу, которую проделали писатели, для изображения важных проблем, сложных условий существования миллионов афроамериканцев.

Вопрос о том, как сформировался «африканизм» и как он функционировал в литературном воображении, имеет, на взгляд Т. Моррисон, первостепенный интерес, потому что, благодаря пристальному взгляду на литературную «черноту», можно обнаружить причину литературной «белизны». Какие части создания и развития «белизны» играют в построении того, что описывается как «американское»? Ответ на этот вопрос, убеждена Тони Моррисон, даст более глубокое прочтение американской литературы — прочтение, недоступное сейчас (дата публикации эссе — 1992 г.), и не в последнюю очередь из-за сознательного равнодушия большинства литературоведов к этим вопросам.

Одна из вероятных причин нехватки критического материала по этому значительному вопросу заключается в исторически господствовавших в литературном дискурсе замалчивании и уклонении от вопросов расы. Уклонение способствовало возникновению другого, замещающего языка, в котором эти вопросы закодированы и потому исключают открытые дискуссии. Ситуация, по мнению исследователя, усугубляется тем, что привычка игнорировать расу понимается как вежливый, даже щедрый, либеральный жест, ведь заметить — это значит признать дискредитировавшую себя разни-

цу. Обеспечить невидимость посредством молчания — значит позволить чернокожим лишь теневое участие в доминирующем культурном пространстве.

Одной из немаловажных причин декоративного вакуума в литературном дискурсе о присутствии и влиянии африканцев является, считает Т. Моррисон, представление о расизме с точки зрения его воздействия и последствий на объект расистской политики и расистского отношения. Много времени и усилий было потрачено на разоблачение расизма и его ужасающих результатов. Проводятся убедительные попытки проанализировать происхождение самого расизма, оспаривающие предположение о том, что он является неизбежной и неизменной частью всех социальных устройств. Именно благодаря им, отмечают автор эссе, был достигнут некий прогресс в вопросах расового дискурса. Но эти исследования следует объединить с другими, не менее важными исследованиями, например, влияние расизма на тех, кто его увековечивает.

Тони Моррисон предлагает новый неожиданный подход к предмету исследования и обращается к изучению влияния расовой иерархии, расовой изоляции, расовой уязвимости на не-чернокожих. Несомненно, ценно то знание, пишет она, которое направлено на изучение сознания и поведения вчерашних невольников. Но не менее ценным является и понимание того, что расовая идеология делает с умом, воображением и поведением тех, кто выражает позицию доминирования.

Историки, социологи, антропологи, психиатры и некоторые исследователи сравнительной литературы приблизились к изучению этой проблемы. Литературоведы начали ставить эти вопросы в рамках изучения различных национальных литератур. В этой связи должно быть уделено внимание и одной из самых устойчивых африканских популяций в мире, население которого представляет интерес своим обособленным существованием внутри доминирующей культуры.

Как и тысячи читателей, некоторые влиятельные литературоведы в Соединенных Штатах, начинают свои рассуждения Т. Моррисон, никогда не читали ни одного афроамериканского текста и с гордостью заявляют об этом. Кажется, что это обстоятельство не принесло им никакого вреда, не создало для них каких-либо заметных ограничений в сфере их деятельности. Тони Моррисон предполагает, что они и дальше будут процветать без каких-либо знаний об афроамериканской литературе. Однако удивительно наблюдать, как их широкомасштабное изучение литературы позволяет не видеть смысла в громогласном, показном представлении «черной суррогатности» в изучаемой ими литературе. Любопытным и вполне ожидаемым видится ей тот факт, что влиятельные представители американской литературы как будто даже довольны своим незнанием афроамериканских текстов. Удивительно то, что их отказ читать тексты «черных» не вызывает беспокойства их интеллектуальной деятельности; того беспокойства, которое может быть обнаружено, когда они перечитывают традиционные, устоявшиеся произведения литературы, достойные их внимания.

Писатели относятся к числу наиболее чувствительных и интеллектуально свободных творцов. Способность писателей представить то, что не случалось с ними, знакомить читателей с необъяснимым и мистифицировать знакомое, является свидетельством их творческой «силы». Используемые ими языки и социально-исторический контекст, в котором эти языки выражаются, являются косвенным и прямым выражением этой силы. Именно поэтому Тони Моррисон ставит целью анализ изображения «африканизма» в произведениях американской литературы и его влияния на художественную практику авторов.

Ранние читательские предположения Тони Моррисон, по ее признанию, заключались в том, что чернокожие люди мало или ничего не значили в воображении белых американских писателей. Чернокожие вообще не появлялись на страницах произведений, за исключением тех моментов, когда следовало обеспечить местный колорит, придать оттенок правдоподобия, представить необходимый моральный жест, добавить юмора или пафоса. Это было отражением маргинального воздействия чернокожих как на жизнь персонажей произведения, так и на творческое воображение автора.

Но со временем Тони Моррисон перестала читать как просто «читатель» и стала читать как писатель, как человек, который отражает окружающий его мир и стремится делать это во всей полноте наблюдаемого им жизненного материала. Живя в расово-сформулированном мире, она не могла быть одинока в реагировании на этот аспект американского культурного и исторического состояния. Она начала видеть, как литература поддерживала расовую идеологию.

Тони Моррисон не только пытается определить, как литература стала соучастницей в «создании» расизма, но и надеется увидеть, что литература подорвет и разрушит его. Особо ее интересует вопрос, что подразумевается под воздействием на воображение автора и, в частности, как устроено литературное высказывание, когда оно пытается выразить «африканца»?

Изначально Тони Моррисон полагала, что африканцы и их потомки не имели никакого значения, и поэтому, когда они присутствовали в литературе, то служили больше декорациями. Теперь она понимает, что, поскольку автор не был чернокожим, появление африканских персонажей могло только обеспечивать вымышленный фон повествования о «нормальном», иллюзорном белом мире. Никакой американский текст, которые подразумевает Тони Моррисон, никогда не был написан для чернокожих людей — не больше, чем, если бы «Хижина дяди Тома» была написана для самого дяди Тома, чтобы он прочитал ее. Выдумка африканской личности рефлексивна: необычные умозаключения, мощное исследование страхов и желаний, которые находятся в сознании писателя. Это, пишет Т. Моррисон, удивительное откровение тоски, ужаса, недоумения, стыда, великодушия. И, конечно, иронизирует она, со стороны критиков и литературоведов требовались напряжение и особое старание, чтобы не заметить этого.

Т. Моррисон начала полагаться на свои знания о том, как писать книги, как правильно использовать язык, и понимание того, как и почему авторы отказываются от некоторых аспектов своего замысла или, наоборот, принимают их. И тогда ей стали понятны способы, с помощью которых американцы выражают присутствие африканизма в аллегорическом, иногда метафорическом, но всегда в подавленном представлении. Много, считает Т. Моррисон, было скрыто из-за своего рода умышленной критической слепоты — слепоты, из-за которой эти наблюдения не стали частью обычного литературного наследия.

В эссе «Игра в темноте» Тони Моррисон рассматривает роман «Сапфира и невольница» (1940) лауреата Пулитцеровской премии Уиллы Кэсер [10] и объясняет причины его полного провала. Т. Моррисон полагает, что У. Кэсер попыталась показать мир рабыни и продемонстрировала не только его незнание, но и отсутствие языка, который позволил бы адекватно изобразить мироощущение рабыни. Роман Уиллы Кэсер, считает Т. Моррисон, есть свидетельство отсутствия опыта и средств изображения афроамериканцев и их мира не только у отдельного автора, но и у всей американской литературы, столетия избегавшей изображения афроамериканцев. Творческая задача, поставленная У. Кэсер, считает Т. Моррисон, трудна в заявленной проблематике и невозможна в создании полнокровных образов «черных» и их мира ввиду отсутствия такой практики в американской традиционно «белой» литературе.

Был ли возможен успех у любого другого автора — представителя литературы, которая веками игнорировала «черного» героя и потому не имела необходимых художественных средств и человеческой широты для его правдивого, полнокровного изображения? Именно этот вопрос и послужил главной причиной обращения Тони Моррисон к критическому анализу произведений американской литературы, а позже заставил дать голос историям рабов.

Основной темой творчества Тони Моррисон становится проблема расового антагонизма, рабства и его последствий. Она создает романы «Самые голубые глаза» (1970), «Сула» (1972), «Возлюбленная» (1987), посвященные судьбам афроамериканских женщин. Романы охватывают и период рабства, и период, последовавший за отменой рабства после Гражданской войны 1861–1865 годов.

Тони Моррисон пошла дальше своих предшественников и подняла проблему травмы, травмирующего опыта рабства. Она заостряет свое внимание на разных аспектах травмы и разных пластах ее выражения: рабство, уродующее судьбы людей; обусловленные рабством отношения внутри социума; муки детоубийцы; мир культуры, отвергнутый доминирующей культурой. Самое страшное, что несет в себе травма, — это насилие над внутренним миром человека, разрушение его души, искажение его идентичности. Травма — это то, что обуславливает все без исключения стороны жизни человека или сообщества и навсегда меняет его. Соответственно и произведения афроамериканских писателей рассматриваются уже не с точки зрения постановки проблемы расового антагонизма, а в рамках новых критических подходов, таких как теория травм, постколониальная теория.

В романе «Возлюбленная» [11] автор обращается к судьбе рабыни на Юге США, она испытывает дискриминацию и как рабыня, и как женщина. В романе находит отражение не только проблема рабства, но и дается альтернативное прочтение «южной легенды», продвигаемой представителями южной традиции литературы США. В основу романа «Возлюбленная» легли реальные события, имевшие место в штате Огайо в 80-х годах XIX в., которые демонстрируют, что отмена рабства далеко не сразу привела к переменам жизни бывших рабов. По сути, процесс «излечения» занял почти полтора века, и сам роман Тони Моррисон представляет собой попытку освобождения от травмирующего опыта прошлого афроамериканской женщины. Это и подобные ему произведения постепенно привели к необходимости выработки критического подхода, который бы обеспечил инструментарий,

способный позволить полноценный анализ во многом нового явления в литературе — выражения сложного комплекса чувств, мыслей, мироощущения человека и сообщества, перенесшего травму, причем травму не просто личного характера, а обусловленную идеологией, политикой, социальным устройством поработавшего человека, наделенного властными механизмами и защищаемого законом.

С этой точки зрения роман Тони Моррисон «Возлюбленная» целесообразно рассматривать именно с позиций теории травм. Рабство интерпретируется как травматическое существование для рабов и уже бывших рабов, а также их потомков. В этой связи ее допустимо определять как коллективную травму.

Т. Моррисон является свидетелем не востребованной и подавляемой истории афроамериканцев. Отсюда и задача, которую ставит автор перед собой, — дать голос тем, кто раньше молчал, не умея, не решаясь выразить «невыразимое». Эта неспособность адекватно отреагировать на травму, замалчивание, избегание разговора о ней обусловлены потрясением и долговременными последствиями, которые она продолжала вызывать в психической организации отдельного человека или в трансформации культурной идентичности сообщества. Рон Айерман подчеркивает: «Индивидуальная и коллективная травмы могут рассматриваться как усиливающие одна другую, обостряющие шок и чувство потери. Во время экономических кризисов или войны личная потеря у одного человека тесно связана с потерями у других людей. Кумулятивный эффект только углубляет травму, в результате чего чувство принадлежности к сообществу, коллективная, как и индивидуальная, идентичность расшатываются» [6; 125].

Однако оформить в слова, выразить «невыразимое» оказалось достаточно сложно. Безусловно, создание Тони Моррисон повествования от имени бывшей рабыни требовало от нее не только погружения в исторический контекст, но и вживания в опыт «говорящего» персонажа, без чего не представлялось возможным создание самой ткани романа, создание мира героини с ее чувствами, ощущениями, мыслями, языковыми маркерами, фигурами умолчания, подтекстом. Особый пласт — мифологическое мышление и выстраивание «потустороннего» мира. Значима стилистика романа, поскольку ранее молчащее большинство обрело свой уникальный, ни на что не похожий голос. Коллективная травма в романе Т. Моррисон обрела голос. И этот голос пользовался замещающим языком, когда глубокая боль, психологическая травма не могли быть выражены, оформлены привычным языком, когда пережитый шок не находит прямого обозначения и требовал образного языка, языка символов. Дж. Хартман подчеркивает, что «на уровне поэтики этим двум типам (*зарегистрированное травмирующее событие и воспоминание о нем.* — А. М.) познания могут соответствовать буквальное и образное. Таким образом, травматическое знание может показаться противоречием в терминах. Это так же близко к незнанию, как и к знанию. Поэтому любое общее описание или моделирование травмы само по себе рискует оказаться образным, вплоть до мифической фантазмагии» [1; 537].

Писательница создает страшный символ насилия, имевший место на рабовладельческом Юге, где расово обусловленные законы не только ограничивали физическую свободу рабов, но и допускали акты насилия: линчевание, изнасилование, убийство. Этим символом насилия и физической несвободы становится убийство рабыней своей дочери. Она не желала своему ребенку судьбы и участи рабыни, и сама довела до крайней степени то, что лежало в основе рабства, — отрицание права человека на собственную жизнь. Символизм того акта заключается и в скрытой семантике — рабовладелец именно это и совершает по отношению к своим рабам: лишает их права на жизнь, однако, в отличие от героини романа, не испытывает угрызений совести и не переживает травмы.

Так же, как У. Кэсер, не нашла слов для изображения внутреннего мира рабыни, так и Т. Моррисон в случае с ее героиней Сэти сталкивается со сложной задачей объяснить ее поступок. И она предпочитает избежать слов, которые бессильны, и обращается к посредничеству фольклорных элементов, мистического пласта, которые позволяют показать травму непривычными для доминирующей культуры словами и понятиями, а категориями и культурными маркерами, свойственными афроамериканской культуре. В произведениях Т. Моррисон читатель обнаруживает сообщества афроамериканцев, придерживающихся своей обрядности, нюансов религии, которые прочитываются членами сообщества на подсознательном уровне и которые в закрытом сообществе недоступны маргинализации со стороны доминирующей культуры. Дж. Хартман пишет: «Одна из причин, по которой реальное не кажется прямым или почему оно не выражено в реалистичном стиле, — эта травма, которая может включать в себя разрыв символического порядка... Фантазия вошла, чтобы исправить брешь — не столько разрыв в символическом, сколько между символическим и индивидуальным...

Основное внимание уделяется раскрытию бессознательного или незнания знания — потенциально литературного способа познания... Упор делается на образное использование языка, а не на идеальную прозрачность смысла. Реальное — эмпирическое или историческое происхождение — не может быть известно как таковое, потому что оно всегда присутствует в резонансах или в «поле» травматического» [1; 543, 544].

Нежелание облекать в слова, онемение, избегание Сэти воспоминаний и разговоров о прошлом — это и психологическая защита, и симптом продолжающегося травмирующего действия опыта прошлого. Рон Айерман отмечает: «Во всех этих случаях травма отсылает к реальному событию, физическому или эмоциональному удару, который поражает все чувства и против которого сознание и тело не могут защититься. Вдобавок к оцепенению, состоянию, когда возможность чувствовать боль приостановлена, защита сознания против вторжения такого рода — это амнезия и подавление. Жертва просто забывает или отрицает произошедшее...» [6; 125].

«Критический акцент на невыразимости травмы основан на утверждении, что экстремальные переживания разрушают и язык, и сознание, нанося длительный ущерб и требуя уникальных повествовательных выражений», — пишет Насрулла Мамбрал [12]. Символом молчания становится надпись на надгробной плите. Из-за отсутствия средств героиня вместо надписи «Возлюбленная дочь моя» ограничилась одним словом «Возлюбленная». Ей не хватило денег на всю фразу, выражающую чувства к убитой дочери, так и в повествовании не хватает слов, чтобы высказать все, что она чувствует, что надо выразить, чтобы вырваться из этой неизбывной боли. Напряжение, потенциально недостаточная связь между означаемыми, означающим становятся почти обязательными при изображении травмирующего опыта, разрушающего культурную идентичность.

Заключение

Пограничное состояние между потерей прежней идентичности и формирующейся новой затрудняет выбор языковых средств. Травматический опыт разрушает способность ума осознать его и лингвистически кодировать. Сэти словно живет в пограничье, хотя Поль Ди пытается вернуть реальность в ее жизнь, что немаловажно, посредством воспоминаний о прежней жизни. Изображение Т. Моррисон ритуалов (линия Бэби Сагз), духовной практики афроамериканцев вселяют надежду на то, что Сэти вернет, восстановит утерянную идентичность, соберет свое сознание из распадающихся фрагментов и вновь обретет себя.

Другой немаловажный аспект романа Т. Моррисон заключается в развенчании так называемой «южной легенды», которая формируется и продвигается южной литературной традицией. Суть «южной легенды» заключается в том, что гражданская война разрушила уникальный, гармоничный мир южных штатов, где были сформированы своя аристократия, культура, мировоззрение, традиции. «Южная легенда» не учитывала положение и опыт существования афроамериканцев, благодаря бесплатному труду которых создавался мир Юга США. Вопросы коллективной памяти уже давно являются предметом в исследованиях Юга, поскольку каждому поколению американцев со времен гражданской войны приходилось иметь дело с поколенческой памятью о рабстве, его отмене, последующей расовой сегрегации, которая продолжалась еще почти век. Конфликт в том, что доминирующая культура «белых» сохраняет коллективную память о благоденствии Юга, богатых плантациях, процветающей культуре.

Двойственность травмы, с одной стороны, «белых», переживающих чувство утраты своего «мира плантаций», и, с другой — афроамериканцев, коллективная идентичность которых была повреждена рабством и расизмом, обнаруживает противоречия и разломы. Вероятно, теория травмы позволит сформировать единую или приближенную к двум группам региональную идентичность, если будут преодолены разрывы между памятью и языком, знанием и верой, историей Другого и субъективным «южным мифом», принятием прошлого и избеганием его. Л. Хинриксен говорит о том, что миф о монолитной однородности «Юга» продолжает деконструироваться. Это будет способствовать созданию сложных способов мышления о взаимосвязи между расовой и этнической идентичностью и травмой, особенно в отношении афроамериканской и индейской идентичности.

Именно нарративы фиксируют тот травматический опыт, который должен быть интерпретирован обществом, извлечен для оздоровления общества, освобождения его от травмирующего опыта и восстановления подавленной коллективной идентичности.

Список литературы

- 1 Hartman H. Geoffrey (1995). On Traumatic Knowledge and Literary Studies Source. *New Literary History*, Vol. 26, No. 3. The Johns Hopkins University Press, 537–563.
- 2 Erikson K. (1976). *Everything in Its Path*. New York: Simon and Schuster.
- 3 Neal A. (1998). *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century*. Armonk, NY: Sharpe.
- 4 Александер Дж. Культурная травма и коллективная идентичность / Дж. Александер // Социол. журн. – 2012. — № 3. — С. 6–40.
- 5 Smelser N. J. (2004). Psychological trauma and cultural trauma / Alexander J.C., Eyerman R., Giesen B., Smelser N.J., Sztompka P. *Cultural trauma and collective identity*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 31–59.
- 6 Айерман Р. Социальная теория и травма / Р. Айерман // Социологическое обозрение. — Т. 12. — 2013. — № 1. — С. 121–138.
- 7 Hinrichsen, L. Trauma Studies and the Literature of the US South / Rivkin J., Ryan M. *Literary Theory: An Anthology*. Third Edition. Vol. 2. John Wiley & Sons, 2017.
- 8 Hinrichsen L. (2015). *Possessing the Past: Trauma, Imagination, and Memory in Post-Plantation Southern Literature*. Louisiana State University Press.
- 9 Morrison, T. *Playing in the Dark*. Harvard: Harvard University Press, 1992. 110 p.
- 10 Cather, Willa. *Sapphira and the Slave Girl*. New York: Alfred A. Knopf, 1940.
- 11 Моррисон Т. Возлюбленная / Т. Моррисон. — М.: Иностранка, 2005. — 448 с.
- 12 Mambrol, N. (2018) *Trauma Studies. A Companion to Literary Theory Blackwell Companions to Literature and Culture* (Ed. by David H. Richter). Retrieved from <https://literariness.org/2018/12/19/trauma-studies/>.

А.Т. Мустояпова

Жарақат теориясы мен нарратив

Мақалада заманауи пәнаралық сыни теориялардың бірі — жарақат теориясы сипатталған. Автор жарақат тұжырымдамасына зерттеу пәні ретінде назар аударған, оның сипатталу жолдары мен одан нарратив құралдары арқылы арылуына акцент жасайды. Әдебиетке қысқаша шолуда әдебиеттанудағы жарақат теориясының даму дәрежесін және зерттеудің негізгі бағыттарын анықтауға мүмкіндік берген. Көркем шығарманы талдауда жарақат теориясын сыни көзқарас ретінде қолданудың мысалына 1993 жылғы Нобель сыйлығының лауреаты Тони Моррисонның «Возлюбленная» романы таңдалған. Мәтінді қарастырған кезде басты кейіпкердің травматикалық тәжірибесі тәсілдеріне ерекше назар аударылған. Жарақат теориясының маңыздылығы оның әдеби талдау мен әдеби сынға ғана емес, әлеуметтану, психология, сонымен қатар пәнаралық зерттеулер саласындағы жеке және ұжымдық жарақаттарды зерттеуге де қатысты қолданылатындығымен анықталған.

Кілт сөздер: жарақат теориясы, ұжымдық жарақат, мәдени жарақат, ұжымдық сәйкестік, нарратив, когнитивті, аффект, катарсис, психология, пәнаралық зерттеу.

А.Т. Mustoyapova

Trauma theory and narrative

The article presents one of the newest interdisciplinary critical theories — the theory of trauma. The author focuses on the concept of trauma as a subject of research, ways of its expression and overcoming through the creation of narratives. A brief review of the literature allows us to determine the degree of development of the theory of trauma in literary studies and the main areas of research. As an example of the use of the theory of trauma as a critical approach in the analysis of a work of art the novel “Beloved” by the 1993 Nobel Prize winner Toni Morrison is chosen. When considering the text, special attention is paid to the ways of expressing the traumatic experience of the protagonist. The importance of the theory of trauma is determined by the fact that it is relevant and applicable not only for literary analysis and literary criticism, but also for the study of individual and collective trauma in sociology, psychology, as well as in the field of interdisciplinary research.

Keywords: trauma theory, collective trauma, cultural trauma, collective identity, narrative, cognitive, affect, catharsis, psychology, interdisciplinary research.

References

- 1 Hartman, H. Geoffrey (1995). On Traumatic Knowledge and Literary Studies Source. *New Literary History*, Vol. 26, No. 3. The Johns Hopkins University Press, 537- 563.
- 2 Erikson, K. (1976). *Everything in Its Path*. New York: Simon and Schuster.
- 3 Neal, A. (1998). *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century*. Armonk, NY: Sharpe.
- 4 Alexander, Dzh. (2012). Kulturnaia travma i kollektivnaia identichnost [Cultural trauma and collective identity]. *Sotsiologicheskii zhurnal [Sociological Journal]*, 3, 6–40 [in Russian].
- 5 Smelser, N. J. (2004). Psychological trauma and cultural trauma. *Cultural trauma and collective identity*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 31–59.
- 6 Ajerman, R. (2013). Sotsialnaia teoriia i travma [Social Theory and Trauma]. *Sotsiologicheskoe obozrenie [Sociological Review]*. 12, 1, 121–138 [in Russian].
- 7 Hinrichsen, L. (2017) Trauma Studies and the Literature of the US South. *Literary Theory: An Anthology*. Third Edition. Vol. 2. John Wiley & Sons.
- 8 Hinrichsen, L. (2015). *Possessing the Past: Trauma, Imagination, and Memory in Post-Plantation Southern Literature*. Louisiana State University Press.
- 9 Morrison, T. *Playing in the Dark*. Harvard: Harvard University Press, 1992. 110 p.
- 10 Cather, Willa. *Sapphira and the Slave Girl*. New York: Alfred A. Knopf, 1940.
- 11 Morrison, T. (2005). *Vozliublennaia [Beloved]*. Moscow: Inostranka [in Russian].
- 12 Mambrol, N. (2018). *Trauma Studies. A Companion to Literary Theory Blackwell Companions to Literature and Culture* (Ed. by David H. Richter). Retrieved from <https://literariness.org/2018/12/19/trauma-studies/>.

Л.М. Харитонова*, В.А. Вишницкая

*Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: novoedelo@yandex.ru; vik_va@bk.ru)*

Жанровая природа романа Е.Г. Водолазкина «Лавр»

Изучение жанра современного русского романа остается в поле актуальных исследований современного литературоведения. Заметно преобразаясь, русский роман все еще тяготеет к определенным жанровым традициям. В настоящей статье исследованы жанровые особенности романа современного российского писателя Евгения Водолазкина «Лавр». Авторами проанализировано это произведение как сложное синтетическое явление, в котором тесно переплетаются черты постмодернистского романа и средневекового жития. Выявлены скрытые отсылки к житийной литературе, рассмотрены способы ее экспликации в сюжете и композиции романа, что в итоге позволило авторам прийти к выводу о структурообразующем значении мотива пути, который связывает воедино современные литературные приемы романа и его житийные элементы. Обнаружены два пути героя — горизонтальный и вертикальный. Первый путь — это освоение и преодоление физического пространства, путь вертикальный — путь к Богу, прощению, путь души и сознания.

Ключевые слова: Е.Г. Водолазкин, «Лавр», житийный канон, мотив пути, современный русский роман, жанровые традиции.

Введение

Роман современного российского писателя Евгения Водолазкина «Лавр» — сложное синтетическое явление. В 2012 году книга вызвала большой интерес у читательской аудитории, критиков и литературоведения, в целом. Роман стал лауреатом таких престижных книжных премий, как «Ясная Поляна» и «Большая книга», был переведен более чем на тридцать языков (английский, немецкий, французский, финский и др.). В отношении жанра «Лавр» представляет собой некую эклектику жития и исторического романа. Некоторые исследователи говорят о синтезе норм жития, романа-воспитания и античного романа. Сам автор определяет свое произведение как «неисторический роман». Этот авторский подзаголовок вряд ли можно отнести к традиционным жанровым определениям. Еще до начала чтения читатель как бы сталкивается с жанровым конфликтом. Зачем автору понадобилось указывать на неисторичность романа? Так задается своеобразная жанровая интрига — роман о средневековом целителе намеренно неисторичен. В чем смысл этого авторского указания? Эти вопросы ждут ответа от читателя в процессе чтения, а «игра» автора с читателем указывает на постмодернистский прием.

Постановка проблемы

В настоящее время в современном литературоведении остро стоит вопрос о влиянии постмодернизма на развитие литературного процесса. Исследователи русской литературы (Н.Л. Лейдерман, М.Н. Липовецкий, И.С. Скоропанова) предложили считать постмодернизм универсальным культурным кодом развития и функционирования современной литературы, что, в свою очередь, позволило сделать оценки и интерпретации сложившихся литературных ситуаций где-то общими, а где-то даже аморфными. Поэтому неудивительно, что такие разные по стилю и содержанию писатели, как В. Пелевин, С. Лукьяненко, В. Сорокин, Э. Лимонов и другие, определялись как постмодернисты. Их, можно сказать, автоматически нарекли классиками этого направления в русской литературе. Сейчас сложно рассуждать о концепции постмодернизма, мнения о том, что стоит считать постмодернизмом — литературный метод, художественный стиль или всю эпоху в целом — разделились. Единственное, что можно утверждать наверняка — постмодернизм значительно повлиял на современную русскую литературу. В частности, на современный роман, жанровые рамки которого на данный момент достаточно размыты.

* Автор-корреспондент. E-mail: novoedelo@yandex.ru

В 2013 году в своей статье «О средневековой письменности и современной литературе» Е. Водолазкин выдвинул концепцию, в которой обосновывает сходство между Средневековьем и постмодернизмом: «То, что кажется кому-то постмодернизмом в «Лавре», на самом деле — древнерусская поэтика, которая совпадает с постмодернизмом в каких-то существенных частях. И поэтому, я говорю, и мне неоднократно приходилось об этом писать, что через постмодернизм мы до некоторой степени возвращаемся к средневековой поэтике» [1; 37]. О каких сходствах между средневековой и постмодернистской поэтикой говорит писатель? Во-первых, это цитатность и фрагментарность. Средневековый текст по своей структуре, обычно, фрагментарен, такая особенность проявляется и в постмодернистском тексте. Фрагментарность может выражаться и во включении в произведение «чужих» текстов, которые могут быть как частями каких-то дискурсов, так и целыми фрагментами авторских текстов. Можно отметить и свойственную постмодернизму концепцию «смерти автора», которая перекликается с тем, что было в Средневековье. И хотя современный автор не скрывает своего имени, как средневековый, ослабление авторского начала в древнерусской литературе очевидно. Во-вторых, Средневековье и постмодернизм сближает представление о мире как о полотне, сотканном из разнообразных текстов: «Как и в Средневековье, мир на современном этапе становится текстом, хотя в каждом из случаев это разные тексты. Средневековый мир читался и толковался как состоявшийся текст — текст, написанный Богом, исключая непредуманное и случайное. Для постмодерниста, того, кто завершает эпоху Нового времени, мир — это набор цитат, литература, отразившая его целиком и вразбивку. Но на этом этапе рождается и восприятие мира как потенциального текста, который творится вместе с бытием» [1; 62]. В-третьих, Водолазкин обращает внимание на то, что и в литературе Средневековья, и в постмодернизме современный читатель видит подрыв идеи прогресса. И если в Средневековье категории прогресса еще просто не было, то в постмодернизме он изрядно критикуется. Говоря о Новом времени, писатель останавливает внимание на эсхатологизме: «Ощущение конца истории — не обязательно в эсхатологическом смысле, а в вполне позитивном либеральном ключе, как у Ф. Фукуямы, — несовместимо с прогрессистским мировосприятием Нового времени. Это то, что приходит с постмодерном как новой культурной эпохой и сближает его со Средневековьем. Всякое время мыслится Средневековьем как потенциально последнее. Даже если оставить за скобками периодическое ожидание конца света, в Средневековье не было принято говорить о будущем, и уж во всяком случае — о светлом будущем» [1; 63]. Сравнивая Средневековье и постмодернизм, Е. Водолазкин также отмечает, что средневековая литература предполагает ориентацию на единый и не подвергаемый сомнению текст Священного Писания: «Ключ к миру Божьему — в Священном Писании. Этот мир целен, а потому и фрагменты текста, отражающие эти проявления, в известном смысле универсальны и соединимы друг с другом» [1; 45]. Но написать сейчас такой текст очень непросто: различные дискурсы и цитаты сталкиваются и конфликтуют друг с другом, тем самым подрывая всякое представление о возможной целостности создаваемой реальности.

Материал исследования: роман Е. Водолазкина «Лавр» (2012).

Методы исследования: сравнительно-исторический, жанровый анализ, анализ мотивной структуры.

Основная часть

При написании своего романа Е. Водолазкин опирался на тексты православной агиографии: Житие святого мученика Христофора, Страдание священномученика *Игнатия Богоносца*, Жития преподобных Сергия Радонежского и Серафима Саровского, Житие Ксении Петербургской, Житие святого Виталия. Писатель использовал в своем тексте симуляцию различных типов источников — от жития до письма, от официального документа до богословского сочинения. В то же время, по мнению И. Черного, «Лавр» — это произведение светской литературы [2; 1]. Почти в каждом церковном житии так или иначе проявляется образ Божий. Святой обычно ведет диалог с Богом и либо получает долгожданный ответ от него, либо присутствие Господа выражается в каких-либо чудесах, знамениях и пр. Полемика с древнерусской книжной традицией заключается в том, что автор «Лавра» делает отступления от определенного композиционного и стилистического шаблона, представительного для жанра агиографической литературы, для которой, все-таки, свойственно формальное разнообразие. В одном из интервью Водолазкин отмечает: «В этом романе, как ни странно, очень мало выдуманного. Там использовано несколько десятков житий, и это абсолютно реальные люди. Бахтин называл такой тип житий кризисными: начинается с падения, и дальше человек движется из абсолютного низа к

верху. При этом страдает ужасно от своего несовершенства: чем выше поднимается, тем глубина греха, в котором он погряз, для него очевиднее» [3].

«Лавр» — роман о русском праведнике и лекаре, жившем в конце XV — начале XVI века. Архаика здесь является важным и смыслообразующим элементом нарратива о традиционном обществе. Переноса особенности, характерные для текста житийного жанра, Водолазкин фиксировал особенности традиционного средневекового сознания, и, вместе с тем, эти особенности деконструировал. Автор имитирует закономерности построения текста и развитие сюжета средневекового жития. Традиционно в историографии житие воспринимается как жанр, в значительной степени архаичный, не соотносимый с современной культурой, но Водолазкин в своей прозе допускает одновременное сосуществование и софункционирование как архаического, так и современного сознания. Е. Водолазкин, с одной стороны, десакрализирует источник, а с другой — «расшифровывает» саму историю, наделяя ее смыслами и значениями. В произведении мы находим речевые и стиливые клише религиозной литературы: долгожданное появление героя, искупление им собственных грехов, многочисленные совершенные прижизненные чудеса, центральным из которых было «врачевание».

По канонам житийной литературы в названии романа — имя главного героя. Но в романе оно появляется в самом конце произведения. *Арсений — Устин — Амвросий — Лавр*. Каждое имя — это разное состояние духа, жизненный этап, часть пути. На протяжении всего романа читатель «ждет» появления Лавра. Вечнозеленое дерево лавр, с горькими листьями, как и судьба главного героя, станет символом победы и бессмертия.

Роман начинается с вводной главы «Прологомены». Слово происходит от греч. *prolegomena* — говорить наперед. Повествование в «Прологомене» разворачивается в обратной перспективе — из глубины времени. Глава стала опорной, отправной точкой всего повествования. В «Прологомене» задается тон дальнейшего повествования: «Средневековье не было временем сентиментальным» [4; 8]. В ней, пусть и косвенно, достоверность описываемых событий подтверждается такими фразами, как *предполагают, говорили, судя по его высказываниям, можно с уверенностью считать*. Так вводится фигура автора-рассказчика, который, ссылаясь на некие источники, готовится рассказать читателю историю героя. Композиционно произведение делится на четыре книги — Книга познания, Книга отречения, Книга пути и Книга покоя, каждая из которых соотносится с четырьмя этапами в жизни героя: целитель, юродивый, странник, монах. Названия книг служат источником прогнозирования дальнейшего развития его пути. Неслучайно первая часть романа носит название — «Книга познания». События первой части романа можно интерпретировать как начало ментального и духовного путешествия главного героя. В начале жизненного пути протагонист получает имя Арсений (в переводе с греческого «мужской, мужественный»). Его рождение документально зафиксировано: «Он появился на свет в Рукиной слободке при Кириллове монастыре. Это произошло 8 мая 6948 года от Сотворения Мира, 1440-го от Рождества Спасителя нашего Иисуса Христа, в день памяти Арсения Великого» [4; 13], как и принято в средневековых житиях. Символичен и эпизод крещения мальчика: «Эти семь дней его мать не ела мяса, чтобы подготовить новорожденного к первому Причастию. До сорокового дня после родов не ходила в церковь и ожидала очищения плоти. Когда плоть ее очистилась, она пошла на раннюю службу. Пав ниц в притворе, лежала несколько часов и просила лишь одного: жизни» [4; 13], жизнь Арсения вымолена матерью и дарована Господом. В начале текста писатель перечисляет заслуги будущего святого, как делали авторы средневековых житий, чтобы показать значимость его спасения: *Слава его была велика. Она заполняла весь обитаемый мир, и он нигде не мог от нее укрыться, был ... чем-то большим, чем врач, ... говорили, что он обладает эликсиром бессмертия* [4; 9]. С самого раннего детства мальчик стремился к познанию и постижению действительности: он интересуется смертью, небом, загробной жизнью. Познание — процесс обретения опыта. В этом главному герою помогает дедушка Христофор, который является хранителем знаний и умений, необходимых для постижения бытия. От Христофора Арсений получает информацию о мире, законах врачевания, об искусстве преодоления болезней, учится «травяному делу»: *Христофор не то, чтобы верил в травы, скорее, он верил в то, что через всякую траву идет помощь Божия на определенное дело. Так же, как идет эта помощь и через людей. И те, и другие, суть, лишь инструменты. О том, почему с каждой из этих трав связаны строго определенные качества, он не задумывался, считая это вопросом праздным. Христофор понимал, Кем эта связь установлена, и ему было достаточно о ней знать* [4; 18]. С помощью деда Арсений начинает постигать врачебное дело — главное дело всей его жизни.

Для осиротевшего мальчика дом деда Христофора становится крепостью. Арсений воссоздает образ дома на уровне чувственного восприятия — через аромат сушеных трав: *И такого запаха не было больше нигде* [4; 20]. Дом Христофора дает Арсению чувство защищенности, спокойствия, гармонии. Некая сакрализация отчего дома осуществляется еще и благодаря иконе святого мученика Христофора, которая висела в комнате под образом Спасителя: *Ему нравилась икона святого мученика Христофора. Дитя часами рассматривало икону, сквозь трогательный образ просматривались черты деда* [4; 20]. Таким образом, дед Христофор уподоблялся Святому, что интуитивно привлекало внука: Арсений касался кончиками пальцев изображения святого, и «таинственные токи иконы перетекали в его руки» [4; 20]. Детали, которые организуют пространство дома Христофора, во многом определили личностное становление Арсения. Так, например, при розжиге печи он увидел в пламени птицу Феникс и самого себя в образе старика, причем последнее было не просто видением, а «взглядом в будущее» (спустя время Амвросий так же *смотрел пламя*). Перья экзотической и, несомненно, райской птицы — павлина должны были помочь мальчику взмыть в небеса, чтобы он смог увидеть покойную бабушку. Этот момент реализует мотив преодоления земного притяжения (преодоление телесности), который будет развиваться на протяжении всего романа (вознесение, утрата физического тела, полеты Иннокентия). Но, прежде всего, стоит сделать акцент на том, что неудачная попытка полета Арсения — это способ сказать о первичности земного пути перед дорогой в иной мир. В «Книге познания» начало духовного пути Арсения изображено в единстве чувственного и мистического познания Божественного замысла, а изба Христофора является отправной точкой этого пути. Следует отметить особенность избы Христофора, а именно ее местоположение. Можно сказать, что дом около кладбища — граница между мирами живых и мертвых. Именно на кладбище после смерти деда Христофора Арсений встречается и влюбляется в девушку Устину, которая становится его незаконной супругой. Арсений боится, что девушка исчезнет из его жизни так же внезапно, как появилась, его пугает общественное порицание, он не желает рушить идиллию вмешательством посторонних. Арсений забывает о долге и перед Господом, и перед людьми, повинаясь только собственным желаниям: *Устина была любовью, а любовь — Устиной. Он нес ее, будто свечу в темном лесу. Он страшился того, что тысячи жадных ночных существ слетятся на это пламя и поглотят его своими крыльями* [4; 74]. Он скрывает девушку от посторонних, а его дом становится полноценным «соучастником» грехопадения и хранителем тайны. Дом, как один из основных топосов «Книги познания», становится раем на земле, в котором безмятежно существуют Арсений и Устина. Здесь стоит обратиться к библейскому мифу — Арсений и Устина повторяют путь Адама и Евы: не будучи венчанными, они вступают в интимную связь, скрываясь от людей и Бога (Арсений не решается исповедоваться, он боится, что после того, как все узнают о его связи с Устиной, им не дадут быть вместе). Богоотступничество, страх покаяния и гордыня (Арсений не позвал повитуху для Устины, решив, что справится сам) приводят к трагическим последствиям: Устина погибает, родив мертвого ребенка. В доказательство того, что Арсений и Устина уподобляются прародителям, а изба посреди леса — священному Раю, приведем слова старца Никандра: *Каждый из нас повторяет путь Адама и с потерей невинности осознает, что смертен* [4; 38]. Устина покидает земной мир, а Арсений решает пройти земной жизненный путь и за себя самого и за свою возлюбленную — этот путь предвосхищение более значительного пути, который ждет героя в ином мире. В этом контексте автор представляет законы развития житийного жанра в силу того, что путь к святости героев средневековых житий часто был отягощен тяжелыми грехами. Так же, как и в ряде житий, причиной прегрешений в «Лавре» будущего святого стала женщина.

Движение Арсения в «Книге познания» зависит от жизни его близких — Христофора: *он длит жизнь Христофора, подпирая его тело три дня и две ночи, Арсений и сам в глазах людей незаметно становился Христофором*, и Устины: *кричит на Устину, чтобы удержать, когда видит, что она умирает, кричит «не уходи», напивается себя сном до бесчувствия, чтобы длить иллюзию жизни Устины, не прерывать связь с ней живой* [4; 13]. Никандр объясняет Арсению смысл духовной связи с Устиной: *Любовь сделала вас с Устиной единым целым, а значит, часть Устины все еще здесь. Это — ты* [4; 113]. Осознание этой связи придает особый смысл жизненному пути Арсения и порождает страх героя потерять эту связь во второй части романа. В «Книге отречения» (отречение — отказ от собственной воли), раскаявшийся и отрекшийся от самого себя герой становится странствующим целителем. Принимая свой дар, Арсений vyhаживает чумных с помощью «Слова». Путь главного героя романа «Лавр» — путь к святости. По пути к самому себе Арсений всякий раз попадает в ситуацию «почти умирания», возрождение из которой сопровождается сменой имени. Так, выздоров-

вев после практически смертельного удара, Арсений становится безмолвным юродивым и превращается в Устину. Арсений – Устин странствует по Руси и продолжает диалог с возлюбленной, он живет как бы вместо девушки, и даже чудесные исцеления больных просит за честь в качестве добрых дел, которые она могла бы совершить при жизни. Но постоянные вопрошания о правильности пути, обращаемые героем к самому себе и к Богу, можно сказать, являются вопросом о правильности такой замены. Выстраивая свой путь как попытку посмертного изменения участи возлюбленной, герой постоянно пытается поговорить с ней, понять, спасительна ли для нее его жизнь, но ни разу не получает ответа. Врачебное мастерство спасает людей от страшной болезни и прославляет Арсения настолько, что тот оказывается в зачумлённом городе Белозёрске. Герою дается еще один шанс реализовать себя в качестве мужа и отца — Арсений знакомится с Ксенией и её сыном Сильвестром: *Почти ежедневно за ним заходил Сильвестр и тянул его в материнский дом. Особенно Арсения тревожило то, что отказываться ему и не хотелось* [4; 140]. Арсений смог спасти Ксению и Сильвестра от мора, можно сказать, «отнял» их у самой смерти, в результате чего у него появляется возможность прервать скитальчество и обрести семью, новый дом: *Дом Сильвестра стоял у заболоченного пруда, почти у самой границы города. Вопреки ожиданиям Арсения, это был хороший дом. В нём не было сиротства и оставленности* [4; 137]. Но тогда Арсению пришлось бы отказаться от идеи прожить жизнь вместо Устины и отомолить её и сына. Дом Ксении притягивает героя, но встреча с женщиной не приводит к душевному покою: *Все дело в том, закричал Арсений, что и Устина жива, и дитя живо, и жаждут быть отмолены. Кто отмолит их, если не я, согрешивший?* [4; 154]. Поиск верного пути оказывается не только поиском верного пути спасения души возлюбленной, но и верного пути к самому себе. В Белозерске Арсений подвергается еще одному испытанию: *на долю целителя выпадает народное признание и богатство*. Но герой покидает и княжеские палаты в Белозерске, так как начинает слабее чувствовать Устину: *Находясь в роскоши, я слабее чувствую тебя* [4; 135]. Самоотречение героя проявляется и в бескорыстной до измождения помощи другим, и в отречении от себя. Юродивый Фома говорит ему: *Откажись от своей личности. Откажись от себя совершенно* [4; 201]. Личность Арсения, слабость человеческого начала могут послужить причиной потери связи с любимой. Пока Арсений боится потерять Устину и ищет прощения, его путь продолжается. Именно здесь в полной мере начинает реализовываться хронотоп дороги. С одной стороны, указываются точные места (названия стран, городов, деревень и даже улиц), по которым путешествует герой, с другой — герой не соотносен с этими местами и со временем, что придаёт пути условный и абстрактный характер: *Путь Арсения не был прям, ибо не имел четко выраженной географической цели, Арсений не знал, в каком — и вообще в одном ли — направлении он двигался. Строго говоря, ему и не требовалось направление, потому что он никуда не стремился. Он не знал также, сколько времени прошло с тех пор, как он покинул Белозерск* [4; 174]. Путь героя в этой книге — вне времени и пространства.

По авторскому замыслу, пространство не имеет границ, а время вечно. Мотив пути в романе «Лавр» непосредственно связан с концепцией времени в его художественном определении. Главный герой последовательно приходит к пониманию зыбкости этой категории. Путь возможен лишь в пределах линейного времени. Художественное время в романе «Лавр» можно представить в виде спирали: *Не пошло ли время вспять, или, поставим вопрос иначе, не возвращаюсь ли я сам к некой исходной точке? Если так, то не встречу ли я на этом пути тебя?* [4; 359], — спрашивает главный герой романа. Спираль как путь духовного становления и совершенствования героя отменяет прощание с Устиной, которое было целью пути и трансформируется в долгую встречу с ней. Сюжетное развитие связано с последовательным «обнулением» прощания. Время является элементом, вмещающим в себя события пути — прошлого, настоящего, будущего: *Время действительно возвращалось вспять. Оно не вмещало отведенных ему событий — так велики и пронзительны были эти события. Время расплзлось по швам, как дорожная сумка странника, и теперь предъявляло страннику свое содержимое, и он рассматривал его как в первый раз* [4; 361]. Время может быть замкнуто, как замкнуто и движение человека. Монастырский уклад жизни можно считать замкнутым кругом, а вот время, отведенное человеку на жизнь, как считает старец Иннокентий, — не круг: *Монастырское время действительно смыкается с вечностью, но не равно ей. Путь живых не может быть кругом. Путь живых, даже если они монахи, разомкнут. ... Возлюбив геометрию, движение времени уподоблю спирали. Это повторение, но на каком-то новом, более высоком уровне* [4; 375]. Время жизни человека — это спираль, поскольку жизнь являет собой переживание нового, но не с чистого листа. С памятью о пережитом прежде. В подтверждение этого «трактата о времени» рисуется картина передвижения Иннокентия — мы видим летящие желтые листья на пустынном берегу: *Да ты, старче,*

круги делаешь, сказал ему Амвросий. — Нет, это уже спираль [4; 376]. Концепция жизненного пути как спирали, движения не по горизонтали, а по вертикали, обсуждается в романе не раз. У Гроба Господня старец говорит Арсению: И не увлекайся горизонтальным движением паче меры. А чем же увлекаться? — спросил Арсений. Движением вертикальным, — ответил старец и показал вверх [4; 376].

Вторая и третья части романа жанрово восходят к древнерусским «хождениям», здесь описываются подробности путешествий, особенности чужих традиций: *Полезнее денег для странствующих порой были рекомендательные письма и личные связи. В ту непростую эпоху было важно, что кто-то кого-то в определенном месте ждет или, наоборот, куда-то отправляет, ручается за него и просит ему споспешествовать [4; 249].* Интрига традиционного жития, повествования о движении к святости через преодоление человеческой природы, определяется через поиск этого пути. Слово *путь* — одно из главных слов в «Лавре», автор выносит его в заглавие третьей части романа — «Книги пути». «Книга пути» представляет собой историю путешествия героя в Иерусалим: *столько лет, сказал он Устине, столько лет я сидел без движения, а сейчас плыву строго на юг [4; 251].* Путь героя обретает конкретную физически направленную цель и временные рамки: *Чувствую, любовь моя, что движение это благотворно. Оно приближает меня к тебе, на путешествие у нас есть по меньшей мере десять лет [4; 251].* Важно, что по мере приближения к сакральной точке герою приходится преодолевать все больше трудностей. Именно в этой книге под сомнение ставится понятие пути. Арсений ищет конечную точку, пространственные и временные подсказки (*успею ли? тот ли путь?*). Герой постоянно ищет путь — либо горизонтально — физически, либо вертикально — духовно. Путь горизонтальный — путь Арсения, достигшего Гроба Господня, но не желаемого знания, вернувшегося в Рукину слободку, сделав круг. Путь вертикальный, о котором говорит старец у Гроба Господня, — путь к Богу, прощению, путь души и сознания — совершается вне человеческих законов, в спирали, по мере прохождения героем важных этапов своего существования. Путь вертикальный — испытание тела и духа, это путь, длинный во времени линейным. В этой части романа появляется новый, важный персонаж — итальянец Амброджо Флеккиа. Его знакомство с Арсением и их совместное путешествие в Иерусалим связано с целью узнать, почему русские предсказывают, что в 1492 году будет конец света: *Выяснение времени конца света многим казалось занятием почтенным, ибо на Руси любили масштабные задачи. Пусть выясняет, — сказал посадник Гавриил. — Опыт мне подсказывает, что признаки конца света у нас будут самыми очевидными [4; 242].* Амброджо обладает даром предвидения, оттого в повествовании появились «вставные новеллы»: история любви археолога, приехавшего в Псков на раскопки (1977), рассказ о Нине Васильевне Матвеевой и магазине «Русский лён» в Орле (2012), история жизни Франчески Флеккиа, которая издаёт книгу «Амброджо Флеккиа и его время» (1895). Вводя в повествование истории различных эпох, автор подчёркивает их одновременность: умирая, Амброджо видит, как устанавливают ангела на колокольню Петропавловского собора, в то же самое время альпиниста вдруг поражает видение вознесения души Амброджо. Амброджо Флеккиа погибает от руки разбойника буквально в конце пути паломников. Повествователь не сосредоточивается на том, был ли Арсений в храме Гроба Господня, мы знаем только, что серебряную лампаду, которую везли герои, украл мамлюк, который убил Амброджо. Цель религиозного путешествия — попасть в Иерусалим — как будто не осуществляется, не становится самым важным событием. Целенаправленность пути неоднократно акцентируется, но история обрывается на эпизоде, когда герой уже видит город, но еще в него не вошел. То, ради чего велся рассказ, намеренно пропускается автором. В композиционном аспекте мотив пути в полной мере реализуется как в физическом плане, так и в нравственном, в память о друге Арсений берет имя Амвросий. С помощью Амброджо Флеккиа в произведение вводится еще одна значительная характеристика средневекового понимания движения — историчность. Герой, размышляя о приближающемся конце света, озадачивается соотношением личной и частной истории, индивидуального и исторического времени. Наделённый даром видеть будущее, Амброджо говорит: *Мне все больше кажется, что времени нет. Все на свете существует вневременно, иначе как мог бы я знать небывшее будущее? Я думаю, время дано нам по милосердию Божию, чтобы мы не запутались, ибо не может сознание человека впустить в себя все события одновременно. Существует ведь смерть отдельных людей — разве это не личный конец света? В конце концов, всеобщая история — это лишь часть истории личной [4; 278].* Обыгрывание времени, а также отношения главного героя и второстепенных персонажей способствует восприятию романа как некой притчи, легенды, что подтверждается и сюжетом: например, направляясь в Иерусалим, путешественники попадают на корабль, экипаж которого занимается контрабандой.

Арсений сообщает одному из корабельщиков об опухоли в горле и говорит, что если тот не раскается, то в скором времени задохнется, притом не столько от опухоли, сколько от грехов. По прибытии в следующий порт корабельщик сознается в преступлениях, и ему становится легче дышать. Во время путешествия по Европе (Вена, Альпы, Венеция) история «Арсения–мужа–отца» получает некое продолжение: встретив Лауру в Венеции, он предполагает, что девушка сбежала из дома, чтобы скрыть свою беременность. Рассуждая о возможных вариантах выхода из ситуации, Арсений говорит Лауре: *Я бы, верь, взял тебя в жены, чтобы тебе помочь, но не могу этого сделать, потому что имею вечную любовь и вечную жену* [4; 310]. Это не единственный эпизод, когда автор активизирует читательское восприятие с помощью повтора событий. В каждой книге «Лавра» присутствует эпизод, где герой смотрит на свое отражение в огне, воде, зеркале и отмечает изменения, которые с ним произошли. Читатель же может вернуться к похожему фрагменту в прошлом и предположить, какие же изменения могут произойти в будущем. И автор, и герой, и читатель имеют одинаковую возможность рефлексировать, оценивать путь, пройденный путь.

После путешествия в Иерусалим повествование словно начинает двигаться вспять: повторяются ситуации и даже целые текстовые фрагменты. После многодневных исканий, в результате божественного предопределения, через вещий сон, старец Лавр находит место, где, по его мнению, душа могла бы чувствовать покой: *Это была поляна, окружённая высокими соснами. По краям поляны росли кусты, в гуще которых виднелась каменная пещера. Лучи солнца свободно проходили между стволами сосен, что делало место светлым и спокойным* [4; 405]. Именно о душевном спокойствии и завершении пути свидетельствует заключительная часть романа — «Книга покоя». Обретя дом в пещере, герой продолжает лечить людей и нарекает себя Лавром. Изменения, которые происходят с героем, определяются его сознанием, которое не может «впустить в себя все события одновременно» и фиксирует только самые заметные и значимые из них. С этим и связано разделение целостного образа героя в книгах на отдельные, на первый взгляд, казалось бы, не связанные друг с другом образы и наделение героя разными именами: *Я более не ощущаю единства моей жизни,— сказал Лавр. —Я был Арсением, Устином, Амвросием, а теперь вот стал Лавром. Жизнь моя прожита четырьмя непохожими друг на друга людьми, имеющими разные тела и разные имена. Что общего между мною и светловолосым мальчиком из Рукиной слободки? Память? Но чем дольше я живу, тем больше мои воспоминания кажутся мне выдумкой. Я перестаю им верить, и оттого они не в силах связать меня с теми, кто в разное время был мной. Жизнь напоминает мозаику и рассыпается на части* [4; 401]. Композиционное кольцо замыкается, когда Лавр узнает, что его последнее земное пристанище находится рядом с Рукиной слободкой — местом рождения героя, исходной точки повествования. Следуя логике такого возвращения, Лавр незадолго до смерти встречает ту, которая стала аналогом Устины — Анастасию, девушку, беременную от кузнеца. Боясь людской расправы, девушка называет Лавра отцом своего ребенка. Когда приходит время родов, Лавр идет в слободку за помощью, вспоминая, что когда-то его пренебрежение стоило Устине жизни, но на помощь никто не приходит, и герой снова принимает роды самостоятельно. И то, что когда-то привело к смерти, теперь заканчивается спасением, в том числе и для Арсения-Лавра. Встреча с Анастасией — это не просто повторение, а возможность искупления грехов, духовное спасение и исцеление Лавра. Анастасию можно считать подтверждением правильности пути Арсения — он в имени Анастасия (воскресшая) и рождении мальчика. В своем последнем земном пути тело Лавра образует крест и движется горизонтально, по земле, а душа, соприкасаясь с вечностью, устремляется вверх. Водолазкин сохраняет мотив посмертной нетленности тела, но тут же противопоставляет ему мотив посмертного движения. Лавр просит после смерти связать его руки и ноги веревками и тащить так через *дебри и болота*. Автор выбирает «ложную концовку», акцентируя незавершенность и невозможную завершенность изображенного движения.

Заключение

Жизнь героя «Лавра» представляет собой метаморфозу, где один человек предстает в четырех разных образах, а его жизненный путь сливается с пространственным путем-дорогой. Дорога становится для него частью жизненного пути, а выбор дороги — выбором жизненного пути. Подобно герою житийных произведений, герой «Лавра» проходит свой жизненный путь от рождения до смерти. Созданная Е. Водолазкинским версия «жития» была бы неполной, если бы он не сопровождал ее внешними «подтверждениями действительности», включая многочисленные воспоминания и впечатления

как современников, так и потомков о герое «жития». Кроме этого, имитация «жития» как жанра имела принципиальное значение для развития исторического контекста в романе.

Список литературы

- 1 Водлазкин Е.Г. О средневековой письменности и современной литературе / Е.Г. Водлазкин // Текст и традиция. — Вып. 1. — СПб.: Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом), 2013. — С. 37–65.
- 2 Черный И. Роман Е. Водлазкина «Лавр» как литературное житие: Материалы науч.-практ. конф. / И. Черный // Харьков: Харьковский национальный университет внутренних дел, 2017. [Электронный ресурс]. Режим доступа: file:/Downloads/x0jao-r9PXibcWuebFcCSeqB9_3gl-gi.pdf.
- 3 Водлазкин Е. История человека важнее истории человечества / Е.Водлазкин // Новая газета. — 2013. — 30 сент. № 109. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://novayagazeta.ru/articles/2013/09/27/56548-evgeniy-vodolazkin-171-istoriya-cheloveka-vazhnee-isto-rii-chelovechestva-187>.
- 4 Водлазкин Е. Лавр / Е. Водлазкин. — М.: АСТ, 2019. — 440 с.

Л.М. Харитонова, В.А. Вишницкая

Е.Г. Водлазкинның «Лавр» романының жанрлық табиғаты

Қазіргі орыс романының жанрын зерттеу әдебиеттанудың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Айтарлықтай өзгере отырып, орыс романы әлі де белгілі бір жанрлық дәстүрлерге ұмтылады. Мақалада заманауи орыс жазушысы Евгений Водлазкинның «Лавр» романының жанрлық ерекшеліктері зерттелді. Авторлар бұл жұмысты постмодерндік роман мен ортағасырлық хикаят белгілері шиеленіскен күрделі синтетикалық құбылыс ретінде талдайды. Өмірбаяндық әдебиеттің жасырын сілтемелері анықталды және роман желісі мен құрылысының экпликациялану тәсілдері қарастырылды. Нәтижесінде авторлар романның заманауи әдеби әдістері мен оның хикаялық элементтерін біріктірген бағыт сарынының құрылымдық мәні туралы қорытындыға келді. Кейіпкердің екі бағыты айқындалды — көлденең және тік. Бірінші бағыт — тұлғаның кеңістікті игеруі және жеңуі, екіншісі, яғни тіке бағыт — Құдайға жол, кешірім, жан мен санаға бағыт.

Кілт сөздер: Е. Г.Водлазкин, «Лавр», хикая қағидаттары, бағыт сарыны, заманауи орыс романы, жанрлық дәстүрлер.

L.M. Kharitonova, V.A. Vishnitskaya

Genre nature of the novel “Lavr” by E.G. Vodolazkin

The study of the genre of the modern Russian novel remains in the field of actual research of modern literary studies. Noticeably transformed, the Russian novel still tends to certain genre traditions. This article examines the genre features of the novel “Lavr” by the modern Russian writer Yevgeny Vodolazkin. The authors analyze this work as a complex synthetic phenomenon, in which the features of the postmodern novel and medieval life are closely intertwined. The hidden references to the hagiographic literature are revealed, the ways of its explication in the plot and composition of the novel are considered. As a result, the authors come to the conclusion about the structure-forming meaning of the path motif, which links together the modern literary techniques of the novel and its hagiographic elements. Two paths of the hero are revealed — horizontal and vertical. The first path is the development and overcoming of physical space, the vertical path is the path to God, forgiveness, the path of the soul and consciousness.

Keywords: E.G. Vodolazkin, “Lavr”, hagiographic canon, the motif of the path, modern Russian novel.

References

- 1 Vodolazkin, E.G. (2013). O srednevekovoi pismennosti i sovremennoi literature [About Medieval writing and Modern literature]. *Text i traditsiia — Text and Tradition*. Saint Petersburg: Institute of Russian Literature (Pushkin House), 1, 37–65 [in Russian].
- 2 Cherny, I. (2017). Roman E. Vodolazkina «Lavr» kak literaturnoe zhitie [E. Vodolazkin's novel “Laur” as a literary hagiography]. *Materiali naukovopraktichnoi konferentsii — Materials of the scientific and practical conference*. Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs. Retrieved from http://Downloads/x0jao-r9PXibcWuebFcCSeqB9_3gl-gi.pdf [in Russian].
- 3 Vodolazkin, E. (2013). Istoriia cheloveka vazhnee istorii chelovechestva [The history of man is more important than the history of mankind]. *Novaia gazeta — New newspaper*. 30 sentiabria. No. 109. Retrieved from <http://novayagazeta.ru/articles/2013/09/27/56548-evgeniy-vodolazkin-171-istoriya-cheloveka-vazhnee-istorii-chelovechestva-187> [in Russian].
- 4 Vodolazkin, E. (2019). *Lavr [Laur]*. Moscow: ACT [in Russian].

А.А. Мирзахметов

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: mirza_achmet@mail.ru)*

Архетип және көркем шығармашылықтағы «түпсана»

Мақалада архетип ұғымы, оның идея ретінде туындап, ол туралы негізгі тенденциялар мен концепциялар жүйеленген. Архетип тарихи-мәдени жадымыздағы маңызды ұғымдардың бірегейі болып табылады. Бұл ұғымның терминдік сипатқа ие болып, ғылыми айналымға енуі белгілі швед ғалымы К.Г. Юнгтің есімімен байланыстырылады. Мақала авторы К.Г. Юнгке дейінгі пікір айтушылардың маңызды тұжырымдарына да назар аударып, ой қорытады. Антикалық философиядан бастау алған бұл ұғым әдетте Платон айтқан «эйдос» жайлы түсінігінен орын алғандығы сөз болады. Сондай-ақ Бл. Августиннің көзқарастарында кездесетіні айтылған. И. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Ф.В.И. Шеллинг сынды ойшылдардың пікірі аталған зерттеушілер пікірімен үндес екендігі салыстырулар арқылы тұжырымдалған. XX ғасырдың ғылыми концепциясынан «архетипке» мағыналас Э.Дюркгейм мен Л. Леви-Брюлдің «ұжымдық ұғымын», Ф.Бастианның «қарапайым идеялар» немесе «алғашқы түсінік» тұжырымдары да мысалға алынған.

Кілт сөздер: архетип, идея, тенденция, концепция, бейсаналық, миф, образ, сюжет, түсінік, маңызды субстанция.

Kipicne

Архетип теориясының ғылыми айналымға енуі швед психиатры К.Г. Юнгтің оқуларына телінеді. Оған дейінгі жол ашушылардың мыңжылдық тәжірибесі көбіне назардан тыс қалып жатады, айтылған күннің өзінде фрагменттік, атүсті ескеріледі. Мысалы, антикалық философиядан бастау алған бұл ұғым әдетте Платонның айтқан «эйдос» жайлы түсінігінде, кейін Бл. Августиннің көзқарастарында бас көтерген. Араға ғасырларды салып И. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Ф.В.И. Шеллинг сынды ойшылдардың пікірімен үндестігі бар. XX ғасырдың ғылыми концепциясынан «архетипке» мағыналас Э.Дюркгейм мен Л. Леви-Брюлдің «ұжымдық ұғымын», Ф.Бастианның «қарапайым идеялар» немесе «алғашқы түсінік» тұжырымдарын байқауымызға болады. Бұл жайында К.Г. Юнг өз теориясының қайнар бастаулары туралы жазған еңбектерінде атап өткен: «Бағзы заманда Аристотельдің көзқарасына қарамастан, барлық құбылыстың алғышарты және «мінсіз тәртібі (supraordinate)» ретінде платондық Идея бас көтерді... «Архетип» әсте жаңа термин емес, себебі ол бұған дейін Св.Августинде және «Идея» ұғымының синонимі ретінде қолданылып келген. III ғасырға тиесілі болуы мүмкін Corpus Hermeticum еңбегінде Құдайды «архетиптік жарық» ретінде сипаттаған».

К.Г. Юнг «Ұжымдық бейсаналықтың архетиптері хақында» атты еңбегінде «архетип» сөзі арғы христиан философиясының өкілдері Филона Иудеяда «адамдағы Құдай бейнесі» ретінде кездесетінін, Иранияда: «Әлем Жаратушысы нәрселерді өз ішінен жасаған жоқ, алайда Ол оларды өзінен тыс архетиптерге ұқсатып жаратты» деп келетін жолдарды мысал ретінде келтірген. Ғалым «Инстинкт және бейсаналық» мақаласында архетип идеясын Бл.Августиннен алғандығын айтады [1] және бастапқыда архетиптерді «алғашқы образдар» деген атаған сөзін өзіне дейінгі ғалымдардың қолданысынан алынғандығын «Британ психологиялық қауымдастық» симпозиумінде (12.06.1919 жыл, Лондон) ғылыми ортаға ашық мәлімдейді.

Ізденіс нәтижесінде «архетип» термині Дионисия Ареопагитада бірнеше рет кездесетіні анықталды. Мысалы, «Аспан иерархиясы» трактатында — материалдық емес архетиптер, «Қасиетті сандар» трактатында — архетиптік тас («De selesti hierarchia») сөздері пайдаланылған. Леви-Брюл элемтанудағы символикалық фигураларды белгілеу үшін «ұжымдық ұғым» терминін қолданған екен.

Негізгі бөлімі

Юнг «архетип идеясы» жүріп өткен мыңжылдықтар жолын жоққа шығармайды. Өзін жаңалық ашушы ретінде көрсетуден аулақ, тек жалғастырушы екендігіне назар аудартқысы келген. Ғалым «алғашқы образдар қиялға ерік берілгенде көрінетінін және бұл жерде архетип ұғымының сипаттық қолданысы шығатынын» мысалға келтіре отырып: «Мен бұл фактіні келтіріп отырған алғашқы адам

емеспін. Бұл құрмет Платонға тиесілі. «Қарапайым идеялардың» кеңінен таралғандығына назар аударған, этнология аймағындағы тұңғыш зерттеуші Адольф Бастиан еді. Кейін Дюркгеймнің ізбасарлары — Юбер мен Мосс атты екі ғалым қиялдың «категориялары» жайлы айтты. «Бейсаналық ойлау» деп аталатын бейсаналық тұрғыдан бейімделуді алғаш Герман Узенер байқады. «Бұл жаңалықтарға менің қатысым болса, ол — архетиптердің тек дәстүр, тіл және миграцияда ғана таралмаған, архетип қандай да бір сыртқы әсерсіз кез келген уақытта, кез келген жерде пайда болатындығын көрсеткенімде», — деп ағынан жарылады [2; 215–216]. «Кез келген уақытта, кез келген жерде пайда болатын» архетип бұған дейін жазылған және бұдан кейін де жазылатын көркем шығармаларға назар аудартады. Қайнар бастаудағы ақпарат тек пошымын өзгертіп, қайта жаңғыра бермек.

Зерттеу жұмысының ежелгі дәуірден бастап бүгінгі күнге дейінгі архетиптердің генезисі мен әртүрлі архетиптік кешендерді анықтауда негізгі мақсаттардың біріне жету жолында жинақтаған «архетип» жайлы мағлұматтарды Батыс ғылымындағы «архетип» негіздемесі және орыс әдебиеттануындағы «архетиптік» бастаулар деп ішінара екіге бөліп қарастырдық.

«Архетиптің» қайнар бастауы, негіздемесі Батыс ғылымына тиесілі.

Ұзақ уақыт бойы «архетип» ұғымы классикалық «идея» ұғымымен синоним болды. Платонның пікірінше, әр ұғым — болмысқа, ерекше мәнге ие. Бұл мәндер — идея (немесе түрлер) деп аталады. Идея — бұл шынайы болмыс. Идеялардың ешқайсысы пайда болмайды және жойылмайды, бір-бірінен алшақ емес. Олар сезіммен қабылданбайды, тек терең оймен ғана ашылады. Әр идея әр нәрсенің алғашқы үлгісі (парадигма) сынды. Яғни, әр нәрсе идеяның өзі секілді. Платонның идеялары жоғарғы идеямен түйінделген идеялардың иерархиясын құрайды (Демиург → әлемдік жан → төрт күш (жер, су, ауа, от) — денелік табиғат). «Идеялар туралы білім адам жанында бұрын көрген естелік ретінде сақталады. Адам жаны сезімдік образдарға берілгендіктен естеліктер ұмтылады, бірақ кейін қайтадан өмірге келеді. Жаңа білімді игеру дегеніміз — туа біткен жалпы ұғымдарды еске түсіру немесе көкірек көзінің ашылуы арқылы түйсіну деп аталады», — дейді [3; 171].

Платон «көкірек көзінің ашылуын» ойлаудың табиғи тәсілі деп атады. Бұл тұрғыдан келгенде Анаксагор екеуінің материалдық сипат алғанға дейінгі «тұқым-эмбриондар», заттардың идеясы жайлы түсініктері өте ұқсас. Екеуі де «өмір мен өлім — бұл бұрыннан бар «эйдос», «тұқым» элементтерінің қосылуы мен бөлінуі ғана» деген тұжырым айтқан. Тек Платонның ілімі аспан денелерінен бастап адамға қарай ауысуға басымдылық берген. Яғни, адамның жердегі тұрмысын аспани құбылыстармен түсіндіргісі келген. Ғалымның идея туралы ілімін түсіндіретін «Мемлекет» атты жетінші кітабында айтылатын атақты «Үңгір туралы мифі» сөзіміздің дәлелі бола алады. «Адамның жердегі тұрмысы — қараңғы үңгірдің қабырғасына түсіп тұрған жарықтағы көлеңке сынды, шынайы өмір үңгірдің сыртында», — дейді Платон [4; 254].

«Тұқым-эмбриондар» туралы ой Эпикурға: «заттар образ қалыптастыратын атомдар кешенін бөледі. Образдардың қалыптасу жолы біздің сезімдерімізге тікелей әрі дәл әсер етуі арқылы іске асады» деген тұжырым жасауға мүмкіндік берді. Ол осы тұжырымнан ақиқаттың үш «өлшемін (критерий)» шығарады.

Бірінші өлшем — Объективті (бәз қалпында қабылдау);

Екінші өлшем — Пролепсис (сезім әсерлері қалдырған іздер);

Үшінші өлшем — «Ләззат» және «азап» сезімдері.

Яғни, Эпикур теориясы Платон мен Аристотельдің теориясын біріктіреді (Аристотель «жалпыдан — жалқыға» қатынасын назарға ала отырып заттардың пайда болу ұғымдары арқылы олардың мәні мен мазмұнын білуге болады деген).

Кейін, орта ғасырларда реализм пайда болды. Олар эмпирикалық әлемдегі жекелеген заттар емес, тек жалпы ұғымдар немесе универсалиялар ғана ақиқатқа ие деген ұстанымды алға тартты. Универсалияның бар екендігі ешкімге күмән тудырмаса да, көптеген даулы сұрақтардың пайда болуына әсер етті. Универсалиялар ұғымын «заттар пайда болғанға дейінгі» (Джон Скот Эриуген), «заттардың ішіндегі» (Фома Аквинский), «заттардан кейінгі» (Локк) ақылмен қалыптасқан немесе қарапайым «заттар атаулары» (номиналистер, Оккам, Росцелин) деп түсіндірген пікірлер бар [4; 468].

Иоанн Скот Эриуген «Табиғатты бөлу туралы» еңбегінде алғашқы үлгі жайлы ойларын ортаға тастап, «Архетип» деген сөзді алғаш рет пайдаланған. Ол «табиғат өздігінен жаратылды ма, әлде жаратушының әсері бар ма?» деген сұраққа жауап іздей келе:

1) Табиғат жаратылмаған және жаратушы — бұл Құдай.

2) Табиғат жаратылған және жаратушы — бұл Логос немесе ішінде барлық заттардың *архетиптері* бар Құдайдың құдыреті (архетип сөзі тұңғыш рет осы сөйлемде пайдаланылған — Автор). «Ондағы бар нәрсе ешқашан жойылмайды — бұл мәңгілік өмір». Бұл жерде автор табиғи заттарды және тылсым дүниелерді бір уақытта жарата алатын әлдебір субстанция туралы айтып тұр.

3) Табиғат жаратылған, бірақ өзі жарата алмайды. Бұл кеңістік пен уақыт бойынша құрылған әлем.

4) Табиғат жаратылмаған және жарата алмайды... Бәрі Құдайдың ішінде, һәм Құдай бәрінің ішінде болады. Яғни бастапқы архетиптер Құдайдың айналасында және Құдайда шоғырланады [5; 95].

Түпкі бейне, алғашқы бейне жайында Бонавентура (әлемді тұрақты символдар жүйесі ретінде бейнелейтін дәстүр), Аверроэст (адам интелектісінің бірлігі [5; 124], Сент-Августин (жаралғанда барлық мүмкіндіктердің «дәндері отырғызылған» [5; 193]) сынды ғалымда өз теорияларын ұсынады.

Corpus Hermeticum (шамамен б.з. III ғасырында жазылған, XIV ғасырда Фицино аударған) Құдайды «архетиптік жарық» ретінде бейнелейді. Бұл Құдайдың бүкіл әлемнің прототипі екенін білдіреді [5; 230]. Фицино еңбегінде: «универсумның көрінуі магиялық жады негізінде жатыр, оны зерттеу әдісі бұл тәжірибеден кейін жадыда қалған архетип-образдарды анықтады» деп жазады. Дж.Бруно «Идея көлеңкелері» кітабында идея көлеңкелері танымға сыймайды, олар магиялық образдар, Құдайдың ақыл-ойының шапағы, барлық материалдық заттар олардың көшірмелері екенін айтты [6; 22].

Кез келген зат өзінде бар дүниемен дамиды. Дәннің (тұқымның) ішіндегі өсуіне әсер ететін күшті Парацельс «архео» деп атаған. Архео — бұл материяның өмірлік бастауын ұйымдастыратын аристотельдік форманың материалдандырылған бір түрі. Парацельс оны «қырнап-жону» әрекетімен салыстырады: «бізді Құдай қалыптастырды, содан кейін өмір қырнап-жонады» [6; 62].

Декарт «Меннің» ойлаушы болмыс ретінде көптеген идеяларға толы екенін байқайды. Ол идеялардың үш түрін ажыратады:

- туа біткен, адам сана-сезімі арқылы өз ішінен табады;
- жүре пайда болған, адамға сырттан келіп, мүлдем басқа нәрселерге жүгіндіреді;
- жаратылған, өзі құрастырып алған [6; 201].

Лейбниц идеялар тұқым сынды адамға туа бітеді де, тәжірибе арқылы анықтала түсетін қабілет, икемділік сынды уақыт өте айқын көріне бастайды деген. Ол кейін Платонның «еске түсіру» жайлы айтқанының негізі бар екенін мойындап, тіпті одан зоры «адам жанына бәрі мәлім» [6; 295] екенін айтты. Бұл Платон ілімінің жаңа мән-мағынасы еді.

Малбранштың «Сұхбаттарында»: «Құдай — бұл әлемді құрайтын және біздің тәніміз өмір сүретін материяның архетипі, ол біздің барлық шындық идеяларын қамтиды» [6; 227].

Осылайша, Декарт, Лейбниц, Мальбранш, Паракельс және Бруно архетиптердің шығу тегін «құдайлыққа» тіреген. Дегенмен, схоластикада «архетиптер — бұл адамның санасында таңбаланған және пайым жасауына көмектесетін табиғи образдар» деген пікір де бар (мысалы, Шербург Гербер).

Локк қарапайым идеялардың екі түрі — сезіну мен рефлексивті идеялар бар деп жазған. Беркли «Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge» («Адам білімінің принциптері туралы трактаты») еңбегінде: «...барлық мағынаға ие болған сөздер идеяларды белгілеуге қызмет етеді. Кез келген білім біздің идеяларымызбен жүзеге асырылады. Барлық идеялар сыртқы немесе ішкі әлемде пайда болады. Егер сырттан пайда болса, онда олар сезім мүшелерінен пайда болғаны, яғни, «сезіну» деп аталады. Егер олар іштен пайда болса, онда ол ақыл-ойдың әрекетін білдіреді және ойлар деп аталады» деген [7; 139].

Гельветиус физикалық сезінушілік пен есте сақтау қабілеті немесе тек сезімталдықтың өзі барлық идеялардың қалыптасуына себеп болатындығын дәлелдеді [6; 506].

Вольтер: «...адамдардың іс-әрекеттері ешқашан еркін болмайды. Іс-әрекет сөзсіз темпераменттің, пайда болған идеялардың, бақыт туралы ұғымдардың салдары. Бір сөзбен айтқанда, алған тәрбиеге, келтірілген мысалдарға, өмірлік тәжірибеге негізделген көзқарас» деген [6; 510].

Біз ежелгі, ортағасырлық мен жаңа дәуірдегі ең ірі философтардың сөздерін келтірдік. Бірақ бұл архетипті туралы жазған, айтқан, әлдебір ұғыммен салыстыру үшін қолданған ғалымдар қатарының толық тізімі емес. Гераклит, Прокл, Плотин, Филон Александрийский, Дионисий Ареопагит, Авиценна, ибн Араби, Сухраварди, Вико, У.Блейк, Т.Тейлор, Карус, Гартман, Экхарт — бұл толық тізімнің бір ширегі ғана.

Ғылым қанатын кеңге жая бастаған кезде «идеяның» құндылығы біршама төмендеді. «Идея» ұғымының мазмұнында архетиптің метафизикалық құндылығы да жатқаны мәлім. Себебі, «идея» танымның ішкі шарты ретінде — «ойға» айналады. Спиноза өз тұжырымда: «идеяны» жанда пайда болатын ой ретінде қабылдаймын», — дейді [8]. Кант архетипті «априорлы идеялар» деп ақыл-ойдың шектеулі категориясына жатқызған. Архетип Дюркгеймнің «ұжымдық идеяларымен», бихевиористердің «мінез-құлық үлгілерімен», И.Г. Ламберттің «жан түкпірінде жатқан ұғымдарды» білдіретін аффективті белгілерімен, Ф.Шеллингтің «бейсаналы-интуитивті алғашқы образдарымен» ұқсас, мәндес екенін атап өткіміз келеді. Ол Гетенің «алғыфеномендеріне» («прафеномендерге») жақын. Ақын «Орфикалық ілкі етістіктер» өлеңінде келесі ұлы күштерді көрсеткен:

- 1) тұлға перісі;
- 2) энтелехия идеясы;
- 3) тихе (тағдыр), өмірдің шешуші сәттерінің жиынтығы ретінде;
- 4) эрос, еркін және көңілді шешім мағынасындағы махаббат ретінде;
- 5) ананка, нақты өмірлік жағдайлардан туындайтын қажеттілік ретінде;
- 6) эльпис, болашақ бостандық пен дамудың үміті ретінде.

Мифологиялық зерттеулерде архетиптер «мотивтер» деп аталды; алғашқы қауым психологиясы Леви-Брюль енгізген «ұжымдық идеялар» ұғымына сәйкес келеді, ал салыстырмалы дінтану саласында оларды Хуберт пен Мосс «қиял категориялары» ретінде анықтады. Адольф Бастиан оларды «бастапқы ойлар» және «қарапайым идеялар» деп атады.

Жоғарыда келтірілген мысалдар К.Г. Юнгтің кең ауқымды «архетиптік бағыттың» жалғастырушысы болғандығын айқындайды.

К.Г. Юнгтің жазбаларында архетиптердің сипаттамалары мүлде өзгеше. Себебі, оның әр жұмысы архетиптің бір қырын, қасиетін ашуға және нақты анықтама беруге бағытталған. XX ғасырдың көптеген зерттеушілері архетипке қызығушылық танытты. Архетип көбінесе психологияның, мифологияның, символиканың категориясы ретінде зерттеледі. Бұл жайында аса маңызды еңбек жазған Е.М. Мелетинский өз еңбектерінде З.Фрейд, О.Ранк, Э.Нейман, Ш.Бодуэн, Дж.Кэмбелла, Ж.Дюран сынды ғалымдарға сілтеме жасайды [9; 5–14]. Германиядағы менталистік мектебі мен АҚШ-тағы Жаңа сын қазіргі әдебиеттегі көркем шығармашылық ежелгі мифтердің прасимволдарының ретроспективті көрінуі тұрғысынан зерттеулер жүргізген. Э.Нойман «Сананың шығу тегі және тарихы» (1949) кітабы бойынша архетиптер — трансперсональды доминанттар деп көрсетілген. Ж.Дюран «Қиялдың антропологиялық құрылымдары» (1969) еңбегінде алғашқы құрылымдық схемалардың әсерінен символдар — сөзге, архетиптер — идеяларға айналады. Осылайша символдар, архетиптер және схемалардың динамикалық жүйесі баяндаушылыққа айналады деп санайды.

Бұл дегеніңіз, символикалық интерпретация туындының мәнін ішінен емес, шығармадан тыс, онда қолданылған образдардың бастапқы мағынасынан тапты. Өнер туындысы адамзат жасаған үлкен мифтің мәтіні ретінде қарастырылды, онда психоаналитикалық архетиптерге негізделген санаулы ғана шешуші әрекеттер сансыз нұсқада ұсынылған [10; 199–200].

Нортроп Фрай мифология мен жүйені, архетип және құрылымды біріктіре отырып, әдебиет тарихына жаңаша көзқараспен қарау керектігін ұсынды. Оның пікірінше, әдебиет — бұл алғашқы қауым мәдениетінен табуға болатын салыстырмалы түрде шектеулі және қарапайым формулалардың біте қайнауы. Біз оған қайта-қайта орала беретініміздің себебі: әдебиет — бейсаналық ілкі тип процестеріне байланған типологиялық кері байланыс жүйесі. Әдеби мотив, сюжет немесе әрекет мифпен анықталады.

Бұдан шығаратын қорытынды: мифология — бұл шығармашылықтың құрылымдық принципі. Миф — архетип.

Фрай өнердің негізгі бес поэтикалық режимін анықтады:

- миф, романсеро (аңыз, ертегі, аңыз әңгіме);
- жоғары еліктеу формасы (эпос, трагедия);
- төмен еліктеу формасы (комедия, реалистік проза);
- ирониялық поэзия.

Ол тіпті бүкіл көркем шығарманың «орталық мифін» анықтайды. «Орталық миф» — кейіпкердің шытырманға толы саяхатқа аттануы туралы аңыз. Ол табиғи циклдармен және «Алтын ғасырды аңсау» туралы арманмен тікелей байланысты. Әдебиет тарихы архетиптерді зерттеу тұрғысынан

келгенде «әдеби антропологияға» айналады: әдеби шығармалар шарттарға, шарттар жанрға, жанрлар алғашқы үлгіге, яғни архетиптерге иек артты.

Мод Бодкин «ұжымдық-мифологиялық» рух ұғымының негізінде психологиялық-әдебиеттік типология құруға әрекет жасады. Ол өткен ғасырдың 30-шы жылдары поэзиядағы архетиптік модельдерді ұжымдық дәстүр мен жеке өмірдің белгілері ретінде түсіндіруге талпыныс жасады. Оның типологиясына Батыстың көптеген зерттеушілері сүйенді [10; 200–204].

К.Леви-Стросс «Құрылымдық этнология» еңбегі арқылы Юнг пен Фрайдың архетиптік мифологиясына қарсы бола тұрып, мифті ұжымдық сананың негізгі мазмұны, тұрақты құрылымдардың негізі деп талдаған.

Мифтің архетиптілігін Э.Кассирер, К.Кереньи, Э.Ньюман, Г.Циммер, Ж.Дюран, Дж.Кэмпбелл, Д.Миллер және басқалар қолдады. Қазіргі ғылыми орта архетиптер теориясын ғалым Мирчи Элиаде (архетип — үлгі, еліктеу моделі [11; 210]) еңбектері арқылы кеңінен тануда. Сонымен қатар, архетипті Сабина Шпильрайнның «мұраға қалған образдар», Дж.Кэмпбеллдің «тәжірибелер ізі» немесе Станислав Грофтың «пренатальды (туу алдындағы) матрицалар» түсініктері ғылыми кеңістікке кеңінен танымал деп ойлаймыз. Э.Самуэлстің зерттеулерінің арқасында біз этологтардың, биологтардың, нейрологтардың, структуралистердің, батыстың түрлі мектептері өкілдерінің [12] зерттеу аясындағы алғашқы үлгі жайлы құнды ақпараттарға қол жеткізе аламыз.

Келтірілген мысалдарды қорыта айтқанда, философиялық-архетиптік ілім сан-алуан мектептер мен бағыттардан өтіп, ғылымға кең қанат жайды. Әдетте, Батыс ғылымында философиялық-архетиптік көзқарас әдебиеттен бөлек емес, қатар өмір сүреді.

Енді кезекте «архетип» ұғымының орыс әдебиеттануындағы зерттелу тарихына қысқаша тоқталып өтсек. Тарихи жағдайларға байланысты отандық ғылым және мәдениет Кеңес Одағымен тығыз байланыста болғандықтан бізге «архетип» туралы негізгі зерттеулер орыс әдебиеттанушыларының еңбегі арқылы жетіп отырды. Басқаша айтқанда, Кеңес Одағының сүзгісінен өтіп отырған жұмыстар ғана қолжетімді болды. Алайда, бұл орыс әдебиеттанушыларының «архетип» теориясына көп үлес қоспады, іргелі зерттеулер жүргізбеді деген сөз емес.

XX ғасырдың ортасына дейін орыс ғалымдарының барлығы дерлік Платонның ізбасарлары болды деп айтуға негіз бар. Мысалы, М.В. Ломоносов логикалық ілімін «қарапайым идея» деп аталатын ұғыммен бастады [13; 100]. Сол сияқты Григорий Сковороданың [6; 470] «идея» жайлы тұжырымдарын айтуға болады. Мұның себебі, XIX ғасырдың басында университеттер мен рухани академиялардың философиялық курстарына Платон философиясын зерттеу пәні енгізілгеннен деп болжаймыз. Сол кезеңде көптеген журналдарда Платон туралы мақалалар жарияланып жатты. Мысалы, А.А. Григорьев (1822–1864) «бейсаналық шығармашылық» жайлы алғашқы зерттеулер жүргізіп, «аватар» атты жаңа терминді енгізді. Ғалым аватар терминін мына үш пунктпен түсіндіруге тырысқан.

1) тұңғышқа бату, трансформация; көркем ойдың пайда болуы мен апогейі, бірқатар өзгерістерге ұшырауы.

2) дүниежүзілік әдеби ағза.

3) туғызушы «орталығы» бар әдеби дәуір.

«Ай астында ештеңе жаңа емес. Өнер жаңа дегенді білмейді, бірақ ол бесік жырындай ескіні біледі» [14; 240–243].

А.Ф. Лосев «Күнгілік мифологиясы» кітабында архетиптің пәлсапаға негізделген тұжырымдамасы мен қос таңба (немесе екінші дәрежелі таңба) ұғымын ұсынды.

Біз архетип теориясының қалыптасуындағы Юнгтің орнын төмендетуден де, асыра көрсетуден де аулақпыз. Тек «архетип идеясының» антикадан XX ғасырға дейінгі түрлі саладағы (әсіресе философиядағы) ізденістер мен түйсінулердің «жалпы сұлбасын» жасауда Юнгтің теориясы орасан зор орын алатынын атап өткіміз келеді. Себебі, ол өзіне дейінгі архетипке қатысты барлық арналарды тоғыстыра отырып, оны психология, мифология призмасынан өткізген. Яғни, трансцендентті немесе таңғажайып деген түсініктерді адами өлшемге түсірген. Юнг «призмасынан» өткен архетип ғылымның әртүрлі саласындағы «архетип идеясының» векторлық жолын көрсетіп берді. Олар:

- антикалық «арғыбастау»;
- тұрмыстағы (быть) «логостардың дәні»;
- Платондық «эйдос»;
- Августиндік құдайлық «сана»;
- Лейбництік «монад»;

- Канттық «интеллект-арғыобраз»;
- Гетелік «арғыфеномен»;
- В.Розановтық «сана схемасы»;
- П.Флоренскийлік «заттардың ноуманальді дәндері»;
- Вяч. Иванов пен С.Булгакованың Юнгқа дейінгі ұжымдық бейсаналық аналогы ретіндегі «әлемдік жан», т.с.с.

Юнг пен оның жолын жалғастырушылардың психоаналитикалық сферасына еңбеген көптеген аспектілер бар. Сондықтан, архетип бастауларының ғылыми даму жолындағы «жалпы сұлба» тек тарихи-теориялық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар, салалық (мамандандырылған) архетип теориясы үшін аса маңызды. Сол салалардың бірі, біздің жағдайымызда — әдебиет туралы ғылым.

Өткен ғасырдың соңғы ширегінде жарыққа шыққан «Батыстық ойлаудың тарихы» атты іргелі еңбекте: «...батыстық дүниетаным антикалық оқулардағы архетиптік мазмұннан басталған және XX ғасырда Юнг пен оның мұрагерлерінің архетип теориясымен аяқталған...» [15; 9] — делінген. Антикадағы дүниетанудың ғылыми және көркемдік ерекшелігі зерттеушілерді әлі күнге дейін таңғалдырып келеді. «...Әлемді архетиптік принциптерге сүйене отырып түйсінуге ешқашан өзгермек емес. Бұл тенденция гомерлік эпостан бастап, бүкіл грек мәдениеті жүріп өткен жолдан анық көрінеді... Оның түп төркінінде ғарышқа алғашқы болмыс немесе трансцендентті алғашқы ұстанымдар ретінде қарау жатыр» [15; 9].

М.Элиаде атап өткендей, ежелгі платоншылар мен Блаженный Августиннің «архетип» туралы түсінігі Юнг және оның жолын жалғастырушылардың еңбектерінде түбегейлі өзгеріске ұшыраған. «Бүгінгі күні бұл сөз Юнгтің арқасында мүлде басқа мағынаға ие болды» [16; 30]; «Екеуі (Платон мен Юнг) айтқан терминнің мағынасы емес, тек дыбысталуы ғана ұқсас» [16; 116]. Кейін бұл пікірді басқа да ғалымдар қуаттады.

«Архе» сөзін гректер көбінесе, әрине эстетикалық категориядан қарағанда, «бастау» мағынасында пайдаланған. Сонымен қатар, бұл сөзге кейде «принцип» мәнін де жүктеп отырған. Екеуін де белгілі бір «элементпен» жалғап айтқан. «Бастау» сөзіне от, су, жер, ауа сынды алғашқы бастаулардың арақатынасы арқылы қараған. Платонда «бастау» ұғымы алғашқы бастаулардан ажырап, жанға қатысты айтылады. Антикада «arche» дегеніміз алғашқы бастаулардың ауысу кезеңдерінің принциптерін анықтаса, Платонда оның өзі қалай пайда болды деген сұраққа жауап іздейді. Грек ғалымы үшін кез келген затқа: «бұл ешқандай басталусыз бұрыннан болған ба (көкке қатысты айтып отыр, — Автор), әлде қандай да бір басталудан пайда болған ба?» сұрақ қою керекпіз.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, платондық идея жайлы оқулар архетип теориясының алтын қазығы болмаса да, оның түпбастауы екендігін, теорияның қалыптасуына өлшеусіз үлес қосқанын мойындау керек. Егер архетип теориясының «алтын қазығы» десек, тақырып аясы тарылып қалған болар еді. Сондықтан, «архетип идеясының» алғашқы анық белгілері және «дүниеге келу теориясы» антикалық философия мен мәдениетте жатыр деген тоқтамға келдім.

Тоқсан сөздің тобықтай түйіні, антика данышпандары иіріп берген жіпке әлемдік ғылым мыңжылдықтар бойы түрлі ойларды, концепциялар мен ұғымдарды маржандай тізген.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Юнг К.Г. Аналитическая психология / В.В. Зеленский. — СПб.: Кентавр, 1994. — 136 с.
- 2 Юнг К.Г. Архетипы коллективного бессознательного // Психология бессознательного / В.В. Зеленский. — М.: Наука, 1996. — 460 с.
- 3 Краткая философская энциклопедия / Е.Ф. Губский. — М.: Прогресс, 1994. — 575 с.
- 4 Платон. Государство: Сократ, Главкон, Полемах, Фрасимах, Адимат, Кефал: 7 т. /пер. А.Н. Егунов // Древнегреческая философия: от Платона до Аристотеля [сочинения] пер. с древнегреч. — М.: Фолио, 1999. — С. 91–438.
- 5 Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней / Дж. Реале, Д. Антисери. — Т. 2. — СПб: ТОО «Петрополис», 1994. — 368 с.
- 6 Эпштейн М.Н. Образ художественный // Литературный энциклопедический словарь / В.М. Кожевников. — М.: Советская энциклопедия, 1987. — 750 с.

- 7 Беркли Дж. Трактат о принципах человеческого знания: сочинения / В.В. Васильев. — М.: Наука, 1978. С. 152–247.
- 8 Спиноза, Б. Этика, доказанная в геометрическом порядке / Б. Спиноза. — М.; Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1932. — 222 с.
- 9 Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. (Чтения по истории и теории культуры, фонд культурная инициатива. Вып. 4) / Е.М. Мелетинский. — М.: Рос. гос. гуманитарн. ун-т., 1994. — 136 б.
- 10 Вейман Р. История литературы и мифологии / Р. Вейман. — М.: Прогресс, 1975. — 344 с.
- 11 Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде. — М.: «Инвест-ППП», СТ «ППП», 1996. — 240 с.
- 12 Самуэлс Э. Юнг и постюнгианцы. Курс юнгианского психоанализа / Э. Самуэлс. — М.: ЧеРо, 1997. — 416 с.
- 13 Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений / М.В. Ломоносов. — Т. 1. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — 620 с.
- 14 Григорьев А.П. Литературная критика / Б.Ф. Еоров. — М.: Художественная литература, 1967. — 631 с.
- 15 Тарнас Р. История Западного мышления («Страсти Западного ума») / Р. Тарнас. — М.: КРОН-ПРЕСС, 1995. — 356 с.
- 16 Элиаде М. Космос и история / М. Элиаде. — М.: Прогресс, 1987. — 312 с.

А.А. Мирзахметов

Архетип и «подсознание» в художественном творчестве

В статье раскрыто содержание явления «архетип» как идеи, систематизированы основные тенденции и понятия в области изучения архетипа. Он является одним из важнейших субстанций в нашей историко-культурной памяти. Введение этого понятия в научный оборот приобретает терминологический характер, оно связано с именем известного шведского ученого К.Г. Юнга. Автор статьи обращается к важным аспектам исследований в этой области до открытий К.Г. Юнга. Это понятие, восходящее к античной философии, обычно происходит от понимания «эйдоса», о котором говорил Платон. Также он встречается во взглядах Бл. Августина. С помощью сравнений выявляется то, что мнение таких мыслителей, как И. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Ф.В.И. Шеллинг, созвучно мнению названных исследователей. Из научной концепции XX века в «архетип» также проиллюстрированы высказывания Э. Дюркгейма и Л. Леви-Брюля «коллективное понятие», Ф. Бастиана «простые идеи» или «первоначальное понимание».

Ключевые слова: архетип, идея, тенденция, концепция, бессознательное, миф, образ, сюжет, понятие, важнейшая субстанция.

A.A. Mirzakhmetov

Archetype and “subconsciousness” in artistic creativity

The article reveals the phenomenon “archetype” as an idea, systematizes the main trends and concepts. It is one of the most important concepts in our historical and cultural memory. The introduction of this concept into scientific circulation takes on a terminological character associated with the name of a famous Swedish scientist C.G. Jung. The author of the article also draws attention to the important conclusions of researchers before C.G. Jung. This concept, going back to ancient philosophy, usually comes from the understanding of “eidos” that Plato spoke about. It is also found in the views of St. Augustine. With the help of comparisons it becomes obvious that the opinions of such thinkers as I. Kant, G.V.F. Hegel, F.V.I. Schelling are in tune with the opinion of these researchers. From the scientific concept of the twentieth century, the “archetype” also illustrates the statements of E. Durkheim and L. Levi-Bruhl about “the collective concept”, F. Bastian’s “simple ideas” or “initial understanding”.

Keywords: archetype, idea, trend, concept, unconscious, myth, image, plot.

References

- 1 Jung, K.G. (1994). *Analiticheskaia psihologiya* [Analytical psychology]. Saint-Petersburg: Kentavr [in Russian].
- 2 Jung, K.G. (1996). *Arhetipy kollektivnogo bezsoznatelnogo* [Archetypes of the collective unconscious]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 *Kratkaia filosofskaia enciklopediya*. (1994). Moscow: Progress [in Russian].
- 4 Platon, (1999). *Gosudarstvo: Sokrat, Glavkon, Polemarh, Frasmah, Adimat, Kefal* [State: Socrates, Glaucon, Polemarchus, Thrasymachus, Adimatus, Cephalus]. 7. Moscow: Folio [in Russian].
- 5 Reale, Dzh. (Ed.) (1994). *Zapadnaya filosofiya ot istokov do nashih dnei* [Western philosophy from its origins to the present day.]. Vol.2. Saint-Petersburg: «Petropolis». Moscow: Petropolis [in Russian].
- 6 Epshtejn, M. N. (1987). *Obraz khudozhestvennyi. Literaturnyj enciklopedicheskij slovar* [The image is artistic. Literary encyclopedic dictionary]. Moscow: Sovetskaja jenciklopedija [in Russian].
- 7 Berkli, Dzh. (1978). *Traktat o printsipakh chelovecheskogo znaniia* [A Treatise on the Principles of Human Knowledge]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Spinoza, B. (1932). *Etika, dokazannaya v geometricheskom poriadke* [Ethics proven in geometric order]. Moscow; Leningrad: Gosudarstvennoe socialno-ekonomicheskoe izdatelstvo [in Russian].
- 9 Meletinskij, E.M. (1994). *O literaturnykh arhetipakh* [About literary archetypes]. Moscow: RGGU [in Russian].
- 10 Vejman, R. (1975). *Istoriia literatury i mifologii* [History of literature and mythology]. Moskva: Progress [in Russian].
- 11 Eliade, M. (1996). *Aspekty mifa* [Aspects of the myth]. Moscow: “Invest-PPP”, ST “PPP” [in Russian].
- 12 Camuels, E. (1997). *Jung i postjungiansy. Kurs jungianskogo psihoanaliza* [Jung and the post-Jungians. Jungian Psychoanalysis course]. Moscow: Che Ro [in Russian].
- 13 Lomonosov, M.V. (1952). *Polnoe sobranie sochinenii* [The complete collection of works]. Vol. 1. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 14 Grigorjev, A. (1967). *Literaturnaia kritika* [Literary criticism]. Moscow: Hudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 15 Tarnas, R. (1995). *Istoriia Zapadnogo myshleniia* [Author's idea and artistic reality]. Moscow: KRON-PRESS [in Russian].
- 16 Eliade, M. (1987). *Kosmos i istoriia* [Space and history]. Moscow: Progress [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Adilova, A.S.** — Doctor philological sciences, Professor, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: adilova2010@mail.ru.
- Antonova, Ye.M.** — Master of Philology, Senior lecturer, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: yelena_antonova@mail.ru
- Kegenbekova, A.D.** — PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kegenbekova.altyn@gmail.com.
- Khamitova, Sh.A** — PhD Student, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: shaizat85@mail.ru.
- Kharitonova, L.M.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: novoedelo@yandex.ru
- Kiikshi, K.A.** — Master student, Faculty of Philology and World Languages, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kiikshikaussar@gmail.com.
- Koishygulova, D.M.** — PhD, Associate Professor of Department of of General Linguistics and European Languages, Faculty of Philology and World Languages, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: dickosh@mail.ru
- Kondybayeva, R.Zh.** — PhD, Associate Professor of Department of General Linguistics and European Languages, Faculty of Philology and World Languages, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: rkraushan7@gmail.com
- Martynova, I.N.** — Candidate of pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of English Philology and Translation Studies, Chuvash State Pedagogical University, Cheboksary, Russia. E-mail: irirnamartynova08@mail.ru
- Mashimbayeva, A.Z.** — Candidate of Philological Sc., associate Prof., Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, Kazakhstan E-mail: mashimbaeva@mail.ru.
- Mustoyapova, A.T.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: kerney@list.ru
- Mirzakhmetov, A.A.** — PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Olizko, N.S.** — Doctor philological sciences, Professor, Chelyabinsk state university, Russia. E-mail: olizko@yandex.ru.
- Shakhina S.Zh.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: Shahina_S58@mail.ru.
- Suleeva, G.S.** — Candidate of Philological Sc., Prof., Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, Kazakhstan. E-mail: suleeva71@mail.ru.
- Suleimenova, E.D.** — Doctor philological sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; E-mail: esuleim@gmail.com.
- Takirov, S.U.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor Karagandy University of the name of E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: sarzhan68@mail.ru.

-
- Vishnitskaya, V.A.** — Student of philological Faculty, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: vik_va@bk.ru
- Yessetova, A.T.** — Candidate of Pedagogical Sc., senior lecturer, Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, Kazakhstan. E-mail: esimail5577@gmail.com.
- Zhakulaev, A.M.** — PhD Student, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: adil91kz@mail.ru.
- Zhubaeva, O.S.** — Doctor of philological sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: alm_ornai@mail.ru.
- Zhunussova, A.K.** — PhD Student, Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: aina_zhunussova@mail.ru.